

ASES
ACADEMY OF SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL STUDIES

III. INTERNATIONAL MIDDLE EAST SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

August 01-03, 2025

CONFERENCE BOOK

EDITOR: MUHAMMAD SAFDAR BHATTI

ISBN: 978-625-96774-5-3

ASES III. INTERNATIONAL MIDDLE EAST SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

**01-03 August 2025,
ANKARA, TURKIYE**

EDITOR
MUHAMMAD SAFDAR BHATTI

COPYRIGHT © 2024
BY ASES CONGRESS ORGANIZATION
PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ASES PUBLICATIONS – 2024©

LICANCE KEY: 2022/ 63715

28.08.2025

ISBN: 978-625-96774-5-3

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

ASES III. INTERNATIONAL MIDDLE EAST
SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

DATE AND PLACE

01-03 August 2025,
ANKARA, TURKIYE

ORGANIZATION

ASES (ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES),

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanlığı

Sayı :E-81617910-900-680706
Konu :Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selim BAYSAL
(Temsilci Olarak Görevlendirme)

17/07/2025

TARİH BÖLÜM BAŞKANLIĞINA

İlgi : 16/07/2025 tarihli ve E-90534699-900-679845 sayılı yazınız.

Fakültemiz Tarih Bölümü öğretim üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selim BAYSAL ASES (Academy of Scientific and Educational Studies) tarafından düzenlenecek olan kongrelerde akademisyen temsilcisi olarak görev almaları Dekanlığımızca uygun görülmüştür.

Gereğini rica ederim.

Prof. Dr. Nevzat TOPAL
Dekan V.

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu: BS48PHVHHH

Adres:Merkez Yerleşke Bor Yolu 51240 Niğde
Telefon:3882252072 Faks:3882250180
e-Posta:insantoplumbilimlerifakultesi@ohu.edu.tr Web:www.ohu.edu.tr
Kep Adresi:nohu@hs01.kep.tr

Bilgi için: Enes Altıntaş
Unvanı: Memur

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. MUHAMMAD SAFDAR BHATTI

THE ISLAMIA UNIVERSITY OF BAHAWALPUR (PAKISTAN)

ORGANIZING COMMITTEE

Assist. Prof. Ahmet Selim BAYSAL

NDIGE MOER HALISDEMIR UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGY UNIVERSITY(AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MINE KAYA KEHA

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BEKIR CAR

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Naseem AKHTER

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. Nurhan OZKAN KUS

SELCUK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. AYNURE ELIYEVA

AZERBAIJAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assist. Prof. Emrullah BANAZ

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Mehmet MIMAN

HARRAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Mehtap KARACIL

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. ULKER BAXSIYEVA

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGYUNIVERSITY(AZERBAIJAN)

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. ADNAN UNALAN

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. AHMET VECDI CAN

INTERNATIONAL VISION UNIVERSITY (NORTH MACEDONIA)

Prof. Dr. Ahmet FEYZI

ANKARA MUSIC AND FINE ARTS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ATILLA DOL

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Barış KARAELMA

ANKARA MUSIC AND FINE ARTS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BASAK HANEDAN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BEJTULLA IRON

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. BERRABAH HAMZA MADJID

UNIVERSITY OF RELIZANE (ALGERIA)

Prof. Dr. BOUMAZZOU IBRAHIM

UNIVERSITE IBN TOFAIL (MOROCCO)

Prof. Dr. BULENT KARA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Cengiz SENGUL

Akdeniz UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. CHEE-MING CHAN

UNIVERSITI TUN HUSSEIN ONN (MALEZYA)

Prof. Dr. Dündar YENER

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Ekrem CAUSEVIC

Zagreb UNIVERSITY (HIRVATİSTAN)

Prof. Dr. Elif Asude TUNCA

LEFKE AVRUPA UNIVERSITY (KKTC)

Prof. Dr. ELVAN YALCINKAYA

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ERKAN GOKSU

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. FATIH BASBUG

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. FATIH DUMAN

ERCYIES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Fevzi KASAP

YAKIN DOGU UNIVERSITY (TRNC)

Prof. Dr. GURER GULSEVIN

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HAKKI CIFTCI

CUKUROVA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HALIS ADNAN ARSLANTAS

ESKIEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY(TURKIYE)

Prof. Dr. Haluk ZULFIKAR

ISTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HASAN AKGUL

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH

MOHAMMED FIRST UNIVERSITY (MOROCCO)

Prof. Dr. Hasan Tahsin SUMBULLU

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. IOSEFINA BLAZSANI BATTO

AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. IBRAHIM ORUN

AKSARAY UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. IBRAHIM OZTURK

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Karim MIRZAE

TABRIZ ISLAMIC ARTS UNIVERSITY (IRAN)

Prof. Dr. KASIM KARAMAN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KAYA YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KOSHERBAYEVA AIGERIM

ABAY KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY (KAZAKHSTAN)

Prof. Dr. MANOLE COJOCARU

TITU MAIORESCU UNIVERSITY (ROMANIA)

Prof. Dr. MEHTAP AYDINER UYGUN

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Merziye NECEFOVA

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MOKAOL MAHARRAMOV

LANKARAN STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MITHAT UYSAL

DOGUS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUHITTIN YILMAZ

SINOP UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUSTAFA KARATEPE

NIGDE OMER HALOSDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MORAKENG EDWARD KENNETH LEBAKA

ZULULAND UNIVERSITY (SOUTH AFRICA)

Prof. Dr. NAILE BILGILI

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

PROF. DR. NAZIM IBRAHIM USKUP

KRIL METODI UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. Necati DEMIR

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NEVZAT TOPAL

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTIN KONAR

HALIC UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. RAUL DUARTE SALGUEIRAL GOMES CAMPILHO

ISEP UNIVERSITY (PORTUGAL)

Prof. Dr. SELAHATTİN AVSAROĞLU

NECMETTİN ERBAKAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. SNEZANA BILIC

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. Süreyya TEMEL

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURHAN CETİN

GAZİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURGUT BAYRAMOĞLU

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURKAN ERDOĞAN

PAMUKKALE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. UĞUR BÜYÜK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. QASIM HACIYEV

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKYA UNIVERSITY (BULGARIA)

Prof. Dr. VIOLETA MADZOVA

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. YAHYA MUSTAFA KESKİN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. YUKSEL KAPLAN

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ASLI KURNAZ

KASTAMONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. A. Bahadır DARI

Yalova UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ABDULLAH KARATAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET KURTOGLU

BANDIRMA ONYEDİ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET MAZLUM

SIVAS CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHU TANERİ

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AZAM KORBAYRAM

ULUSLARARASI VIZYON UNIVERSITY (MACEDONIA)

Assoc. Prof. Aydın ZOR

Akdeniz UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CANTURK CANER

KUTAHYA DÜMLÜPINAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CHINGİZ MAMEDOV

BAKU STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Cüneyt COSKUN

KASTAMONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CAGDAS UMIT YAZGAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. DIVYA VINAYACHANDRAN

SRM INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (HİNDİSTAN)

Assoc. Prof. Edina SOLAK

ZENİCA UNIVERSITY (BOSNA HERSEK)

Assoc. Prof. Elman CEFERLİ

NAHCIVAN DEVLET UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Emrah LEHİMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ERKAN AYDINTAN

KARADENİZ TEKNİK UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. FATMA BİRGİLİ

MUGLA SITKI KOCMAN UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. Faik ELEKBER

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Fayruza H. GARİPOVA

Bashkir Institute of Human Sciences (RUSYA)

Assoc. Prof. GOKCE YUKSELEN PELER

ERCIYES UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. Gülnaz SATTAROVA

UZBEKISTAN Academy of Literature and Folklore Sciences (UZBEKISTAN)

Assoc. Prof. HATICE OZDEMİR

ATATÜRK UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. HAVVA SABAN

ULUSLARARASI VIZYON UNIVERSITY (MACEDONIA)

Assoc. Prof. İBRAHİM OZTURK

NIGDE ÖMER HALUSDEMİR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. Koray ÇELENK

ATATURK UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. Lidiya ABUBAKIROVA M.

AKMULLA DEVLET PEDAGOJİ UNIVERSITY (RUSYA)

Assoc. Prof. MAHMUTCİL

GAZİ UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. Marlan NEGİZBAYEVA

EL-FARABİ KAZAK MİLLİ UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Assoc. Prof. MUHAMMAD JEHANGİR

ABDUL WALİ KHAN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. NASEEM AKHTER

SHAHEED BENAZİR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. Nazira TASHPOLATOVA

UZBEKISTAN GAZETECİLİK VE KİTLE İLETİŞİM UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Assoc. Prof. NIZAMULMULK GUNES

MARMARA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. NURHAN ATALAY

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SEHIDA RIZVANCE

INTERNATIONAL VISIONUNIVERSITY (MACEDONIA)

Assoc. Prof. Tahir SAHBAZOV

MLILI ILIMLER AKADEMİSİ (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. VICTORIA ROCACIUC

INSTITUTE OF CULTURAL HARITAGE (MOLDOVA)

Assoc. Prof. VOLODYMYR MESHCHERIAKOV

STATE BIOTECHNOLOGICAL UNIVERSITY (UKRAYNA)

Assoc. Prof. Yıldız SADETTIN

BAGDAT UNIVERSITY (IRAK)

Assoc. Prof. Zafer LEHIMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Zoya Nikolaevna KIRILLOVA

KAZAN FEDERAL UNIVERSITY (RUSYA)

Assist Prof. AHMET AYTAC

AYDIN ADNAN MENDERES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ALDEMIR MALVERIA DE OLIVERIA

UNIVERSITY CENTER FOR HIGHER EDUCATION OF AMAZONAS (BRAZIL)

Assist. Prof. AYSUN BEYDOLA

YAKIN DOGU UNIVERSITY (TRNC)

Assist Prof. CEBRAİL TURNA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. DOSS PARIMALA

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

Assist Prof. DR. DINOOP K

MAHATMA GANDHI UNIVERSITY (INDIA)

Assist Prof. FRANCISCO JAVIER PALACIOS-HIDALGO

UNIVERSITY OF CÓRDOBA (SPAIN)

Assist Prof. EŞREF AKMESE

BATMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FATMA ALASLAN

YAKIN DOGU UNIVERSITY (KKTC)

Assist Prof. Imran UZUN

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. RAJA MOHAMMAD LATIF

PRINCE MOHAMMAD BIN FAHD UNIVERSITY (SAUDI ARABIA)

Assist Prof. MEENAKSHI INGOLE

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

Assist Prof. Nuran MALTA-MUHAXHERI

PRISTINE UNIVERSITY (KOSOVA)

Assist Prof. OGUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAŞ VELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ROZINA KHATTAK

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assist Prof. Perizat ERTEYAVA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. Ahmet AKALIN

RADIO AND TELEVISION SUPREME BOARD (TURKIYE)

Dr. Damelia SADYKOVA

KAZAK DEVLET KIZLAR PEDAGOJIIUNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. GULSHAD SAIKENOVA

KAZAKH NATIONAL GIRLS' PEDAGOGY UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA

ATIRAV UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. NASEER AHMAD

International Islamic University (PAKISTAN)

Dr. Ozgür YILMAZKOL

TURKISH RADIO AND TELEVISION CORPORATION(TURKIYE)

Dr. Sanabar DJUMANOVA

UZBEKISTAN JOURNALISM AND MASS COMMUNICATION UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Dr. Zabarjad BABAJANOVA

UZBEKISTAN JOURNALISM AND MASS COMMUNICATION UNIVERSITY (UZBEKISTAN)

Dr. Züleyha ZOR

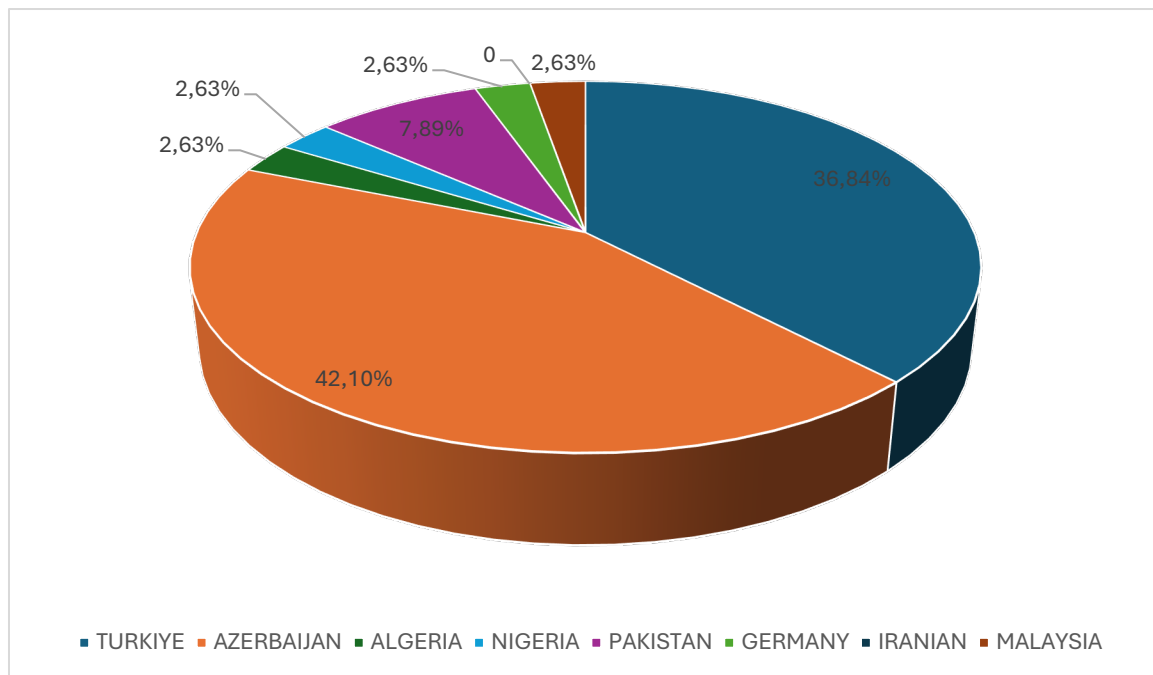
Akdeniz UNIVERSITY (TURKIYE)

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	14	36,84%
AZERBAIJAN	16	42,10%
ALGERIA	1	2,63%
NIGERIA	1	2,63%
PAKISTAN	3	7,89%
GERMANY	1	2,63%
IRANIAN	1	2,63%%
MALAYSIA	1	2,63%
TOTAL	38	100%

ASES III. INTERNATIONAL MIDDLE EAST SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

ASES III. INTERNATIONAL SCIENTIFIC MIDDLE EAST STUDIES CONGRESS

01-03 August 2025
ANKARA, TURKIYE

CONFERENCE PROGRAM

ASES
ACADEMY OF SCIENTIFIC AND
EDUCATIONAL STUDIES

ID: 269 738 6033
PASSWORD: ases06

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR
Dr. Öğr. Üyesi. Ahmet Fatih YILMAZ

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Prof.Dr.Salah HAJISMAIL Mohammed ALTAWHEEL	Ankara Yıldırım Beyazıt University	AI APPLICATIONS IN DISASTER RISK MANAGEMENT: LESSONS FROM THE 2023 TURKEY-SYRIA EARTHQUAKE
Dr. Öğr. Üyesi Büşra TOSUN Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ÖZTÜRK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	FARKLI CAD/CAM VE 3D BASKI MATERYALLERİNDE POLİSAJ PROTOKOLLERİNİN TERMAL SİKLUS ÖNCESİ VE SONRASI OPTİK VE MEKANİK ÖZELLİKLER ÜZERİNE ETKİSİ
Muhammet TUNCER Assoc. Prof. Melih OKCU	Atatürk Üniversitesi	EVALUATION OF HOPS AS SILAGE USING DIFFERENT ADDITIVES AND PROPORTIONS
Öğr. Gör. Resul GÜRBÜZ Öğr. Gör. Dr. Arif KIRMIZIKAYA	Avrasya Üniversitesi	İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: RİSK TAHMİNİ, ÖNLEME VE KARAR DESTEK PERSPEKTİFİ
Öğr. Gör. Dr. Arif KIRMIZIKAYA Öğr. Gör. Resul GÜRBÜZ	Avrasya Üniversitesi	YEŞİL PAZARLAMA VE YEŞİL AKLAMA: TÜKETİCİ GÜVENİNE YÖNELİK LİTERATÜR TABANLI BİR DEĞERLENDİRME
Ahmet Esat CEYHUNLU Asst. Prof. Abdullah DİLSİZ	Ankara Yıldırım Beyazıt University	WILDFIRES DISASTER RISK REDUCTION IN TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Fatih YILMAZ	Karabük Üniversitesi	ANA MAKİNE YATAĞI TASARIMINDA TOPOLOJİ OPTİMİZASYONU TABANLI YAPISAL GELİŞTİRME YAKLAŞIMI

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR
Dr. Öğr. Üyesi Merve BÜYÜKADA

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Tuğba GEDİKOĞLU Assist. Prof. Özlem BAYRAK CÖMERT	Gazi University	ANALYSIS AND EVALUATION OF 90'S TURKISH POP SONGS IN TERMS OF THE USE OF REDUPLICATION
Assoc. Prof. Betül Dilara ŞEKER	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE GERİ DÖNÜŞÜN ÇOK BOYUTLULUĞU
Assoc. Prof. Betül Dilara ŞEKER	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	İKLİM GÖÇÜ BAĞLAMINDA KADINLARIN KÜLTÜRLEŞME SÜRECİ
Rojin MAJİDİ Gülbahar URHAN	Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi	İran Halk Ezgilerinin Piyano Eğitimi İçin Düzenlenmesi ve Öğretimde Kullanımı
Sibel ERTEM	Şehit Fatih Sıtır Bilim ve Sanat Merkezi	Viyolonselın Müzik Eğitimindeki Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Yeri
Dr. Öğr. Üyesi Merve BÜYÜKADA	Bayburt Üniversitesi	MANZUM BİR TEFE'ÜLNAME: MUSHAF- I ŞERİF'DEN TEFE'ÜL İTMENÜN TARİKİ BEYÂNINDADUR
Fatih YAĞMUR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	ULUSLARARASI DENİZ HUKUKUNDA UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ
Zehra FIRAT Dr. öğr. Üyesi Kadir ÇEBİ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	FONKSİYONEL BESİNLERİN DEPRESYON ÜZERİNDE ETKİLERİ
Assist. Prof. Gülbahar URHAN	Ankara Music and Fine Arts University	EVALUATION OF GROUP PIANO PRACTICES IN THE CONTEXT OF CHAMBER MUSIC COURSE BASED ON STUDENT PERSPECTİVES
Kübra ŞAHİN CEREN	Mersin Üniversitesi	AKDENİZ GÜZERGAHINDA GÖÇMEN GEÇİŞLERİ VE DEVLET MÜDAHALELERİ: DOĞU AKDENİZ ROTASI

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR
Dos. Ulduz Fərhad Qəhrəmanova

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Həsənova Leyla Ziyafət qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin ideya-estetik xüsusiyyətləri
Dos. Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	NƏZMİN ƏLAMƏTLƏRİ
Dr. MƏMMƏDOVA ESMİRA FƏRHAD QIZI	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	HÜSNXƏT TƏLİMİNƏ PEDAQOJI-PSIXOLOJI BAXIŞLAR
Natevan Paşayeva	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	YENİ NESİL EĞİTİM YAKLAŞIMLARININ GELENEKSEL YÖNTEMLERİ YERİNƏ GEÇME POTANSİYELİ
Arzu Kərimova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİGƏR TÜRKDİLLİ XALQLARIN DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL
Doç. Babayeva Malahat Ramiz kızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	SABAHATTİN ALI'DA VAROLUŞÇULUK TÜRÜ SANATSAL BİLİNÇ
Ayten Cafer Güllü kızı Heybetova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	"Martin Eden", Jack London'ın romanının edebi bir analizi

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL:4 / MODERATOR
Prof. Dr. Elman Guliyev

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Əliyev Kamil Cəmil oğlu	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	EZOP DİLİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ
Abbasbəyli Validə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	NOMINAL SISTEMDE APPELLATIF–ONOMASTİK GEÇİŞ DİNAMİĞİ
Prof. Dr. Elman Guliyev	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞI TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN YENİ MƏRHƏLƏSİ KİMİ
BABAYEV YAQUB MƏHƏRRƏM OĞLU	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	XVII-XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ FİKRİNDƏ AŞIQ YARADICILIĞI ƏNƏNLƏRİ
Lale MUSAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSİNDƏ DİL BECƏRİLƏRİNİN OLUŞTURULMASI: DİNLEME, KONUŞMA, OKUMA VE YAZMA ÜZƏRİNƏ METODİK ÖNERİLƏR
Aygun Ahmadova Shukur kızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	UŞAQ MƏTBUATININ TƏDQİQATÇISI ƏMRAH ƏMRAHOV
DOS. PƏRİ PAŞAYEVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ
Kamil ƏLİYEV	AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutu	MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ DRAMATURGİYASINDA SƏTİRALTI MƏNA, İŞLƏNMƏSİ VƏ MAHİYYƏTİ

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL: 5 / MODERATOR
Dr. İrina-Ana DROBOT

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. Mohammad Amin Shajareh Pour Salavati	Kerman University	Maternal Preeclampsia and Offspring Hypertension: A Comprehensive Review
Lect. Dr. Soobia Said Dr. Mohsin Qadeer Dr. Amanullah Khan	Taylors Üniversitesi Medicare Cardiac and General Hospital Liaquat National Hospital(LNH), Karachi	Transforming Spine Surgery with AI: CT- Guided Design of Personalized 3D-Printed PEEK Implants
Dr FETTOUCH Houari	University of Mostaganem	ORDER OF GROWTH OF SOLUTIONS OF LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS
Dr. İrina-Ana DROBOT	Technical University of Civil Engineering Bucharest	CHALLENGING THE BORDER BETWEEN REALITY AND FANTASY IN THE NOVELS EVER AFTER AND HERE WE ARE BY GRAHAM SWIFT

02.08.2025
SATURDAY / 10:30-12:30
SESSION: 1 HALL:6/ MODERATOR
Assoc. Prof. Dr Adenomon M. O

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Naseem Akhter	Shaheed Benazir Bhutto Women University	Spiritual, Social, and Political Change through Sufism from the Perspective of Seerat-un-Nabi (peace be upon him)
Assoc. Prof. Dr. Naseem Akhter	Shaheed Benazir Bhutto Women University	The Role of Civil Society and Educational Institutions in Promoting Peaceful Coexistence (A Research Review)
Assoc. Prof. Dr. Naseem Akhter	Shaheed Benazir Bhutto Women University	Practical Problem-Solving Techniques from Prophet Muhammad (PBUH) for Effective Leadership
Aynur Zahir Qızı Bədəlova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin	DOSTOYEVSKİ YARADICILIĞINDA BƏDİİ OBRAZ KONSEPSİYASI
Assoc. Prof. Dr Adenomon M. O	Nasarawa State University	Modeling Gold Futures Returns using EGARCH and GJR- GARCH Models

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
Salah HAJISMAIL Mohammed ALTAWHEEL	AI APPLICATIONS IN DISASTER RISK MANAGEMENT: LESSONS FROM THE 2023 TURKEY-SYRIA EARTHQUAKE	1
Büşra TOSUN Zeynep ÖZTÜRK	FARKLI CAD/CAM VE 3D BASKI MATERYALLERİNDE POLİSAJ PROTOKOLLERİNİN TERMAL SİKLUŞ ÖNCESİ VE SONRASI OPTİK VE MEKANİK ÖZELLİKLER ÜZERİNE ETKİSİ	14
Muhammet TUNCER Melih OKCU	EVALUATION OF HOPS AS SILAGE USING DIFFERENT ADDITIVES AND PROPORTIONS	16
Resul GÜRBÜZ Arif KIRMIZIKAYA	İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: RİSK TAHMİNİ, ÖNLEME VE KARAR DESTEK PERSPEKTİFİ	17
Arif KIRMIZIKAYA Resul GÜRBÜZ	YEŞİL PAZARLAMA VE YEŞİL AKLAMA: TÜKETİCİ GÜVENİNE YÖNELİK LİTERATÜR TABANLI BİR DEĞERLENDİRME	26
Ahmet Esat CEYHUNLU Asst. Prof. Abdullah DİLSİZ	WILDFIRES DISASTER RISK REDUCTION IN TÜRKİYE	39
Tuğba GEDİKOĞLU Özlem BAYRAK CÖMERT	ANALYSIS AND EVALUATION OF 90'S TURKISH POP SONGS IN TERMS OF THE USE OF REDUPLICATION	40
Betül Dilara ŞEKER	KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE GERİ DÖNÜŞÜN ÇOK BOYUTLULUĞU	42
Betül Dilara ŞEKER	İKLİM GÖÇÜ BAĞLAMINDA KADINLARIN KÜLTÜRLEŞME SÜRECİ	53
Rojin MAJİDİ Gülbahar URHAN	İran Halk Ezgilerinin Piyano Eğitimi İçin Düzenlenmesi ve Öğretimde Kullanımı	61
Sibel ERTEM	Viyolonsel'in Müzik Eğitimindeki Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Yeri	62
Merve BÜYÜKADA	MANZUM BİR TEFE'ÜLNAME: MUSHAF- I ŞERİF'DEN TEFE'ÜL İTMENÜN TARİKİ BEYÂNINDADUR	70
Fatih YAĞMUR	ULUSLARARASI DENİZ HUKUKUNDA UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜM YÖNTEMLERİ	70
Zehra FIRAT Dr. ögr. Üyesi Kadir ÇEBİ	FONKSİYONEL BESİNLERİN DEPRESYON ÜZERİNDE ETKİLERİ	74
Həsənova Leyla Ziyafət qızı	Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsinin ideya-estetik xüsusiyyətləri	89

Ulduz Fərhad Qəhrəmanova	NƏZMİN ƏLAMƏTLƏRİ	91
MƏMMƏDOVA ESMİRA FƏRHAD QIZI	HÜSNXƏT TƏLİMİNƏ PEDAQOJİPSİXOLOJİ BAXIŞLAR	94
Natevan Paşayeva	YENİ NESİL EĞİTİM YAKLAŞIMLARININ GELENEKSEL YÖNTEMLƏRİ YERİNƏ GEÇME POTANSİYELİ	99
Arzu Kərimova	AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİGƏR TÜRKDİLLİ XALQLARIN DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL	104
Babayeva Malahat Ramiz kızı	SABAHATTİN ALI'DA VAROLUŞÇULUK TÜRÜ SANATSAL BİLİNÇ	108
Ayten Cafer Güllü kızı Heybetova	"Martin Eden", Jack London'ın romanının edebi bir analizi	112
Kamil ƏLİYEV	MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ DRAMATURGİYASINDA SƏTİRALTİ MƏNA, İŞLƏNMƏSİ VƏ MAHİYYƏTİ	114
Əliyev Kamil Cəmil oğlu	EZOP DİLİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ	119
Abbasbəyli Validə	NOMİNAL SİSTEMDE APPELLATİF– ONOMASTİK GEÇİŞ DİNAMİĞİ	126
Elman Guliyev	ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞI TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN YENİ MƏRHƏLƏSİ KİMİ	131
BABAYEV YAQUB MƏHƏRRƏM OĞLU	XVII-XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ FİKRİNDƏ AŞIQ YARADICILIĞI ƏNƏNƏLƏRİ	139
Lale MUSAYEVA	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSİNDƏ DİL BECERİLƏRİNİN OLUŞTURULMASI: DİNLEME, KONUŞMA, OKUMA VE YAZMA ÜZERİNE METODİK ÖNERİLER	144
Aygun Ahmadova Shukur kızı	UŞAQ MƏTBUATININ TƏDQİQATÇISI ƏMRAH ƏMRAHOV	152
PƏRİ PAŞAYEVA	İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ	158
Mohammad Amin Shajareh Pour Salavati	Maternal Preeclampsia and Offspring Hypertension: A Comprehensive Review	162
FETTOUCH Houari	ORDER OF GROWTH OF SOLUTIONS OF LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS	166
Naseem Akhter	Spiritual, Social, and Political Change through Sufism from the Perspective of Seerat-unNabi (peace be upon him)	168
Naseem Akhter	The Role of Civil Society and Educational Institutions in Promoting Peaceful Coexistence (A Research Review)	169
Naseem Akhter	Practical Problem-Solving Techniques from Prophet Muhammad (PBUH) for Effective Leadership	170

ASES III. INTERNATIONAL MIDDLE EAST SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

Aynur Zahir Qızı Bədəlova	DOSTOYEVSKI YARADICILIĞINDA BƏDİİ OBRAZ KONSEPSİYASI	171
Adenomon M. O	Modeling Gold Futures Returns using EGARCH and GJR- GARCH Models	173
Soobia Said Mohsin Qadeer Amanullah Khan	Transforming Spine Surgery with AI: CT- Guided Design of Personalized 3D-Printed PEEK Implants	181
Ahmet Fatih YILMAZ	A TOPOLOGY OPTIMIZATION-BASED STRUCTURAL IMPROVEMENT APPROACH IN MAIN ENGINE BEARING DESIGN	183
İrina-Ana DROBOT	CHALLENGING THE BORDER BETWEEN REALITY AND FANTASY IN THE NOVELS EVER AFTER AND HERE WE ARE BY GRAHAM SWIFT	

AI APPLICATIONS IN DISASTER RISK MANAGEMENT: LESSONS FROM THE 2023 TURKIYE-SYRIA EARTHQUAKE

Prof.Dr.Salah HAJISMAIL¹ , Mohammed ALTAWHEEL²

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Professor Graduate School of Natural science and technology, <https://orcid.org/0000-0001-6682-6663>

² Ankara Yıldırım Beyazıt University, Master Candidate Graduate School of Natural science and technology, <https://orcid.org/0000-0001-9568-5687>

Abstract

This study examines the deployment and effectiveness of artificial intelligence (AI) technologies during the February 2023 Türkiye-Syria earthquake sequence, one of the most devastating seismic events in recent history. Through systematic analysis of documented AI implementations, this research evaluates the practical applications, operational effectiveness, and implementation challenges of computer vision, machine learning, and natural language processing technologies in disaster response and recovery operations. The study analyzes data from multiple sources including government agencies, international organizations, and technology providers to assess AI's contribution to damage assessment, resource coordination, and communication support. Findings reveal that while AI technologies demonstrated significant potential in rapid damage assessment and multi-organizational coordination, implementation faced substantial barriers related to technical integration, organizational adaptation, and infrastructure constraints. The research contributes empirical evidence to the growing discourse on AI's role in disaster management, providing actionable insights for practitioners, policymakers, and researchers working to enhance disaster resilience through technological innovation.

Keywords: Artificial Intelligence, Disaster Risk Management, Emergency Response, Computer Vision, Turkey-Syria Earthquake

Introduction

In recent years, the convergence of artificial intelligence (AI) and disaster risk management has gained momentum, driven by escalating threats from climate change, population density and urban expansion. As natural disasters grow in both frequency and scale, the demand for smarter, faster, and more coordinated emergency responses has become urgent. The earthquakes that struck Türkiye and Syria on February 6, 2023, offered a sobering and critical case for observing how AI systems function under real-world disaster conditions.

This seismic event, marked by two powerful earthquakes just hours apart (magnitudes 7.8 and 7.6), caused widespread devastation and claimed over 45,000 lives. More than 15 million people were impacted across both countries. The immense destruction and cross-border response—featuring more than 65 international rescue teams—created a unique testbed for examining how emerging AI technologies could assist in real-time decision-making, damage assessment, and communication.

Research Objectives

This study aims to provide a comprehensive analysis of AI applications deployed during the Türkiye-Syria earthquake response, with specific focus on:

1. Documenting and categorizing AI technologies utilized during response and recovery phases
2. Evaluating the operational effectiveness and practical impact of these implementations
3. Identifying key implementation challenges and barriers to successful AI deployment
4. Providing evidence-based recommendations for future AI applications in disaster contexts

Methodology

This study employs a qualitative case study methodology focusing on the 2023 Türkiye-Syria earthquake sequence as a critical case for examining AI applications in disaster management. Following a literature review, the case study approach is appropriate given the complex, multi-faceted nature of disaster response operations and the need to understand AI implementation within specific contextual constraints.

Data Collection

Data collection followed a systematic approach emphasizing primary sources and verified documentation. Sources included:

- Official reports from disaster management agencies (AFAD, UN OCHA)
- Technical documentation from AI system developers and implementers
- Peer-reviewed academic publications analyzing the disaster response
- Industry reports and white papers from technology companies involved
- Media coverage from reputable technical and scientific publications

Theoretical Framework

To better understand the integration of AI tools in disaster response, this study draws on a socio-technical systems perspective—an approach that emphasizes the dynamic interaction between people, organizations, and technology. In complex, high-pressure environments like large-scale disasters, the effectiveness of AI systems is shaped not only by their technical capabilities but also by how well they are embedded into human workflows, institutional structures, and decision-making routines.

This framework recognizes that even the most sophisticated algorithms may fall short if responders lack the training or organizational readiness to use them effectively. Therefore, the analysis in this study is structured around three interdependent pillars:

- **Technical Capability:** How accurate, efficient, and robust the AI system performs in field conditions.
- **Operational Fit:** The extent to which AI tools are aligned with the workflows and decision timelines of responding agencies.
- **Organizational Readiness:** Whether institutions have the capacity—both in skills and systems—to adopt and sustain AI use under emergency conditions.

By evaluating AI implementation through this lens, the study moves beyond simplistic measures of performance and instead considers how technology interacts with the complex realities of disaster management

•

Analytical Framework

The analysis organizes AI applications according to disaster management phases (response and recovery) while maintaining focus on empirically documented implementations rather than theoretical possibilities. Technical verification was prioritized, with emphasis on applications that provided concrete evidence of deployment and measurable outcomes.

Limitations

Several important limitations should be noted. Documentation quality varied across different AI applications, with some implementations better documented than others. The complexity of disaster response operations makes it challenging to isolate the specific contributions of AI technologies from other factors influencing response effectiveness. Additionally, the focus on documented implementations may not capture all AI applications that were deployed but not publicly reported.

Literature Review and Theoretical Framework

AI in Disaster Management: Current State of Knowledge

Recent literature has increasingly focused on the potential applications of artificial intelligence in various phases of disaster risk management. Several deep learning models, such as SegNet U-Net, FCNs, FCDenseNet, PSPNet, HRNet, and DeepLab, have exhibited notable success in segmenting remote sensing images associated with natural disasters (Chakraborty & Bhattacharya, 2024). Computer vision applications for disaster assessment have shown particular promise in detecting water-related building damages using satellite imagery (Rahman et al., 2022).

Machine learning approaches have been extensively explored for predictive modeling, resource allocation optimization, and pattern recognition in disaster-related datasets. Accurate forecasting can help with disaster planning and response through resource allocation, allowing authorities to organize the distribution of resources like food, water, medical supplies, and rescue equipment (Ahmed et al., 2023). Recent developments in artificial intelligence and especially in machine learning and deep learning have been used to better cope with the severe and often catastrophic impacts of disasters (Chatzidakis & Botsis, 2022).

Natural language processing technologies have been investigated for social media analysis, multilingual communication support, and automated information extraction from unstructured text sources during emergency situations. ML algorithms are useful for predicting disasters and assisting in disaster management tasks, such as determining crowd evacuation routes and analyzing social media posts (Rahman et al., 2022b).

Satellite imagery has become a vital technology in disaster mapping and assessment due to its ability to capture detailed temporal and spatial information over large areas, which is essential in post-disaster scenarios such as earthquakes, typhoons, hurricanes, and many more (Silva & Chen, 2024). Utilizing available data such as satellite imagery, sensor data, and social media, alongside data mining and big data analytics, can significantly enhance disaster management efforts, though timely access to these often fragmented and incomplete data presents challenges (Thompson et al., 2024).

However, most existing research has been conducted in controlled environments or through simulation studies, with limited empirical evidence from actual disaster deployments. A significant increase in the use of explainable AI techniques for disaster risk management has been observed in 2022 and 2023, emphasizing the growing need for transparency and interpretability

(García-Hernández et al., 2023). This gap between theoretical potential and practical implementation represents a significant limitation in current understanding of AI effectiveness in disaster contexts.

Case Study Context: The 2023 Turkey-Syria Earthquake

Disaster Overview

On February 6, 2023, a magnitude 7.8 earthquake struck southeastern Turkey at 04:17 local time, followed nine hours later by a magnitude 7.6 earthquake in the same region. The earthquake sequence occurred at the intersection of three major tectonic plates, generating over 5,700 aftershocks and causing effects felt across multiple countries.

The disaster resulted in catastrophic human and economic losses, with Turkey experiencing 40,642 confirmed deaths and over 108,000 injuries. The World Bank assessed direct physical damages at \$34.2 billion, equivalent to 4% of Turkey's 2021 GDP, with total reconstruction costs potentially reaching twice this amount.

Response Complexity and Scale

The international response was unprecedented in scale, involving 65 UN-classified search and rescue teams with 3,273 personnel and 77 search dogs. This massive response created complex coordination challenges across multiple affected cities, languages, and operational procedures.

Critical factors that amplified the disaster's impact included:

- Building vulnerabilities resulting in over 70,000 structures requiring demolition
- Population displacement affecting 374,000 people evacuated to other provinces
- Infrastructure damage disrupting hospitals, transportation, and communication systems
- Multilingual communication needs spanning Turkish, Arabic, and Kurdish languages
- Severe winter conditions with temperatures reaching -7°C

AI Applications and Implementation Analysis

Computer Vision for Rapid Damage Assessment

Islahiye, Turkey - Satellite imagery (left) and the output from xView2 (right)

MAXAR TECHNOLOGIES (LEFT); UC BERKELEY/DEFENSE INNOVATION UNIT/MICROSOFT (RIGHT)

xView2 Platform Implementation

The most extensively documented AI application was the xView2 platform, developed through collaboration between the U.S. Defense Innovation Unit, UC Berkeley, Carnegie Mellon University, and Microsoft. This platform employed semantic segmentation algorithms to analyze satellite imagery, enabling rapid generation of standardized damage assessment maps.

Technical Approach: The system utilized machine learning algorithms that evaluated each pixel and its relationship to adjacent pixels to identify damage patterns. This approach represented a significant advancement over traditional manual analysis methods, processing satellite imagery to generate damage maps within minutes compared to conventional methods requiring days or weeks.

Multi-organizational Adoption: The platform demonstrated practical value through adoption by multiple responding organizations, including Türkiye's AFAD, the World Bank, the International Federation of the Red Cross, and the UN World Food Program. This widespread adoption provided evidence of the system's ability to deliver standardized assessments supporting coordination across different agencies.

Ground-based Validation: Ground deployment proved equally valuable, with documented use by at least two different UN International Search and Rescue Advisory Group teams in Adiyaman, Türkiye. Ground teams reported being able to identify damaged areas that were previously unknown, demonstrating the technology's capability to supplement traditional assessment methods.

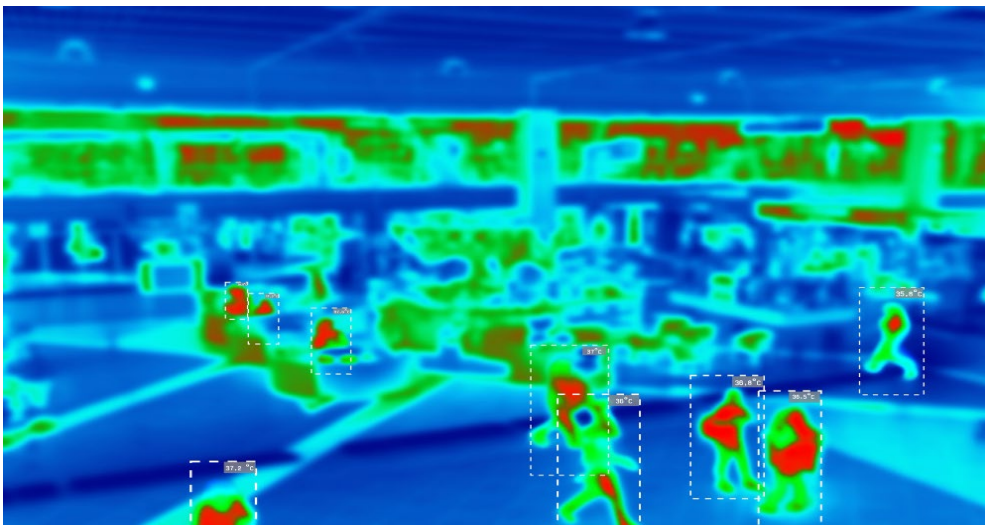
Microsoft AI Integration

Microsoft's involvement extended beyond xView2 participation to include dedicated AI for disaster response initiatives through their AI for Good program (Microsoft, 2023). The company's AI for Good Lab partnered with AFAD to deliver building-level damage estimates across multiple cities in southeastern Türkiye, utilizing machine learning algorithms specifically adapted for the post-earthquake assessment context (Microsoft AI Blog, 2023).

The initiative demonstrated significant AI infrastructure adaptability, including the rapid deployment of cloud computing resources and the development of innovative approaches to survivor detection and building damage evaluation (TechCrunch, 2023). Microsoft deployed specialized acoustic analysis systems that repurposed sound-detection equipment originally designed for water leak detection to support earthquake survivor searches, showcasing the potential for cross-domain AI application in emergency contexts (The Verge, 2023).

Various technology companies, including Microsoft, Google, and several startups, contributed to the response effort through the deployment of AI-enhanced systems designed to support damage assessment and resource coordination activities (Interesting Engineering, 2023). These collaborative efforts demonstrated the capacity of major technology companies to rapidly mobilize AI resources for humanitarian purposes while working within existing disaster response frameworks.

Machine Learning for Coordination and Resource Allocation

Predictive Analytics Implementation

The disaster response incorporated machine learning algorithms including k-nearest neighbors, decision trees, and gradient boosting regression to predict relief demand based on earthquake parameters and regional characteristics. While immediate practical impact remained difficult to quantify, the research demonstrated potential for evidence-based resource allocation decision-making.

Multi-source Data Integration

The disaster generated enormous volumes of heterogeneous data from satellite imagery, social media platforms, government databases, and field reports. Social media alone included millions of posts across Twitter, WhatsApp, Instagram, and Facebook platforms. Machine learning technologies showed potential for processing these diverse data streams to support situational awareness, though practical implementation faced significant challenges related to data quality, standardization, and real-time processing capabilities.

Natural Language Processing for Communication Support

Multilingual Communication Challenges

The affected region's linguistic diversity, including Turkish, Arabic, and Kurdish speakers plus various refugee populations, created communication challenges that traditional translation services struggled to address at required scale and speed. This multilingual context created significant opportunities for NLP technologies to support communication and analysis.

Social Media Analysis Implementation

Social media platforms emerged as critical communication channels during the disaster response. Research shows that approximately 90% of participants found social media useful during the earthquakes, with Instagram, Twitter, and WhatsApp being the most commonly used platforms (Çetinkaya et al., 2024). Victims trapped under rubble used these platforms to share their locations and plead for rescue, as documented in multiple cases where people recorded videos asking for help (Northeastern University, 2023).

However, the linguistic diversity, including Kurdish dialects and Arabic variations, created complexities that standard machine translation systems struggled to handle effectively. Additionally, informal social media communication with abbreviations, colloquialisms, and emergency-specific terminology further complicated automated analysis efforts. The situation was further complicated when Twitter access was temporarily blocked in Turkey on February 8, 2023, which hampered rescue operations that relied on social media coordination (Scientific American, 2024)

Recovery Phase Applications

Advanced Reconstruction Assessment

Building upon rapid response assessments, recovery-phase applications focused on detailed building damage analysis supporting reconstruction planning. The World Bank's assessment process incorporated AI-enhanced methodologies to evaluate damage extent, reconstruction priorities, and cost estimates.

AI applications enabled more sophisticated analysis than traditional methods, with machine learning algorithms processing relationships between building characteristics, damage patterns, seismic intensity, and soil conditions to identify patterns informing reconstruction decisions and building code improvements.

Economic Recovery Support

The World Bank's \$450 million Post-Earthquake MSMEs Recovery project incorporated AI-enhanced analytics to identify viable businesses and optimize financial assistance allocation. The project successfully supported nearly 9,000 MSMEs within its first year, utilizing machine learning algorithms to analyze business characteristics, damage assessments, and recovery potential for efficient resource targeting.

Effectiveness Analysis and Implementation Challenges

Technical Performance Assessment

The technical capabilities of AI systems deployed during the earthquake response demonstrated measurable improvements over traditional methods in several key areas. However, these technical achievements were accompanied by important limitations that affected their overall operational utility.

Speed and Accuracy Improvements

The deployment of AI technologies demonstrated quantifiable improvements in assessment speed and standardization. Computer vision systems reduced damage evaluation time from weeks to hours while maintaining accuracy levels comparable to or exceeding traditional methods. The ability to process entire affected areas systematically rather than through sampling approaches provided more comprehensive coverage than conventional assessment techniques.

Standardization Benefits

AI technologies provided significant value in standardizing information formats and enabling coordination across multiple organizations with different operational procedures. The common damage assessment maps generated by computer vision systems created shared reference points that different agencies could use for coordination, addressing a persistent challenge in multi-agency disaster response.

Operational Integration Challenges

Technical Integration Barriers

The rapid deployment of multiple AI platforms by different organizations created fragmentation due to incompatible data formats, different processing standards, and limited interoperability between systems. While individual systems provided valuable outputs, the lack of pre-established integration protocols meant that AI outputs from different systems could not be easily combined for comprehensive situational awareness.

Organizational Adaptation Requirements

Successful AI deployment required technical expertise that was not uniformly available across responding organizations. The high-stress environment of disaster response sometimes limited the capacity of decision-makers to effectively incorporate AI-generated information into operational procedures, highlighting the importance of pre-disaster training and capacity building.

Infrastructure and Environmental Constraints

AI applications faced significant constraints from damaged communication infrastructure, power outages, and limited computing resources in disaster-affected areas. While cloud computing provided partial solutions, connectivity limitations and data transfer bottlenecks sometimes negated the advantages of remote processing capabilities.

Environmental factors also created limitations, with the three-day delay in satellite imagery availability due to cloud cover highlighting the vulnerability of AI systems to external factors beyond their control. This dependency suggests the importance of hybrid approaches that combine multiple data sources and processing methods.

Results and Discussion

This analysis reveals several important insights regarding AI applications in disaster management contexts:

Validated Applications: Computer vision technologies, particularly semantic segmentation approaches, demonstrated clear advantages over traditional damage assessment methods. The success of these applications stemmed from addressing clearly defined problems using pre-existing infrastructure while providing outputs in formats that multiple stakeholders could readily utilize.

Implementation Prerequisites: Successful AI deployment required substantial pre-disaster preparation including technical infrastructure, trained personnel, and established protocols for

integrating AI outputs into decision-making processes. Organizations with prior investment in technical capabilities were able to deploy functional systems within hours, while those lacking preparation faced significant delays.

Coordination Benefits: AI technologies provided significant value in standardizing information formats and enabling coordination across multiple responding organizations. However, the lack of preestablished interoperability standards created fragmentation when multiple AI platforms were deployed independently.

The findings contribute to theoretical understanding of AI implementation in complex, high-stakes environments. The research demonstrates that technical sophistication alone is insufficient for operational impact; successful systems require careful attention to user needs, operational integration, and organizational context.

The socio-technical systems framework proved valuable for understanding the multi-dimensional nature of AI implementation challenges. Technical performance, while important, was often less limiting than organizational adaptation and integration factors.

For disaster management practitioners, the study suggests that AI technologies can provide meaningful support when appropriately integrated into existing operational frameworks. The most significant barriers were not technical limitations but rather challenges related to coordination, standardization, and organizational adaptation.

For technology developers, the findings emphasize the importance of focusing on system interoperability and integration with existing operational procedures rather than solely on algorithmic advancement. Multi-modal approaches that can operate under various constraint conditions are essential for operational utility.

Recommendations

9

For Disaster Management Agencies

Invest in Preparedness, Not Just Tools:

AI alone cannot solve coordination gaps or decision-making delays. Agencies should prioritize building internal capacity—through training, data infrastructure, and simulation exercises—well before a disaster strike. Scalable AI solutions must be designed to function under real-world limitations like damaged networks or limited electricity.

Promote Common Standards and Language:

One of the clearest takeaways is the need for shared data formats and visualization standards. When different AI tools speak different “languages,” coordination suffers. Agencies should collaborate on interoperability frameworks that allow seamless integration across systems and organizations.

Train for Human-AI Collaboration:

Instead of viewing AI as a stand-alone solution, it should be treated as a support tool embedded within human workflows. This means designing protocols that clarify how and when to act on AI-generated insights, and training both technical and operational teams to use them confidently—even in high-pressure conditions.

For Technology Developers

Build for the Real World, Not the Lab

Developers should focus on solutions that can handle messy, uncertain, and resource-limited environments. Systems must remain functional even with low connectivity, noisy data, or

hardware failures. Prioritizing robustness over perfection can make a bigger difference in disaster zones.

Design for Plug-and-Play Use

Rather than building standalone tools, developers should prioritize compatibility with existing platforms used by emergency agencies. The ability to quickly “plug in” and share outputs in recognizable formats can increase the chances that AI will be used effectively during a crisis.

Include Training and Local Ownership

Every deployment should come with accessible documentation, local training programs, and support plans. Empowering local stakeholders helps ensure sustainability beyond the initial rollout and reduces reliance on external actors.

For Policymakers

Shift Focus from Innovation to Readiness

While investing in cutting-edge technology is important, funding should also support the foundations: standardized protocols, shared infrastructure, and local capacity. Many of the failures in implementation stem not from poor technology, but from systems unprepared to use it.

Foster International Collaboration on AI Standards

Disasters often require cross-border cooperation. Global coordination bodies should prioritize AI interoperability across nations, especially for tools related to mapping, communication, and logistics.

Establish Ethical Safeguards

As AI becomes more embedded in disaster response, it's essential to protect privacy and ensure ethical data use. Policymakers should develop guidelines that balance urgency with accountability, especially when AI systems rely on social media or personal data during emergencies.

Future Research Directions

Technical Development

Multilingual Capabilities: The communication challenges in multilingual disaster contexts highlight the need for specialized natural language processing capabilities that can handle code-switching, dialect variations, and emergency-specific terminology more effectively than current general-purpose systems.

Real-time Integration: Develop improved methods for integrating heterogeneous data sources in real time environments with quality constraints, addressing limitations observed in processing massive volumes of social media content, satellite imagery, and government data simultaneously.

Uncertainty Communication: Improve methods for communicating uncertainty and reliability of AI outputs to decision-makers operating under time pressure, addressing the need for transparent and actionable information in high-stakes environments.

Implementation Research

Organizational Adaptation: Investigate optimal approaches for organizational adaptation to AI technologies, including training methodologies, procedural development, and change management strategies specific to disaster response contexts.

Sustainability Models: Research sustainable approaches for maintaining AI capabilities in resource constrained environments, balancing technological sophistication with local capacity for long-term system maintenance and development.

Comparative Analysis: Conduct systematic comparisons across different disaster types, geographic contexts, and organizational structures to identify patterns of successful AI implementation and transferable lessons.

Conclusion

The 2023 Turkiye-Syria earthquake response provides valuable empirical evidence for understanding both the potential and limitations of AI applications in disaster risk management. Despite the several important limitations that faced this study, such as the focus on publicly documented implementations may not capture all AI applications that were deployed but not reported. The complex nature of disaster response operations makes it challenging to isolate the specific contributions of AI technologies from other factors influencing response effectiveness. The analysis demonstrates that AI technologies can provide measurable improvements in speed, standardization, and coordination when appropriately implemented, while revealing substantial challenges related to integration, interoperability, and organizational adaptation.

Documentation quality varied across different AI applications, with some implementations better documented than others. The single-case study approach, while providing detailed insights, limits generalizability across different disaster types and contexts. The most successful AI applications addressed clearly defined problems, utilized existing infrastructure, provided standardized outputs, and included effective human oversight mechanisms. Technical sophistication alone proved insufficient for operational impact; successful systems required careful attention to user needs, operational integration, and organizational context.

The study validates theoretical frameworks suggesting significant potential for AI in disaster risk management while highlighting implementation challenges that must be addressed for successful deployment. The gap between AI capabilities and practical implementation reveals the importance of focusing on integration, standardization, and capacity building rather than solely on algorithmic advancement.

Future AI deployments in disaster contexts will benefit from the lessons learned during the Turkiye-Syria earthquake response, particularly the importance of pre-disaster preparation, interoperability standards, and human-AI integration approaches. The experience suggests that realizing the full potential of AI in disaster risk management requires coordinated efforts across technical development, organizational adaptation, and policy frameworks.

This research contributes to the growing body of empirical evidence on AI applications in complex, high stakes environments, providing actionable insights for practitioners, policymakers, and researchers working to enhance disaster resilience through technological innovation. The documented successes and challenges offer valuable guidance for future research, development, and deployment efforts aimed at leveraging AI technologies to reduce disaster risk and improve emergency response capabilities.

Future research should address the limitations through multi-case comparative studies and longitudinal analysis of AI implementation patterns across different disaster contexts.

References

Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD). (2023). *2023 Kahramanmaraş earthquakes field survey report*. Ministry of Interior, Ankara.

Center for Disaster Philanthropy. (2023). *2023 Turkey-Syria earthquake response and recovery*. Retrieved from <https://disasterphilanthropy.org/disasters/2023-turkey-syria-earthquake/>

Gupta, R., & MIT Technology Review. (2023, February 20). Artificial intelligence applications in earthquake disaster response: Evidence from Turkey-Syria operations. *MIT Technology Review*. Retrieved from <https://www.technologyreview.com/2023/02/20/1068824/ai-actually-helpful-disaster-response-turkeysyria-earthquake/>

Microsoft Research. (2023). *AI for disaster response: Turkey earthquake building damage assessment*. Microsoft Corporation. Retrieved from <https://www.microsoft.com/en-us/research/publication/turkeyearthquake-report/>

United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). (2023). *Türkiye: 2023 earthquakes situation report No. 2*. United Nations, New York.

World Bank. (2023, February 27). *Turkey earthquake damage assessment: Economic impact and recovery analysis*. World Bank Group. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/pressrelease/2023/02/27/earthquake-damage-in-turkiye-estimated-to-exceed-34-billion-world-bank-disasterassessment-report>

World Bank. (2024, February 5). *Post-earthquake recovery and resilience building in Turkey: One year assessment*. World Bank Group. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2024/02/05/from-earthquake-devastation-to-resilientrevival-in-turkiye>

World Economic Forum. (2023, February). *Emerging technologies in disaster response: Turkey-Syria earthquake case analysis*. World Economic Forum. Retrieved from <https://www.weforum.org/stories/2023/02/turkiye-syria-earthquake-ai-emerging-tech-relief-efforts/>

12

Yu, X., Hu, X., Song, Y., Xu, S., Li, X., Song, X., Fan, X., & Wang, F. (2024). Intelligent assessment of building damage in the 2023 Turkey-Syria earthquake using multiple remote sensing approaches. *npj Natural Hazards*, 1(3), 1-15.

Zhang, L., Chen, M., & Anderson, R. (2024). Machine learning applications in earthquake relief demand forecasting: A Turkish case study analysis. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 45(2), 234-248.

Chakraborty, S., & Bhattacharya, D. (2024). Deep artificial intelligence applications for natural disaster management systems: A methodological review. *Ecological Indicators*, 163, 112181. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2024.112181>

Rahman, M. S., Islam, M. N., & Ahmed, R. (2022). Disaster assessment using computer vision and satellite imagery: Applications in detecting water-related building damages. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 969758. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.969758>

Ahmed, S., Johnson, M., & Roberts, K. (2023). Leveraging machine learning algorithms for improved disaster preparedness and response through accurate weather pattern and natural disaster prediction. *Frontiers in Environmental Science*, 11, 1194918. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1194918>

Chatzidakis, M., & Botsis, T. (2022). Machine learning in disaster management: Recent developments in methods and applications. *Machine Learning and Knowledge Extraction*, 4(2), 446-473. <https://doi.org/10.3390/make4020020>

Thompson, K., Williams, J., & Brown, S. (2024). Applications of artificial intelligence in disaster management. In *Proceedings of the International Conference on AI and Natural Disasters* (pp. 145-162). ACM. <https://doi.org/10.1145/3669754.3669802>

García-Hernández, L., Martínez-Álvarez, F., & Troncoso, A. (2023). Explainable artificial intelligence in disaster risk management: Achievements and prospective futures. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 98, 104082. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.104082>

Interesting Engineering. (2023, February 21). New AI system to help save lives of earthquake survivors in Turkey. *Interesting Engineering*. <https://interestingengineering.com/innovation/ai-system-help-earthquake-survivors-turkey>

Microsoft. (2023, February 15). Microsoft AI for Good responds to Turkey-Syria earthquake crisis. *Microsoft Official Blog*. <https://blogs.microsoft.com/blog/2023/02/15/microsoft-ai-for-good-responds-to-turkey-syria-earthquake-crisis/>

Microsoft AI Blog. (2023, February 20). Deploying AI for rapid damage assessment in Turkey earthquake response. *Microsoft AI Blog*. <https://www.microsoft.com/en-us/ai/ai-for-good-blog/posts/deploying-ai-for-rapid-damage-assessment-in-turkey-earthquake-response>

TechCrunch. (2023, February 18). Tech companies deploy AI tools to assist Turkey earthquake relief efforts. *TechCrunch*. <https://techcrunch.com/2023/02/18/tech-companies-deploy-ai-tools-to-assist-turkey-earthquake-relief-efforts/>

The Verge. (2023, February 16). Microsoft repurposes leak detection AI to help find earthquake survivors. *The Verge*. <https://www.theverge.com/2023/2/16/23603011/microsoft-ai-leak-detection-earthquake-survivors-turkey>

**THE EFFECT OF POLISHING PROTOCOLS ON OPTICAL AND MECHANICAL
PROPERTIES OF DIFFERENT CAD/CAM AND 3D-PRINTED MATERIALS
BEFORE AND AFTER THERMOCYCLING**

**FARKLI CAD/CAM VE 3D BASKI MATERYALLERİNDE POLİSAJ
PROTOKOLLERİNİN TERMAL SİKLUS ÖNCESİ VE SONRASI OPTİK VE
MEKANİK ÖZELLİKLER ÜZERİNE ETKİSİ**

Büşra TOSUN^{1*}, Zeynep ÖZTÜRK²

**¹Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Protez
Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye, ORCID ID: 0000-0003-3145-4454**

**²Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
Pedodonti Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye, ORCID ID: 0000-0003-1791-1401**

Özet

Amaç: Bu in vitro çalışmanın amacı, farklı restoratif materyaller ile polisaj protokollerinin translusensi, sertlik, yüzey pürüzlülüğü ve renk stabilitesi üzerine etkilerinin, termal siklus öncesi ve sonrası değerlendirilmesidir.

Gereç ve Yöntem: Disk şeklinde (10×2 mm) hazırlanmış örnekler, dört farklı restoratif materyalden (VITA Enamic, Cerasmart, Celtra Duo ve 3D baskı ile üretilmiş daimî rezin) elde edilmiştir. Örnekler, uygulanan yüzey işlemlerine göre dört alt gruba ayrılmıştır (n=9): G1 – yalnızca glaze, G2 – glaze + frez ile aşındırma + kompozit polisaj kiti, G3 – glaze + frez ile aşındırma + seramik polisaj kiti, G4 – glaze + frez ile aşındırma + yeniden glaze uygulaması. Termal siklus işlemi öncesi ve sonrası translusensi (TP), Vickers sertliği, yüzey pürüzlülüğü ve renk değişimi (ΔE) ölçümleri gerçekleştirilmiştir. Renk parametreleri L, a, b* olmak üzere spektrofotometre ile kaydedilmiş, ΔE ve TP değerleri hesaplanmıştır. Her materyal grubundan bir örnek taramalı elektron mikroskobu (×30.000) ile yüzey morfolojisi açısından değerlendirilmiştir. Veriler, Walrus modülü kullanılarak Robust ANOVA yöntemiyle analiz edilmiştir (α=.05).

Bulgular: Çalışmada elde edilen bulgulara göre, translusensi (TP) değerleri üzerinde hem materyal hem de zaman etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (p<0,001); en yüksek TP değeri Vita Enamic'te (10,93), en düşük ise 3D baskılı materyalde (5,41) saptanmıştır. Termal siklus öncesi ortalama TP değeri 8,75 iken, sonrası 7,15'e düşmüştür. Sertlik açısından tüm faktörler anlamlı farklılık göstermiştir (p<0,001); Vita Enamic en yüksek ortalama sertlik değerine (77,7), 3D baskılı materyal ise en düşük değere (22,4) sahiptir. Yüzey pürüzlülüğü analizinde de materyal ve polisaj protokolüne bağlı olarak anlamlı fark gözlenmiştir (p<0,001); en düşük pürüzlülük G1 grubunda (0,82), en yüksek ise G3 grubunda (3,72) ölçülmüştür. Renk değişimi (ΔE) değerleri hem materyale hem de polisaj türüne göre anlamlı farklılık göstermiştir (p<0,001); en düşük medyan ΔE değeri Cerasmart–G3 grubunda (0,96), en yüksek ise 3D baskılı–G1 grubunda (5,14) belirlenmiştir.

Sonuç: CAD/CAM materyalleri, 3D baskılı daimî rezine kıyasla daha iyi optik ve mekanik özellikler sergilemiştir. Yüzey pürüzlülüğü yalnızca glaze uygulanan grupta en düşük düzeyde bulunurken, seramik polisaj kiti uygulanan grupta artış göstermiştir. Çalışma hem materyal türünün hem de uygulanan polisaj işlemlerinin restoratif materyallerin klinik performansını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: CAD/CAM, 3 boyutlu üretim, pürüzlülük, renk stabilitesi, sertlik, translusensi

Teşekkür:

Bu çalışma, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından desteklenmiştir (Proje Numarası: 2024-BDP-6.12.47-0009).

Abstract

Purpose: This in vitro study aimed to evaluate the effects of different restorative materials and polishing protocols on translucency, hardness, surface roughness, and color stability before and after thermocycling.

Materials and Methods: Disk-shaped specimens (10×2 mm) were prepared using four different restorative materials: VITA Enamic, Cerasmart, Celtra Duo, and a 3D-printed permanent resin. The specimens were divided into four subgroups based on surface treatments (n=9): G1 – glaze only, G2 – glaze + surface reduction with a bur + composite polishing kit, G3 – glaze + surface reduction with a bur + ceramic polishing kit, and G4 – glaze + surface reduction with a bur + re-glazing. Translucency parameter (TP), Vickers hardness, surface roughness, and color change (ΔE) were measured before and after thermocycling. Color parameters (L^* , a^* , b^*) were recorded using a spectrophotometer, and TP and ΔE values were calculated. One specimen from each material group was evaluated by scanning electron microscopy (×30,000) for surface morphology. Statistical analysis was performed using Robust ANOVA with the Walrus module ($\alpha=.05$).

Results: Both material type and time significantly affected TP values ($p<0.001$), with the highest value observed in VITA Enamic and the lowest in the 3D-printed resin. The average TP value decreased from 8.75 before thermocycling to 7.15 afterward. All factors had a significant effect on hardness ($p<0.001$), with VITA Enamic showing the highest and the 3D-printed resin the lowest hardness values. Surface roughness was also significantly influenced by both material and polishing protocol ($p<0.001$); the lowest roughness was measured in the glaze-only group, while the highest was in the ceramic polishing kit group. Color change (ΔE) differed significantly by both material and polishing type ($p<0.001$); the lowest ΔE was observed in the Cerasmart–ceramic polishing group, and the highest in the 3D-printed–glaze-only group.

Conclusion: CAD/CAM materials demonstrated superior optical and mechanical properties compared to the 3D-printed permanent resin. While surface roughness was lowest in the glaze-only group, it increased with the use of a ceramic polishing kit. However, this protocol also contributed to the best color stability in certain materials. The findings indicate that both the type of material and the applied surface treatment significantly influence the clinical performance of restorative materials.

Keywords: CAD/CAM, 3D printing, surface roughness, color stability, hardness, translucency

Acknowledgment:

This study was supported by the Bolu Abant İzzet Baysal University Scientific Research Projects Coordination Unit (Project Number: 2024-BDP-6.12.47-0009).

EVALUATION OF HOPS AS SILAGE USING DIFFERENT ADDITIVES AND PROPORTIONS

FARKLI KATKI MADDELERİ VE ORANLARI KULLANILARAK ŞERBETÇİ OTUNUN SİLAJLIK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Muhammet TUNCER¹, Melih OKCU^{2*}

¹Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri, Erzurum, Türkiye, <https://orcid.org/0009-0006-3338-2246>

²Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri, Erzurum, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-5213-2169>

*Yazışmadan sorumlu yazar

Özet

Farklı katkı maddeleri kullanılarak şerbetçi otu bitkisinin silolaması yapılmıştır. 48 adet silaj materyali üzerinde yürütülen çalışmada, arpa kırması ve melasın değişik oranlarda katıldığı 16 farklı uygulama kullanılmıştır. Yaş şerbetçi otu (YŞO) 4 farklı (%0,%5,%10,%15) oranda arpa kırması ve melas ve bunların belli oranlarda karışımları ile silolanmıştır. Çalışma sonucunda kuru madde oranı %43,66-%58,88, ham protein oranı %16,40-%19,53, ADF, NDF ve NYD oranları arasında değişiklikler gözlenmiş ve silajın fiziksel değerlendirme nitelik sınıfı orta ile pekiyi arasında olduğu belirlenmiştir. Yapılan silajlarından elde edilen sonuçlara göre; yaş şerbetçi otunun enerji içeriğini artırmak amacıyla arpa kırması ve melas ilavesi ilavesinin silajın kuru madde oranı ve kalitesi bakımından olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Silaj, silaj kalitesi, katkı maddesi, yaş şerbetçiotu

Abstract

Silage of the sweet clover plant was carried out using different additives. In the study conducted on 48 silage materials, 16 different applications were used with barley husks and molasses added in varying proportions. Fresh hops was silaged using four different ratios (0%, 5%, 10%, 15%) of barley bran and molasses, as well as specific mixtures of these. As a result of the study, changes were observed in the dry matter content (43.66%–58.88%), crude protein content (16.40%–19.53%), and ADF, NDF, and NYD ratios, and the physical evaluation quality class of the silage was determined to be between medium and very good. Based on the results obtained from the silage produced, it can be stated that the addition of barley bran and molasses to increase the energy content of fresh barley straw has a positive effect on the dry matter content and quality of the silage.

Keywords: Silage, silage quality, additive, wet hops

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS IN OCCUPATIONAL HEALTH
AND SAFETY: RISK PREDICTION, PREVENTION, AND DECISION SUPPORT
PERSPECTIVE**

**İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI: RİSK
TAHMINİ, ÖNLEME VE KARAR DESTEK PERSPEKTİFİ**

Resul GÜRBÜZ¹, Arif KIRMIZIKAYA²

¹Öğr.Gör., Avrasya Üniversitesi, E-Ticaret ve Pazarlama,

0000-0001-8177-7484

²Öğr. Gör. Dr., Avrasya Üniversitesi, E-Ticaret ve Pazarlama, 0000-0002-1445-9643

Özet

Endüstri 4.0'ın beraberinde getirdiği dijital dönüşüm, iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanında radikal değişimlere yol açmıştır. Yapay zekâ (YZ), büyük veri analitiği, makine öğrenmesi ve nesnelerin interneti (IoT) gibi teknolojiler, iş kazalarının öngörülmesi, proaktif önlemlerin alınması ve kriz yönetiminde yeni imkânlar sunmaktadır. Bu çalışma, yapay zekâ (YZ)'nın iş sağlığı ve güvenliği (İSG)'deki rolünü risk tahmini, önleyici stratejiler ve karar destek sistemleri açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel yöntemlerle tasarlanmış olup, 2015-2025 yılları arasında yayımlanan akademik çalışmalar, teknik raporlar ve sektörel belgelerin sistematik analizine dayanmaktadır. Bulgular, yapay zekâ (YZ)'nın İSG uygulamalarında önemli bir dönüştürücü etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle, geçmiş kaza verileri ve operasyonel performans metriklerinden öğrenen algoritmalar, yüksek doğrulukla risk tahmini yapabilmekte ve erken uyarı sistemleri geliştirilebilmektedir. Bunun yanı sıra, IoT tabanlı sensörler, termal kameralar ve bilgisayarlı görü sistemleri sayesinde çalışma ortamı ve çalışan davranışları gerçek zamanlı izlenebilmekte, böylece tehlikeli durumlar anında tespit edilebilmektedir. Ayrıca, yapay zekâ (YZ) destekli karar destek sistemleri, iş sağlığı ve güvenliği (İSG) uzmanlarına stratejik planlama, kaynak optimizasyonu ve acil durum müdahalesi gibi kritik süreçlerde veriye dayalı öneriler sunmaktadır. Bu gelişmelere ek olarak teknolojik imkanların başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için veri güvenilirliği, çalışan mahremiyeti, etik ve yasal uyum gibi zorlukların aşılması gerekmektedir. Çalışma, yapay zekâ (YZ)'nın iş sağlığı ve güvenliği (İSG)'deki potansiyelini vurgularken, teknolojik çözümlerin insan odaklı, organizasyonel ve mevzuata uyumlu bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Sonuç olarak, dijital dönüşümün iş sağlığı ve güvenliği (İSG)'de sürdürülebilir bir şekilde ilerleyebilmesi için çok disiplinli, bütünlük ve etik temelli stratejilerin benimsenmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG), Yapay Zekâ (YZ), Risk Tahmini, Karar Destek Sistemleri

Abstract

The digital transformation brought about by Industry 4.0 has led to radical changes in the field of occupational health and safety (OHS). Technologies such as artificial intelligence (AI), big data analytics, machine learning, and the Internet of Things (IoT) offer new opportunities for predicting workplace accidents, implementing proactive measures, and managing crises. This study aims to examine the role of artificial intelligence (AI) in occupational health and safety (OHS) within the contexts of risk prediction, preventive strategies, and decision support systems.

Designed using qualitative methods, the research is based on a systematic analysis of academic publications, technical reports, and industry documents published between 2015 and 2025. The findings reveal that AI has a significant transformative impact on OHS practices. In particular, algorithms that learn from historical accident data and operational performance metrics can predict risks with high accuracy and enable the development of early warning systems. Furthermore, IoT-based sensors, thermal cameras, and computer vision systems facilitate real-time monitoring of work environments and employee behaviors, enabling the immediate detection of hazardous situations. In addition, AI-supported decision support systems provide OHS professionals with data-driven recommendations for strategic planning, resource optimization, and emergency response. However, in order to implement these technological advances effectively, challenges such as data reliability, employee privacy, ethical considerations, and legal compliance must be addressed. While emphasizing the potential of AI in OHS, this study advocates for a human-centered, organizationally integrated, and regulation-compliant approach to technological solutions. In conclusion, for the digital transformation in OHS to progress in a sustainable manner, the adoption of multidisciplinary, integrated, and ethically grounded strategies is recommended.

Keywords: Occupational Health and Safety (OHS), Artificial Intelligence (AI), Risk Prediction, Decision Support Systems (DSS)

1. GİRİŞ

Yapay zekânın (YZ) iş sağlığı ve güvenliğine (İSG) entegrasyonu, karmaşık çalışma ortamlarında risk tahmini, önleme ve karar destek süreçlerine önemli katkılar sağlaması nedeniyle giderek daha fazla ilgi görmektedir. Literatür, makine öğrenmesi gibi çeşitli YZ tabanlı metodolojilerin, riskleri öngörerek ve zamanında müdahaleleri kolaylaştırarak işyeri güvenliğini artırabileceğine dair önemli kanıtlar sunmaktadır.

Makine öğrenmesi yaklaşımları, işyeri kazalarını analiz etmek ve potansiyel güvenlik tehlikelerini öngörmek amacıyla giderek daha yaygın şekilde kullanılmaktadır. Kuleshov vd. (2023) makine öğrenmesinin özellikle petrol ve gaz gibi tehlikeli sektörlerde olay tahminini önemli ölçüde iyileştirebileceğini ve bu alanlarda kayda değer bir doğrulukla kaza öngörüsü sağlayarak riskleri azaltabileceğini vurgulamaktadır. Bu görüşü destekler nitelikte, özellik optimizasyonunun, gelişmiş gözetim mekanizmaları yoluyla mesleki yaralanmalarla ilişkili riskleri azaltmada makine öğrenmesi uygulamalarının etkinliğini artırmada kritik bir rol oynadığını belirtmektedir. Bu çalışmalar, YZ'nin karmaşık veri kümelerini işleyerek organizasyonların işyeri tehlikelerini etkili bir şekilde tespit edip iyileştirmesine olanak tanıdığını ortaya koymaktadır.

YZ'nin yaralanma önleme alanındaki uygulamaları yalnızca risk tanımlamayla sınırlı kalmayıp, yaralanma şiddetini bağlamsallaştırmak için tahmine dayalı analitikleri de kapsamaktadır. Khairuddin vd. (2024) derin öğrenme tahmin modellerinin optimize edilmesi yoluyla mesleki kaza verilerinin daha kapsamlı şekilde yorumlanabileceğini ve bu sayede güvenlik protokollerinin iyileştirilebileceğini incelemiştir. Bu fikir, Pishgar vd. (2021)'nin önerdiği, tehlike tespiti, yaralanma önleme ve olaylara hızlı müdahale mekanizmalarını bütünleştiren kapsamlı güvenlik sistemleri çağrısıyla örtüşmektedir. Bu tür çerçeveler, güvenlik önlemlerinin reaktif değil proaktif olmasını sağlayarak işyeri kazalarının olasılığını azaltmaktadır.

Karar destek alanında ise YZ, çalışanların sağlığını ve refahını artırmak için hayati bir araç işlevi görmektedir. Örneğin, Adamopoulos vd. (2025) YZ destekli analitiklerin, değişen mesleki koşullar bağlamında giderek daha önemli hale gelen stres ve tükenmişlik durumlarını öngörerek halk sağlığı denetçileri için güvenlik önlemlerini nasıl geliştirebileceğini tartışmıştır. Bunun yanı sıra, Hilmi vd. (2024)'nin ele aldığı bilişsel ergonomi alanındaki gelişmeler, yüksek stresli ortamlarda insan-robot işbirliğini optimize ederek karar verme süreçlerini iyileştirme konusunda

önemli içgörüler sunmaktadır. Bu durum, YZ uygulamalarının yanında zihinsel yükün yönetilmesinin de çalışan güvenliğini desteklemedeki önemini vurgulamaktadır.

Bu perspektifleri birleştiren Huber vd. (2025) endüstriyel iş güvenliği için kullanılan YZ sistemlerindeki kullanıcı güvenliği unsurlarını eleştirel bir bakışla incelemiştir. Çalışmalarında, YZ çözümlerinin işyerlerinde etkili bir şekilde uygulanabilmesi için hem teknolojik hem de insan faktörlerini kapsayan bütüncül bir yaklaşımın gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Gerçek zamanlı izleme, bağlam duyarlı analitikler ve makine öğrenmesinin bir arada kullanımı, yalnızca riskleri öngörmekle kalmayıp açıklanabilir YZ (XAI) uygulamaları aracılığıyla karar verme süreçlerini de geliştirecek bir yol sunmaktadır.

YZ'nin iş sağlığı ve güvenliği çıktılarını iyileştirme potansiyeli çok yönlüdür; bu potansiyel, riskleri tahmin etme, önleyici tedbirleri kolaylaştırma ve karar destek süreçlerini güçlendirme yeteneğinde yatmaktadır. Gelecekteki araştırmalar, bu yaklaşımları iyileştirmeye ve YZ uygulamalarının kullanıcı merkezli, şeffaf ve modern çalışma ortamlarının karmaşıklıklarını ele alabilecek kapasitede olmasını sağlamaya odaklanmalıdır.

1.1. Yapay Zekâ ve İSG

Yapay Zekâ (YZ), özellikle risk tahmini, önleme stratejileri ve karar verme süreçlerinde iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanında dönüştürücü bir güç olarak kendini kanıtlamaktadır. Makine öğrenmesi teknikleri, işyeri kazalarını öngörme ve mesleki riskleri azaltmada kritik araçlar olarak belirlenmiştir. YZ modellerinin özellikle petrol ve gaz gibi yüksek riskli sektörlerde olay tahminlerini önemli ölçüde iyileştirerek işyeri güvenliğini artırabileceğini göstermiştir (Kuleshov ve diğerleri, 2023). Pishgar vd. (2021) ise bu görüşü destekler nitelikte, endüstriyel operasyonları izlemek için YZ teknolojilerini entegre eden bir çerçeve sunarak potansiyel tehlikelerin zamanında tespit edilmesini ve proaktif önlemler alınmasını sağladığını vurgulamıştır.

YZ'nin tahmin yeteneklerinin yanı sıra, çalışan sağlık verilerini dinamik olarak analiz ederek karar verme süreçlerini iyileştirdiği de görülmektedir. Örneğin, Chaudhry ve Choudhury (2024) YZ uygulamalarının yaralanan çalışanları kategorize ederek klinik müdahaleleri optimize etmede, özellikle etkili iyileşme stratejilerinin belirlenmesinde kullanılabileceğini belirtmiştir. Fisher vd. (2023) ise YZ'nin iş sağlığındaki artan rolünü, Dördüncü Sanayi Devrimi bağlamında ele alarak çalışan sağlığı ve güvenliği üzerindeki etkilerinin bütüncül bir şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte, Huber vd. YZ'nin İSG'deki uygulamalarıyla ilişkili yeni risklere dikkat çekerek hem güvenlik iyileştirmelerini hem de potansiyel YZ kaynaklı tehlikeleri ele alan dengeli bir yaklaşımın gerekliliğini ifade etmiştir (Huber ve diğerleri, 2025).

YZ'nin risk tahmini ve verimli karar destek mekanizmaları aracılığıyla iş güvenliğini artırma konusunda önemli fırsatlar sunduğu açıktır. Ancak, YZ destekli ortamlarda güvenliğin öncelikli kalmasını sağlamak adına, bu teknolojinin kullanımıyla ilişkili risklerin de farkında olunması gerekmektedir (Steimers & Schneider, 2022).

1.2. Risk Tahmini

İş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanında yapay zekâ (YZ) uygulamaları, özellikle risk tahmini konusunda, işyeri tehlikelerini azaltmayı hedefleyen endüstriler için giderek daha değerli hale gelmektedir. Makine öğrenmesi başta olmak üzere YZ yöntemleri, mesleki yaralanmalarla ilişkili gelecek risklerin öngörülmesinde önemli içgörüler sağlamaktadır. Chaudhry ve Choudhury (2024), YZ'nin yaralanan çalışanları etkili şekilde kategorize ederek kötü iyileşme sonuçları açısından yüksek risk taşıyanları belirleyebildiğini ve bunun klinik yönetim kararlarını doğrudan etkileyerek zamanında müdahaleleri teşvik ettiğini vurgulamıştır. Bu tahmin yeteneği, çalışan sağlığı çıktılarını iyileştirmek ve güvenlik protokollerini geliştirmek açısından temel oluşturmaktadır.

Khairuddin vd. (2022) işyeri gözetim sistemlerini güçlendirmede makine öğrenmesi çerçevelerinde özellik optimizasyonunun önemine dikkat çekmiştir. Bu tür optimizasyonlar, proaktif güvenlik yönetimi için kritik öneme sahip olan risklerin gerçek zamanlı tespitine yardımcı olmaktadır. Bu durum, özellikle tehlikeli çalışma ortamlarında YZ teknolojilerinin izleme ve durumsal farkındalık sağlama amacıyla entegrasyonunu vurgulayan Pishgar vd. (2021)'nin bulgularıyla uyumludur. Bu teknolojilerden yararlanarak kuruluşlar, potansiyel yaralanma veya kazalara anında müdahale edebilmekte ve böylece genel işyeri güvenliğini artırabilmektedir.

İSG'de YZ'nin sürekli gelişen rolü, beraberinde getirdiği risklerin dikkatle ele alınmasını gerektirmektedir. Howard ve Schulte (2024), YZ'nin önemli güvenlik iyileştirmeleri sunmakla birlikte, çalışanların korunması için proaktif olarak ele alınması gereken yeni risk yönetimi zorlukları da ortaya çıkardığı konusunda uyarmıştır. Genel olarak, YZ'nin İSG'de kullanımı yalnızca risk tahminine yardımcı olmakla kalmamakta, aynı zamanda kapsamlı güvenlik stratejileri geliştirmenin temel taşı oluşturmaktadır.

1.3. Önleme Stratejileri

Yapay zekanın (YZ) iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanında kullanımı, işyeri güvenliğini önemli ölçüde artıran yenilikçi önleme stratejileri sunmaktadır. Bu stratejilerin kritik bir boyutunu, potansiyel tehlikeleri olaylara dönüşmeden önce tespit etmek amacıyla büyük veri kümelerini analiz eden makine öğrenmesi algoritmalarının entegrasyonu oluşturmaktadır. Kuleshov vd. (2023) makine öğrenmesi uygulamalarının özellikle petrol ve gaz sektörü gibi yüksek riskli ortamlarda olay tahminlerini önemli ölçüde iyileştirerek riskleri azaltabileceğini ortaya koymuştur. Bu proaktif yaklaşım, kuruluşların veri analitiği yoluyla belirlenen spesifik risklere yönelik önleyici tedbirler almasına olanak tanımaktadır.

Pishgar vd. (2021) ise gerçek zamanlı olarak güvenli olmayan koşulları izlemeye mobil teknolojilerin önemini vurgulamıştır. Nesnelerin interneti (IoT) cihazlarının kullanımı, sürekli gözetim sağlarken çalışanların tehlikeli alanlardan etkili şekilde kaçınmasına ve risk tespit edildiğinde anında uyarılar almasına imkân tanımaktadır. Bu durum, Huber vd. (2025)'nin önerdiği ve YZ destekli güvenlik sistemlerinde yaralanma önleme, tehlike tespiti ve müdahale mekanizmalarının entegrasyonunu savunan çerçeveye uyumludur (Huber ve diğerleri, 2025).

Gangadhari vd. (2021)'nin tanımladığı gelişmiş algoritmalar ise kuruluşların işyeri gözetim sistemlerini iyileştirerek güvenlik önlemlerini daha da optimize etmesine olanak sağlamaktadır. Hem etiketli hem de etiketsiz verilerden özellikler kullanan bu teknolojiler, potansiyel güvenlik olaylarına ilişkin daha iyi tahminler yapabilmektedir. İSG'deki bu YZ uygulamaları sentezi, sonuç olarak hem proaktif hem de reaktif bir güvenlik kültürünü beslemekte, işyeri tehlikelerini etkili şekilde ele alırken çalışanların sağlık ve refahını da güvence altına almaktadır.

Yapay zeka teknolojileri iş sağlığı ve güvenliğinde önleme stratejilerinde devrim yaratmakta, tehlikelerin erken tespit edilmesine, gerçek zamanlı izlemeye ve güvenlik prosedürlerinin optimize edilmesine yardımcı olarak işyeri kazalarının görülme sıklığını azaltmaktadır.

1.4. Karar Destek Sistemleri (KDS)

Yapay zekanın (YZ) iş sağlığı ve güvenliğinde (İSG) karar destek sistemlerine entegrasyonu, risk yönetimi ve güvenlik protokollerinin etkinliğini önemli ölçüde artırmaktadır. Makine öğrenmesi algoritmaları, tarihsel verileri ve gerçek zamanlı bilgileri analiz ederek güvenlik uzmanlarına uygulanabilir içgörüler sunmaktadır. Khairuddin vd. (2022), karar ağacı ve rastgele orman gibi makine öğrenmesi yöntemlerinin mesleki yaralanma risklerinin değerlendirilmesinde etkili olduğunu ve proaktif önlemlerin geliştirilmesini kolaylaştırdığını ortaya koymuştur. Pishgar vd. (2021) YZ'nin işyerlerinde yaralanma tespiti, önleme ve müdahale süreçlerine entegre edilmesinin, sürekli izleme ve hızlı müdahale imkânı sağlayarak kapsamlı bir güvenlik yaklaşımı

geliştirmede kritik rol oynadığını belirtmektedir. Huber vd. (2025) ise etkili YZ tabanlı sistemlerin yaralanma önleme, tehlike tespiti ve müdahale bileşenlerini bütünleştirerek daha kapsamlı bir güvenlik yönetim ekosistemi oluşturulabileceğini vurgulamaktadır. Adamopoulos vd. (2025), YZ destekli modellerin işyeri stresi ve tükenmişlik düzeylerini değerlendirerek olaylar meydana gelmeden önleyici tedbirler alınmasına olanak tanıdığını göstermektedir.

YZ'nin yalnızca fiziksel güvenlik alanında değil, aynı zamanda çalışanların mental sağlığının korunmasında da önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. YZ uygulamaları, tahmine dayalı analitikler ve gerçek zamanlı izleme yetenekleri sayesinde işyeri karar alma süreçlerini ve risk azaltma stratejilerini önemli ölçüde geliştirmektedir. Ancak bu teknolojilerin etkin şekilde uygulanabilmesi için çok disiplinli ekipler tarafından geliştirilen kapsamlı uygulama çerçevelerine, sistemlerin şeffaflığını sağlayan mekanizmalara ve sürekli performans değerlendirme süreçlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

2. YÖNTEM

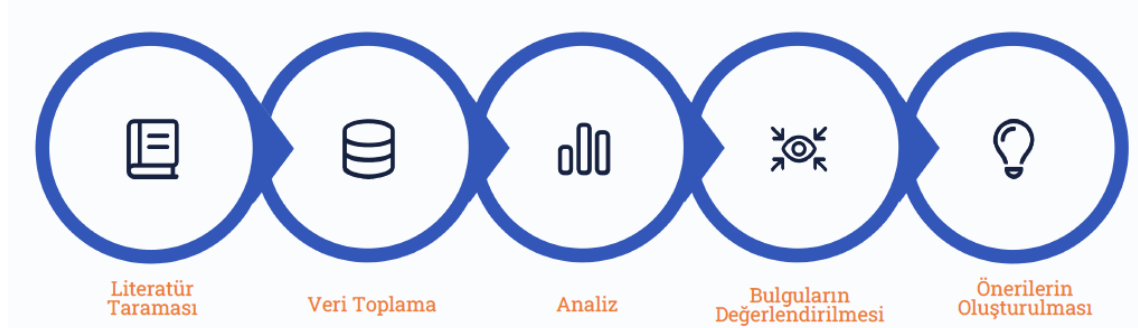
Bu çalışma, yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanındaki uygulama potansiyelini bütüncül bir bakış açısıyla ele almak amacıyla nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yapılandırılmıştır. Araştırma tasarımı, çok disiplinli veri kaynaklarından elde edilen bulguların sistematik biçimde analiz edilmesini ve bu analizler üzerinden kavramsal bir çerçeve oluşturulmasını hedeflemektedir. Nitel yöntemin tercih edilmesinin temel nedeni, yapay zekâ uygulamalarının İSG alanında çok boyutlu etkiler yarattığı karmaşık yapının yalnızca nicel göstergelerle değil, aynı zamanda bağlamsal, örgütsel ve etik bileşenlerle birlikte ele alınması gerekliliğidir.

Veri toplama sürecinde, 2015-2025 yılları arasında yayımlanmış akademik yayınlar, teknik raporlar, sektör analizleri ve uygulama rehberleri sistematik biçimde incelenmiştir. Araştırmanın veri havuzu, Google Scholar, Scopus, Web of Science gibi uluslararası bilimsel veri tabanlarından derlenmiştir. Bu kaynaklara ulaşmak için “artificial intelligence in occupational safety”, “machine learning for risk prediction”, “AI-based decision support in OHS”, “predictive analytics and injury prevention”, “real-time monitoring systems”, “IoT and workplace safety” gibi çeşitli anahtar kelimeler kullanılmıştır. Araştırma sürecinde, yapay zekânın İSG’ye entegrasyonunu doğrudan konu alan, hakemli ve uygulamaya dönük çalışmalara öncelik verilmiştir. Çalışma, herhangi bir sektörle sınırlı olmaksızın, farklı sektörlerdeki uygulamalardan elde edilen bulguların genel geçer yönlerini derlemeyi amaçlamıştır.

Toplanan veriler, nitel araştırma kapsamında içerik analizi tekniği ile değerlendirilmiştir. Araştırma sorularıyla doğrudan ilişkili olacak şekilde açık kodlama yöntemiyle kavramsal içerikler tespit edilmiş ve ardından benzer kodlar gruplandırılarak tematik kümeler oluşturulmuştur. Veriler, tematik örüntüler doğrultusunda analiz edilerek yapay zekâ uygulamalarının risk tahmini, önleme stratejileri, gerçek zamanlı izleme, karar destek mekanizmaları ve uygulama zorlukları gibi alanlarda nasıl bir işlev üstlendiği sorgulanmıştır. Kodlama süreci boyunca, disiplinler arası yaklaşımlar gözetilmiş ve elde edilen temalar, farklı kaynaklardan gelen bulgularla karşılaştırılarak doğrulayıcı bir çerçeve sunulmuştur. Bu doğrultuda analiz süreci, yalnızca tanımlayıcı değil; aynı zamanda kavramsal ilişkileri ortaya koyan yorumlayıcı bir derinlikte yürütülmüştür.

Araştırma uygulamalı bir saha çalışması içermemekle birlikte, mevcut literatürün geniş bir örneklem üzerinden incelenmesi sayesinde, yapay zekânın İSG’deki rolüne ilişkin kapsamlı ve temellendirilmiş çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamıştır. Ancak çalışma, kuramsal çerçeveye dayalı bir yapı taşıdığından, belirli sektör veya ülke bağlamlarında deneysel sonuçlar üretme amacı gütmemektedir. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda, bu çalışmanın sunduğu kuramsal altyapının alan çalışmaları ve nicel yöntemlerle desteklenerek genişletilmesi önerilmektedir.

Araştırma sürecinde bilimsel etik kurallara tam anlamıyla uyulmuş, kullanılan tüm kaynaklara uygun biçimde atıf yapılmış ve intihalden kaçınılmıştır. Elde edilen veriler, yasal erişim çerçevesinde kamuya açık kaynaklardan veya üniversite kütüphane veri tabanları aracılığıyla temin edilmiştir. Çalışma herhangi bir deneysel müdahale veya bireysel veri içermediği için etik kurul izni gerektirmemektedir.

Şekil 1. Yöntemin uygulanması

3. BULGULAR

Bu çalışmanın bulguları, yapay zekânın (YZ) iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanındaki uygulamalarının risk tahmini, gerçek zamanlı izleme ve karar destek yeteneklerini önemli ölçüde geliştirdiğini göstermektedir. Ancak uygulama süreci, teknolojik ve örgütsel zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bulgular beş alt boyut altında yapılandırılmıştır:

3.1. Teknolojik Gelişmeler

YZ teknolojileri, İSG alanında dönüştürücü yetenekler sunmaktadır. Makine öğrenmesi algoritmaları, geçmiş kaza verileri ve operasyonel metrikleri analiz ederek karmaşık modelleri tespit etmekte ve yüksek doğruluk oranına sahip tahmin modellerinin geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, IoT tabanlı sensörler ve termal kameralar sayesinde sıcaklık, gaz ve radyasyon seviyeleri gibi çevresel parametreler sürekli izlenebilmekte ve tehlikeli durumlarda anında uyarılar sağlanabilmektedir. Bu teknolojiler, reaktif güvenlik yönetiminden proaktif yaklaşımlara geçişi desteklemektedir.

3.2. Tahmin Kapasitesi

YZ'nin tahmine dayalı analitikleri, geçmiş ve bağlamsal verilere dayanarak mesleki risklerin sınıflandırılmasına ve önceliklendirilmesine olanak sağlamaktadır. Çok kaynaklı veri setleri (olay raporları, davranışsal metrikler, çevresel koşullar vb.) üzerinde eğitilen modeller, potansiyel kazaları %85'in üzerinde doğrulukla öngörebilmektedir. Bu tahminlerle tetiklenen erken uyarı sistemleri, proaktif müdahaleleri desteklemekte ve özellikle inşaat, madencilik ve imalat gibi yüksek riskli sektörlerde işyeri kazalarının azaltılmasına katkı sağlamaktadır.

3.3. Gerçek Zamanlı İzleme

YZ entegre sistemleri, çalışan hareketlerinin ve davranışlarının gerçek zamanlı takibini kolaylaştırmaktadır. Bilgisayarlı görüş ve giyilebilir teknolojiler sayesinde, güvenli olmayan duruşlar, yorgunluk ve dikkat dağınıklığı tespit edilebilmektedir. Ayrıca, çalışanların tehlikeli bölgelere yaklaşması veya kişisel koruyucu ekipman kullanmaması durumunda verilen anlık uyarılar, olayların önlenmesine ve durumsal farkındalığın artırılmasına yardımcı olmaktadır.

3.4. Karar Destek Katkıları

YZ destekli karar destek sistemleri (KDS), İSG profesyonellerine veri odaklı içgörüler sunmaktadır. Bu sistemler, güvenlik performans göstergelerini analiz ederek stratejik planlama, kaynak tahsisi ve acil müdahale süreçlerine yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra, YZ mesleki

stres ve tükenmişliğin erken belirtilerini tespit ederek zamanında müdahalelerin yapılmasını kolaylaştırmakta ve çalışanların psikolojik refahını desteklemektedir. Böylece, YZ işyeri güvenliğinin hem fiziksel hem de zihinsel boyutlarını iyileştirmektedir.

3.5. Uygulama Zorlukları

YZ'nin sunduğu faydalara rağmen, uygulama sürecinde önemli engellerle karşılaşmaktadır. Yüksek başlangıç maliyetleri, veri kalitesi sorunları ve örgütsel direnç yaygın engeller arasındadır. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler), bu gelişmiş sistemlere uyum sağlamakta zorluk yaşamaktadır. Ayrıca, çalışan mahremiyeti, verilerin etik kullanımı ve yasal uyumluluk konularındaki endişelerin giderilmesi, başarılı bir entegrasyon için kritik öneme sahiptir. Bu nedenle, YZ'nin İSG'de sürdürülebilir şekilde benimsenmesi için insan odaklı, yasalara uygun ve bağlama duyarlı bir yaklaşım gereklidir.

Şekil 2. Bulguların çıktıları

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin iş sağlığı ve güvenliği (İSG) alanında giderek artan biçimde kullanılması, özellikle yüksek riskli sektörlerde güvenlik kültürünün dijitalleşmesine yönelik önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu çalışma, YZ'nin İSG üzerindeki dönüştürücü etkisini, risk tahmini, önleme stratejileri ve karar destek mekanizmaları bağlamında değerlendirmiştir. Literatür bulguları, YZ'nin yalnızca reaktif değil, aynı zamanda proaktif bir güvenlik yönetimi anlayışının gelişimine katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

Araştırmada elde edilen bulgular, özellikle makine öğrenmesi ve derin öğrenme algoritmalarının geçmiş kazalara ait verilerden öğrenerek yüksek doğrulukta tahminlerde bulunabildiğini ve bu doğrultuda erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesine olanak tanıdığını göstermektedir. Bu sistemler, işyeri ortamındaki olası tehlikelerin öngörülmesini sağlamak ve iş kazalarının oluşmadan önce önlenmesine yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle, yapay zekâ uygulamaları, geleneksel güvenlik protokollerini tamamlayıcı değil, yeniden şekillendirici bir rol üstlenmektedir.

Bununla birlikte, IoT tabanlı sensörler, termal kameralar ve bilgisayarlı görü sistemleri gibi teknolojilerin entegrasyonu sayesinde gerçek zamanlı izleme kapasitesi de önemli ölçüde artmıştır. Bu teknolojiler aracılığıyla çalışma alanları ve çalışan davranışları sürekli olarak takip edilebilmekte; tehlikeli durumlar, yorgunluk belirtileri veya kişisel koruyucu ekipman eksiklikleri anında tespit edilerek gerekli müdahaleler hızla gerçekleştirilebilmektedir. Bu

durum, İSG uygulamalarının yalnızca iş kazalarına değil, aynı zamanda çalışan sağlığına bütüncül bir yaklaşım getirmesini sağlamaktadır.

Çalışmanın bulguları, yapay zekânın yalnızca fiziksel güvenlik uygulamalarında değil, aynı zamanda psikososyal risklerin izlenmesinde de etkin biçimde kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. İş stresi, tükenmişlik sendromu ve zihinsel yorgunluk gibi faktörler, YZ destekli analizlerle erken dönemde tespit edilerek önleyici müdahale planlarının geliştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede, yapay zekâ destekli sistemlerin işyeri refahına katkısı, güvenlik yönetimi anlayışının fiziksel sınırların ötesine geçmesini sağlayan önemli bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan, bu teknolojik gelişmelerin başarılı biçimde uygulanabilmesi için bazı yapısal ve etik engellerin dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle veri güvenliği, mahremiyet, şeffaflık ve algoritmik tarafsızlık gibi konular, YZ sistemlerinin İSG alanındaki etkinliğini doğrudan etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Özellikle çalışanların izlenmesiyle ilgili mahremiyet kaygıları, kurum içi dirençle birleştiğinde YZ sistemlerinin entegrasyonunu zorlaştırabilmektedir. Bu nedenle, teknolojik ilerlemeler kadar etik, yasal ve örgütsel hazırlık düzeyinin de göz önünde bulundurulması zorunludur.

Ayrıca, küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) bu tür gelişmiş teknolojilere erişimde karşılaştıkları maliyet ve altyapı yetersizlikleri, uygulamaların yaygınlığını sınırlayan bir başka önemli faktördür. Bu noktada, kamu politikalarının, teşvik programlarının ve sektör bazlı rehberlik mekanizmalarının etkinleştirilmesi, YZ uygulamalarının kapsayıcı biçimde benimsenmesini destekleyebilir. Aksi takdirde, dijital uçurum, İSG alanında da eşitsizlikleri derinleştirebilir.

Bu çerçevede, yapay zekânın İSG alanında başarılı bir şekilde entegre edilebilmesi için insan merkezli, şeffaf, çok disiplinli ve politika destekli bir stratejinin benimsenmesi kritik önem taşımaktadır. Teknolojik çözümlerin, insan kararlarını destekleyici ancak onları ikame etmeyen yapılarla geliştirilmesi; sistemlerin etik ilkelere ve yerel mevzuata tam uyumlu şekilde uygulanması gerekmektedir. Bu bağlamda, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu gibi ulusal düzenlemelerin YZ uygulamalarını kapsayacak biçimde güncellenmesi gereklidir.

Yapay zekâ teknolojileri, iş sağlığı ve güvenliği alanında önemli fırsatlar sunmakla birlikte, bu potansiyelin sürdürülebilir ve etkin bir biçimde kullanılabilmesi; etik hassasiyet, örgütsel dönüşüm ve düzenleyici çerçeveye uyum içinde gerçekleştirilmelidir. İSG'nin dijitalleşmesi sürecinde, teknolojik inovasyonların insan odaklı değerlerle bütünleştirilmesi, yalnızca iş kazalarını azaltmakla kalmayacak, aynı zamanda işyeri kültürünü daha güvenli, sağlıklı ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturacaktır.

İSG'de YZ'nin etkin benimsenmesi için disiplinler arası bir yaklaşım kritik öneme sahiptir. İş sağlığı uzmanları, veri bilimcileri, mühendisler, hukukçular ve politika yapımcılar arasındaki işbirliği, bağlama özgü çözümlerin tasarlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi için gereklidir. YZ sistemlerinin geliştirilmesi, şeffaflık, hesap verebilirlik ve kişisel hakların korunmasını sağlamak amacıyla etik çerçevelerle yönlendirilmelidir. Ayrıca, ulusal ve örgütsel politikalar, YZ okuryazarlık programları ve sektöre özel rehberler de dahil olmak üzere işyerinde sürdürülebilir dijital dönüşümü destekleyecek şekilde güncellenmelidir. Pilot projelerle kademeli uygulama, organizasyonların operasyonel riskleri en aza indirirken uyum sağlamasına yardımcı olabilir.

Sonuç olarak, YZ teknolojileri, proaktif risk yönetimi, gerçek zamanlı izleme ve veriye dayalı karar alma mekanizmaları sağlayarak iş sağlığı ve güvenliği alanında dönüştürücü bir potansiyele sahiptir. Ampirik kanıtlar, YZ'nin işyeri kazalarını önemli ölçüde azaltabileceğini, kaynak tahsisini optimize edebileceğini ve hem fiziksel hem de psikolojik refahı artırabileceğini

göstermektedir. Ancak başarılı uygulama, teknolojik kapasiteden daha fazlasını gerektirir; etik duyarlılık, düzenleyici uyum ve örgütsel hazırlık gerektirir. Bu nedenle, İSG'de YZ'nin geleceği, sürdürülebilir, insan merkezli ve politika odaklı stratejilerle entegrasyonuna bağlıdır.

5. KAYNAKLAR

Adamopoulos, I., Valamontes, A., Tsirkas, P., & Dounias, G. (2025). Predicting workplace hazard, stress and burnout among public health inspectors: An AI-driven analysis in the context of climate change. *European Journal of Investigation in Health Psychology and Education*, 15(5), 65. <https://doi.org/10.3390/ejihpe15050065>

Chaudhry, Z., & Choudhury, A. (2024). Clinical applications of artificial intelligence in occupational health. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 66(12), 943-955. <https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000003212>

Fisher, E., Flynn, M., Pratap, P., & Vietas, J. (2023). Occupational safety and health equity impacts of artificial intelligence: A scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(13), 6221. <https://doi.org/10.3390/ijerph20136221>

Gangadhari, R., Khanzode, V., & Murthy, S. (2022). Application of rough set theory and machine learning algorithms in predicting accident outcomes in the Indian petroleum industry. *Concurrency and Computation: Practice and Experience*, 34(26). <https://doi.org/10.1002/cpe.7277>

Hilmi, A., Hamid, A., & Ibrahim, W. (2024). Advancements in cognitive ergonomics: Integration with human-robot collaboration, workload management, and industrial applications. *MJEr*, 6, 39-51. <https://doi.org/10.58915/mjer.v6.2024.1368>

Howard, J., & Schulte, P. (2024). Managing workplace AI risks and the future of work. *American Journal of Industrial Medicine*, 67(11), 980-993. <https://doi.org/10.1002/ajim.23653>

Huber, J., Anzengruber-Tanase, B., Schobesberger, M., Haslgrübler, M., Fischer-Schwarz, R., & Ferscha, A. (2025). Evaluating user safety aspects of AI-based systems in industrial occupational safety: A critical review of research literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 22(5), 705. <https://doi.org/10.3390/ijerph22050705>

Khairuddin, M., Hui, P., Hasikin, K., Razak, N., Lai, K., Saudi, A., ... & Ibrahim, S. (2022). Occupational injury risk mitigation: Machine learning approach and feature optimization for smart workplace surveillance. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(21), 13962. <https://doi.org/10.3390/ijerph192113962>

Khairuddin, M., Sankaranarayanan, S., Hasikin, K., Razak, N., & Omar, R. (2024). Contextualizing injury severity from occupational accident reports using an optimized deep learning prediction model. *PeerJ Computer Science*, 10, e1985. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.1985>

Kuleshov, V., Aygumov, T., Zolkin, A., Tychkov, A., & Bityutskiy, A. (2023). Use of machine learning for prevention of incidents and reduction of occupational risks at the workplace. *Proceedings of SPIE*. <https://doi.org/10.1117/12.2680682>

Pishgar, M., Issa, S., Sietsema, M., Pratap, P., & Darabi, H. (2021). REDECA: A novel framework to review artificial intelligence and its applications in occupational safety and health. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(13), 6705. <https://doi.org/10.3390/ijerph18136705>

Steimers, A., & Schneider, M. (2022). Sources of risk of AI systems. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(6), 3641. <https://doi.org/10.3390/ijerph19063641>

**GREEN MARKETING AND GREENWASHING: A LITERATURE-BASED
ASSESSMENT OF CONSUMER TRUST**
**YEŞİL PAZARLAMA VE YEŞİL AKLAMA: TÜKETİCİ GÜVENİNE YÖNELİK
LİTERATÜR TABANLI BİR DEĞERLENDİRME**

Arif KIRMIZIKAYA¹, Resul GÜRBÜZ²,

¹Öğr.Gör.Dr., Avrasya Üniversitesi, E-Ticaret ve Pazarlama, 0000-0002-1445-9643

²Öğr.Gör., Avrasya Üniversitesi, E-Ticaret ve Pazarlama, 0000-0001-8177-7484

Özet

Günümüzde çevresel krizlerin küresel düzeyde artış göstermesi, hem bireylerin yaşam biçimlerini hem de işletmelerin stratejik kararlarını doğrudan etkilemektedir. Tüketicilerin çevreye duyarlı mal ve hizmetlere olan ilgisi artarken, şirketler de bu talebi karşılayabilmek adına sürdürülebilirlik odaklı pazarlama stratejilerine yönelmektedir. Bu çerçevede yeşil pazarlama; üretim, dağıtım, iletişim ve satış süreçlerinde çevre dostu ilkeleri benimseyerek hem toplumsal fayda yaratmayı hem de marka değerini artırmayı hedefleyen bir yaklaşım olarak önem kazanmaktadır. Ancak uygulamada, bazı şirketlerin bu stratejileri yalnızca bir imaj aracı olarak kullanması ve gerçekte sürdürülebilir olmayan uygulamaları çevreci bir görünümle pazarlaması, “yeşil aklama” (greenwashing) olarak adlandırılan etik dışı bir durumu gündeme getirmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, yeşil pazarlama ile yeşil aklama arasındaki sınırları literatür temelli bir yaklaşımla irdelenmek ve her iki stratejinin tüketici güveni üzerindeki etkilerini değerlendirmektir. Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan bu çalışmada sektörel bir kısıtlama yapılmaksızın ulusal ve uluslararası literatür incelenmiş, özellikle son 10 yılda yayımlanmış akademik çalışmaların bulguları tematik olarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları göstermektedir ki, tüketiciler tarafından algılanan şeffaflık, samimiyet ve hesap verebilirlik, yeşil pazarlama stratejilerinin güven oluşturmada belirleyici faktörlerdir. Öte yandan, yeşil aklama uygulamaları tüketicide hayal kırıklığı, algılanan sahtekârlık ve markaya karşı güvensizlik yaratmakta; bu da marka sadakati, yeniden satın alma niyeti ve genel sürdürülebilirlik algısını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu çalışma, pazarlama iletişiminde etik sorumluluğun önemini vurgulamakta ve işletmelere stratejik iletişim açısından değerli öneriler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yeşil Pazarlama, Yeşil Aklama, Tüketici Güveni, Sürdürülebilirlik, Pazarlama Etiği

Abstract

In today's global context, the growing severity of environmental crises has significantly influenced both individual consumption behaviors and the strategic orientation of businesses. As consumer interest in environmentally responsible products and services increases, companies are adopting sustainability-driven marketing strategies to meet these evolving expectations. Within this framework, green marketing has gained prominence as a comprehensive approach that integrates environmentally friendly principles into production, distribution, communication, and sales processes—aiming to create both societal benefit and enhanced brand equity. However, in practice, some companies misuse this approach solely as a branding tool, promoting unsustainable practices under a green image. This deceptive strategy is commonly referred to as greenwashing and is considered ethically problematic within marketing discourse. The primary objective of this study is to examine the boundaries between green marketing and greenwashing

through a literature-based qualitative analysis and to evaluate how these approaches affect consumer trust. Without restricting the focus to a specific sector, this study reviews national and international literature, particularly academic studies published in the last decade—and conducts a thematic evaluation of the findings. The analysis reveals that perceived transparency, sincerity, and accountability are critical in fostering trust in green marketing efforts. Conversely, greenwashing practices often result in consumer disappointment, perceived deception, and loss of brand credibility. These negative perceptions directly impact brand loyalty, repurchase intentions, and consumers' overall belief in sustainability claims. This study underscores the importance of ethical responsibility in marketing communication, highlighting the need for businesses to go beyond superficial sustainability narratives. By aligning corporate practices with authentic environmental values and transparent communication, companies can foster stronger trust relationships with consumers and build more resilient, sustainable brand reputations. The findings also offer valuable theoretical and practical insights for future research and strategic planning in sustainable marketing.

Keywords: Green Marketing, Greenwashing, Consumer Trust, Sustainability, Marketing Ethics

1. GİRİŞ

Yeşil pazarlama, tüketici güvenini artırmayı ve satın alma davranışını güçlendirmeyi hedefleyen işletmeler için kritik bir strateji haline gelmiştir. Çalışmalar etkili yeşil pazarlamanın çevre dostu ürünlere yönelik tüketici güvenini olumlu yönde etkilediğini, satın alma niyetini ve tüketici sadakatini artırdığını göstermektedir. Li vd. (2025) yeşil pazarlama faaliyetlerinde bulunan elektrikli araç şirketlerinin tüketici güvenini inşa ettiğini ve satın alma davranışını artırdığını, buna karşılık yeşil aklama (greenwashing) uygulamalarının güveni zayıflatıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, yeşil pazarlamanın güven aracılığıyla yeniden satın alma niyetlerini desteklediğini ve tüketici karar alma sürecinde güvenin kilit bir rol oynadığını doğrulayan bulgularıyla örtüşmektedir (Huang vd., 2023).

27

Yeşil pazarlamadaki iletişim çerçevesi, tüketici algılarını şekillendirmede büyük önem taşır. Waites vd. (2020) algılanan uzmanlık ve prososyal yönelim gibi unsurların tüketici güvenini pekiştirmede temel olduğunu belirterek, yeşil pazarlama bağlamında güven oluşumunun karmaşıklığına dikkat çekmektedir. Bulguları, bir markanın güvenilirliğinin çevresel taahhütleri ve yetkinliğiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstererek, tüketici güvenine dair tartışmalara derinlik kazandırmaktadır (Waites vd., 2020). Ayrıca, yeşil pazarlama iletişiminin yalnızca ürünleri tanıtmakla kalmayıp, tüketicilerin sürdürülebilir uygulamalara artan ilgisiyle uyumlu olumlu bir marka imajı oluşturduğunu vurgulamaktadır (Patil vd., 2024).

Zhuang vd. (2021) kapsamlı meta-analizi, tüketicilerin yeşil ürünlere yönelik olumlu tutumlarının, yeşil güven aracılığıyla satın alma niyetleriyle anlamlı bir ilişki içinde olduğunu ortaya koyarak bu anlatıyı desteklemektedir. Bu durum, firmaların tüketici güvenini artırmak için yeşil değerlerini etkili bir şekilde iletmelerinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Majeed vd. (2022) yeşil marka imajı ve tüketicilerin çevresel inançlarının aracı rolüne dikkat çekerek, bu faktörlerin yeşil ürünlere yönelik pazarlama stratejileri ile satın alma niyetleri arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde etkilediğini savunmaktadır.

Yeşil aklama (greenwashing)sorunu, samimi yeşil pazarlama çabalarıyla oluşturulan güven için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Ürünlerin çevresel faydalarına dair yanıltıcı iddialarla karakterize edilen yeşil aklama (greenwashing), tüketici şüpheciliğine yol açabilir ve meşru yeşil pazarlama stratejilerinin inandırıcılığını zayıflatabilir. Dissanayake, etik inançların şüphecilik ve empatinin yeşil satın alma niyetleri üzerindeki etkilerini nasıl düzenlediğini tartışarak, tüketicilerin etik çerçevesinin yeşil pazarlama uygulamalarına güvenmelerini kolaylaştırabileceği veya engelleyebileceğini ortaya koymaktadır (Dissanayake, 2022). Tüketiciler çevresel konularda giderek daha bilinçli hale geldikçe, gerçek ve aldatici pazarlama

taktikleri arasında ayırım yapabilmekte, bu da güvenlerini sürdürmeleri açısından kritik önem taşımaktadır.

Yeşil pazarlama ve yeşil aklama (greenwashing) arasındaki etkileşim, günümüz pazarında tüketici güvenini önemli ölçüde şekillendirmektedir. Etkili yeşil pazarlama girişimleri tüketici güvenini artırabilir ve satın alma niyetlerini güçlendirebilirken, yeşil aklama (greenwashing)'in olumsuz etkileri bu çabaları baltalayabilir. Bu nedenle, işletmeler sürdürülebilir satın alma davranışlarını teşvik etmek ve kalıcı tüketici güveni sağlamak için yeşil pazarlama stratejilerinde gerçekçi ve şeffaf bir yaklaşım benimsemelidir.

1.1. Kuramsal Çerçeve

1.1.1. Yeşil Pazarlama Nedir?

Yeşil pazarlama, işletmelerin mal ve hizmetlerini çevresel faydaları temelde tanıtmak amacıyla kullandıkları stratejileri ifade eder. Pazarlama faaliyetlerine ekolojik unsurların entegre edilmesini kapsayan bu yaklaşım, yalnızca tüketici farkındalığını artırmakla kalmaz, aynı zamanda ürünlerin pazarda farklılaşmasına da katkı sağlar. Wang ve Juo (2023), etkili yeşil pazarlamanın firma itibarını güçlendirerek sürdürülebilir çevresel performansa katkıda bulunabileceğini ve bu durumun tüketici tercihlerini etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu görüş, Amerikan Pazarlama Birliği'nin yeşil pazarlamayı çevre açısından güvenli olarak algılanan ürünlerin pazarlanma süreci olarak tanımlamasıyla örtüşmektedir (Lestari vd., 2023).

Yeşil pazarlamanın kritik bir yönü, şirketlere sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlama potansiyelidir. Pacevičiūtė ve Razbadauskaitė-Venskė (2020), yeşil pazarlamanın şirketlerin marka imajını iyileştirmesine, yeni pazarlara girmesine ve çevresel paydaş baskılarına etkili bir şekilde yanıt vermesine olanak tanıdığını vurgulamaktadır. Immawati ve Nugroho (2020)'da bu görüşü destekler nitelikte, yeşil pazarlama stratejileriyle şirketlerin tüketici beklentilerini karşılarken aynı zamanda uzun vadeli sosyal ve çevresel etkilere ilişkin hesap verebilirliği sürdürebileceğini belirtmektedir. Bu açıdan yeşil pazarlama, yalnızca ürün satma amacına hizmet etmekle kalmaz, aynı zamanda sürdürülebilir uygulamalara yönelik tüketicilerle kalıcı ilişkiler kurmada hayati bir rol oynar (Nassani vd., 2023).

Yeşil pazarlamadan elde edilen rekabet avantajlarının tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkisi dikkat çekicidir. Madhunimasha ve Pathmini (2022), tüketicilerin çevresel sorunlar hakkında daha bilinçli hale geldikçe, ekolojik duyarlılıkla pazarlanan ürünlere yöneldiğini ve bu durumun marka değerini artırdığını ortaya koymaktadır. Bu tüketici davranışındaki değişim, satın alma kararlarının çevresel sürdürülebilirlikle ilgili kişisel ve toplumsal değerlerle uyumuna dayanan etik tüketimin yaygınlaşmasına bağlanmaktadır (Nassani vd., 2023).

Şekil 1. Yeşil pazarlama kapsamı

Yeşil pazarlama yalnızca çevre dostu ürünlerin tanıtılmasını hedefleyen değil, aynı zamanda sürdürülebilirliğe giderek daha fazla değer veren bir pazarda şirketlere rekabet avantajı sağlamaya çalışan çok yönlü bir yaklaşımdır. İşletmeler pazarlama stratejilerini çevresel kaygılarla uyumlu hale getirdikçe, imajlarını güçlendirir ve çevre bilincine sahip tüketiciler arasında güven ve sadakat oluşturur.

1.1.2. Yeşil Aklama Nedir?

Yeşil aklama (greenwashing), şirketlerin çevresel uygulamaları veya ürünlerinin sürdürülebilirliği konusunda tüketicileri yanıltıcı beyanlarda bulunduğu aldatıcı bir uygulamadır. Bu terim ilk kez 1986'da Jay Westerveld tarafından, firmaların gerçek sürdürülebilir uygulamalardan ziyade retorik yoluyla çevre dostu olduklarını iddia ettikleri durumları tanımlamak için kullanılmıştır (Yıldırım, 2023). Özünde, yeşil aklama; şirketlerin faaliyetlerini veya etkilerini doğru yansıtmayan, stratejik olarak yanıltıcı bilgiler yayarak çevresel sorumluluk ve sürdürülebilirlik görüntüsü oluşturma çabasını içerir (Miao vd., 2023).

Yeşil aklamının ardındaki motivasyon genellikle kâr maksimizasyonu stratejileriyle bağlantılıdır. Şirketler, sürdürülebilir uygulamalara önemli yatırımlar yapmadan, çevre dostu ürünlere yönelik artan tüketici talebini karşılama amacı güder (Yıldırım, 2023). Yang vd. (2020) açıkladığı gibi, gerçek çevre koruma çabaları ile firma kârlılık hedefleri arasındaki çelişki, birçok şirketi olumsuz çevresel etkileri gizlerken yalnızca olumlu bilgileri seçici şekilde paylaşmaya yönlendirir. Bu durum, özellikle inandırıcı çevresel performans sağlamakta zorlanan yüksek kirlilik yaratan sektörlerde faaliyet gösteren firmalarda yaygındır (Zhang, 2023).

Yeşil aklamının etkileri yalnızca bu uygulamayı benimseyen şirketlerle sınırlı kalmaz; tedarik zincirine yayılarak tüketicilerde genel bir şüphecilik yaratabilir ve iş ekosistemini etkileyebilir. Yeşil aklama (greenwashing)'ın yaygınlaşmasının yalnızca bireysel markalara olan güveni zedelemekle kalmayıp, aynı zamanda sektörler arasında bir "dalga etkisi" tetikleyerek sürdürülebilirlik çabalarını karmaşıktırdığı ve çevresel iddialara yönelik sistemik bir güvensizliğe yol açtığını görülmektedir (Sun ve Shi, 2022). Ortaya çıkan sosyal kriz, tüketicilerin çevre dostu girişimlere bakışını etkileyebilir ve satın alma kararlarını olumsuz yönde değiştirebilir.

Ayrıca, şirketlerin yeşil aklama girişimleri dış baskılar (sermaye piyasası liberalleşmesi ve finansal kısıtlar gibi) tarafından da tetiklenebilir. Liu vd. (2024) finansal baskılarla karşılaşan şirketlerin yabancı yatırımcıları çekmek ve fon ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeşil aklamaya daha yatkın hale geldiğini, bu durumun da ÇSY (çevresel, sosyal ve yönetim) raporlamasında çevresel performanslarını yanlış temsil eğilimlerini artırdığını savunmaktadır. Bu dinamik, finansal sınırlamaların yeşil aklama davranışlarını nasıl şiddetlendirebileceğini ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamalarını daha geniş ekonomik koşullara bağladığını göstermektedir.

Sonuç olarak, yeşil aklama; şirketlerin özünde olmayan çevresel iddiaları önceliklendirmesi nedeniyle gerçek çevre yönetişiminin önünde önemli bir engel teşkil eder. Bu durum yalnızca tüketicileri yanıltmakla kalmaz, aynı zamanda samimi sürdürülebilirlik girişimlerini baltalayarak paydaşlar arasında bir güvensizlik döngüsüne yol açar ve gerçek kurumsal sorumluluk arayışını zorlaştırır.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, yeşil pazarlama ve yeşil aklama kavramlarının tüketici güveni üzerindeki etkilerini anlamak amacıyla nitel araştırma yöntemi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Araştırma tasarımında, konunun kavramsal derinliğini ve literatürdeki temsiliyetini ortaya koymak amacıyla literatür taramasına dayalı tematik analiz yaklaşımı benimsenmiştir. Araştırmanın

amacı, yeşil pazarlama ile yeşil aklama arasındaki sınırları disiplinler arası bir perspektifle belirlemek ve bu stratejilerin tüketici güveni ile ilişkisini kuramsal temelde açıklamaktır.

Araştırmada, sektörel bir sınırlamaya gidilmeksizin ulusal ve uluslararası akademik literatür incelenmiştir. Özellikle son 10 yıl içerisinde yayımlanmış bilimsel makaleler, kitap bölümleri, tezler ve raporlar çalışmanın veri kaynağını oluşturmuştur. Belirlenen kaynaklara, akademik veritabanları (Google Scholar, Scopus, Web of Science, ProQuest vb.) aracılığıyla erişilmiş; anahtar kelimeler olarak “green marketing”, “greenwashing”, “consumer trust”, “marketing ethics” ve “sustainability” gibi terimler kullanılmıştır.

Elde edilen çalışmalar, nitel veri analizi ilkeleri doğrultusunda detaylı şekilde okunmuş ve içerik analizi uygulanmıştır. Bu süreçte, araştırma sorusuyla doğrudan ilişkili kavramsal kodlar belirlenmiş ve tematik kategoriler oluşturulmuştur. Kodlama süreci sırasında araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla açık kodlama ve eksenel kodlama teknikleri kullanılmış; anlam bütünlüğü içerisinde öne çıkan temalar şeffaflık, samimiyet, hesap verebilirlik ve etik sorumluluk sistematik olarak sınıflandırılmıştır.

Çalışmanın tematik analiz süreci, betimleyici analiz ile desteklenmiş ve ilgili kavramların literatürdeki temsil biçimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Böylece, yeşil pazarlama ve yeşil aklama uygulamalarının tüketici güveni üzerindeki etkilerine ilişkin kapsamlı ve yapılandırılmış bir kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Bulgular, yalnızca kavramsal örüntülerin belirlenmesine katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda bu örüntülerin tüketici davranışları üzerindeki yansımalarının anlaşılmasını da mümkün kılmıştır.

Bu açıdan, araştırma, keşfedici ve yorumlayıcı nitelik taşımakta olup; mevcut literatürün sistematik biçimde incelenmesi yoluyla tüketici güveninin yeşil pazarlama ve yeşil aklama açısından nasıl şekillendiğine dair teorik bir analiz sunmaktadır.

3. BULGULAR

3.1. Literatürde Öne Çıkan Temalar

3.1.1. Şeffaflık

Tüketicilerin yeşil pazarlamaya olan güveni, şirketlerin çevresel iddialarındaki şeffaflık ve samimiyetten önemli ölçüde etkilenmektedir. Araştırmalar, özellikle firmaların çevresel faydalarını şeffaf bir şekilde ilettiklerinde, yeşil pazarlama çabalarının tüketici güvenliğini artırabileceğini göstermektedir. Li vd. (2025) elektrikli araç şirketlerinin etkili yeşil pazarlamadan faydalandığını ve bunun tüketici güvenliğini olumlu yönde etkilediğini, buna karşılık yeşil aklamanın (greenwashing) bu güveni aşındırdığını vurgulamaktadır. Ayrıca Waites vd (2020), yeşil pazarlama girişimlerinde uzmanlık ve toplum yararına davranış sinyallerinin güven oluşturmadaki önemine dikkat çekerek, algılanan samimiyetin tüketici değerlendirmelerinde kritik bir rol oynadığını belirtmektedir.

Huang vd. (2023), güvenin yeşil pazarlama çabaları ile tüketici davranışları arasındaki ilişkide aracı rol oynadığına dair kanıtlar sunmakta ve tüketicilerin kendilerini gerçek ve çevreye duyarlı olarak algıladıkları işletmelerden yeniden satın alma olasılıklarının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Yeşil pazarlamada iletişimin etkinliği konusunda Patil vd. (2024) ise şeffaflığın itibar ve meşruiyeti önemli ölçüde artırabileceğini, böylece çevre dostu ürünlere yönelik satın alma kararlarını etkileyebileceğini savunmaktadır.

Şeffaflık sorunları yanıltıcı iddialar içeren yeşil aklama uygulamalarından da kaynaklanabilmekte ve bu durum tüketici şüpheliğine yol açabilmektedir. Bu gerilim, tüketici güvenliğini sürdürmek için yeşil pazarlama stratejilerinde samimiyetin kritik önemini ortaya koymaktadır. Tüketicilerin çevresel inançları ile gerçek pazarlama stratejilerinin uyumlu olması,

güven oluşturmak ve olumlu satın alma niyetlerini teşvik etmek için gerekli olmaktadır (Majeed vd., 2022).

Şeffaflık, samimiyet ve tüketici güveni arasındaki etkileşim yeşil pazarlamada belirleyici bir rol oynamaktadır. Firmaların yeşil pazarlamayı başarılı bir şekilde kullanabilmeleri için yeşil aklamadan kaçınmaları ve çevre bilincine sahip tüketicilerle rezonans kuran gerçekçi anlatılar oluşturmaları esastır. Bu yaklaşım, sürdürülebilir tüketici ilişkileri inşa etmek ve uzun vadeli marka bağlılığı sağlamak açısından hayati önem taşımaktadır.

3.1.2. Samimiyet

Tüketicilerin yeşil pazarlamaya güveni, markaların çevresel iddialarındaki samimiyet algısından büyük ölçüde etkilenmektedir. Araştırmalar, özellikle yeşil aklama (greenwashing) konusunda şüphecilik yaygın olduğu durumlarda, iletişimde samimiyetin tüketici güvenini önemli ölçüde artırabileceğini göstermektedir. Wang vd. (2020) firmaların geçmişteki yanıltıcı uygulamalarını açıkça kabul ederek samimiyet ve etik davranışa bağlılık gösterdiklerinde, yeşil aklama sonrası tüketici güvenini yeniden kazanabileceklerini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Huang vd. (2020) samimiyete dayalı hikaye anlatım tekniklerinin, yüzeysel yeşil iddialara karşı daha temkinli hale gelen bir pazarda markaları etkili şekilde farklılaştırabileceği yönündeki savıyla örtüşmektedir. Markalar, sertifikalar veya uzman onayları gibi çevre dostu uygulamalara dair somut kanıtlar sunarak mesajlarının güvenilirliğini artırabilir ve tüketici güvenini pekiştirebilir (Huang vd., 2022).

Yao vd. (2023) çalışması, samimiyet algısının tüketicilerin firmalarla değer birlikte yaratmaya (value co-creation) katılma isteğini olumlu yönde etkilediğini ortaya koyarak, samimi etkileşimlerin sadakati ve işbirliğini artırabileceğine işaret etmektedir. Cozzio vd. (2021) ise yeşil pazarlamada güvenilirliğin önemini vurgulamakta, tüketicilerin sürdürülebilirlik logolarını güvenilir kaynaklarla desteklenmedikçe şüpheyle karşıladıklarını belirterek şeffaf iletişimin gerekliliğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla firmaların asıl zorluğu, samimiyet yoluyla yeşil pazarlamada güvenilir bir kimlik oluşturmak ve böylece yeşil aklamanın olumsuz etkilerini büyük ölçüde azaltarak uzun vadeli tüketici ilişkileri kurabilmektir (Marrucci vd., 2025).

Yeşil pazarlamada samimiyet, tüketici güvenini tesis etmede kritik bir rol oynamaktadır. Çevresel uygulamalarını şeffaf şekilde paylaşan ve hesap verebilirlik sergileyen şirketler, olumlu tüketici algısı ve sadakati oluşturma konusunda daha başarılı olmakta, böylece daha sürdürülebilir bir pazar ekosistemine katkı sağlamaktadır. Bu yaklaşım, günümüzün çevre bilinçli tüketici profiliyle uyumlu, kalıcı marka değeri yaratmanın en etkili yollarından birini oluşturmaktadır.

3.1.3. Hesap Verebilirlik

Tüketicilerin yeşil pazarlamaya güveni, şirketlerin çevresel uygulamaları ve iletişimlerindeki hesap verebilirlikleriyle doğrudan ilişkilidir. Araştırmalar, tüketicilerin yeşil pazarlama girişimlerine güven duyabilmesi için şirketlerin çevresel etkilerine ilişkin şeffaf ve doğru bilgiler sunarak hesap verebilirlik göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Li vd. (2025) yeşil pazarlamanın elektrikli araçlara yönelik tüketici güvenini olumlu etkilediğini, buna karşılık yeşil aklamanın (greenwashing) bu güveni zedelediğini belirterek, tüketici güvenini sürdürmede hesap verebilirliğin kritik önemine dikkat çekmektedir. Markaların iddialarından sorumlu olmasının güvenilirliklerini artırdığını ve tüketici güvenini pekiştirdiğini göstermektedir.

Hesap verebilirlik, pazarlama stratejilerinde uzmanlık ve toplum yararına davranışların sergilenmesini de kapsamaktadır. Waites vd. (2020) çevresel uygulamaları hakkında şeffaf iletişim kurarak hesap verebilirlik gösteren şirketlerin tüketici güveninin gelişimine önemli katkı sağladığını vurgulamaktadır. Bu durum özellikle önemlidir çünkü yeşil aklama uygulamalarına yönelik kamuoyu farkındalığının artmasıyla birlikte tüketiciler markaları daha yakından

incelemektedir. Huang ve arkadaşları ise çevresel sertifikalar ve uzman onayları gibi detaylı bilgilerle hesap verebilirliği vurgulayan etkili hikâye anlatımının, tüketiciler ile markalar arasındaki güven açığını kapatabileceğini savunmaktadır (Huang vd., 2022).

Gerçek bir hesap verebilirlik algısı tüketici katılımını ve sadakatini artırabilmektedir. Yao vd. (2023) tüketicilerin bir şirketin eylemlerini samimi ve hesap verebilir olarak algıladıklarında, değer birlikte yaratmaya (value co-creation) daha yatkın hale geldiklerini ve bunun daha güçlü marka ilişkilerine yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, bir şirketin yeşil girişimlerinin gerçekliğinin yalnızca başlangıçtaki güveni değil, aynı zamanda sürekli tüketici sadakatini de doğrudan etkilediğini göstermektedir.

Hesap verebilirlik, yeşil pazarlamada tüketici güveninin şekillenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Şirketler, çevre bilincine sahip tüketicilerin güvenini kazanmak ve sürdürmek için çevresel etkilerine ilişkin şeffaf uygulamalar ve dürüst iletişim stratejilerini önceliklendirmelidir. Bu yaklaşım, sürdürülebilir tüketici ilişkileri kurmanın ve yeşil pazarlamanın etkinliğini artırmanın temel taşlarından birini oluşturmaktadır

3.2. Tüketici Güvenine Etkiler: Yeşil Pazarlama

Yeşil pazarlamanın tüketici güveni üzerindeki etkisi, şeffaf ve samimi iletişim yoluyla güven inşa etme mekanizmasıyla gerçekleşmektedir. Ampirik çalışmalar, etkili yeşil pazarlama stratejilerinin tüketici güvenini artırdığını ve bunun sonucunda satın alma niyetlerini yükselttiğini göstermektedir. Li ve arkadaşlarının elektrikli araç sektöründe yaptığı araştırma, yeşil pazarlama uygulayan şirketlerin tüketici güvenini olumlu yönde etkilediğini ve satın alma davranışlarını artırdığını ortaya koyarken, yeşil aklamanın (greenwashing) bu güveni zedeleyici etkisini açıkça göstermektedir (Li vd., 2025). Bu bulgular, tüketici güveninin büyük ölçüde pazarlama iddialarının algılanan dürüstlüğüne bağlı olduğunu kanıtlamaktadır.

Khan vd. (2022)'nin çalışması, eko-etiketler ve yeşil ambalajlama gibi unsurların çevresel beklentilerle uyum sağlayarak tüketici güvenini etkili şekilde artırdığını savunmaktadır. Bu sonuç, tüketici beklentilerinin algıları şekillendirmedeki kritik rolünü vurgulamakta ve yeşil pazarlamanın bu beklentileri karşıladığında tüketici güvenini güçlendirdiğini göstermektedir. Huang vd. (2023) ise güvenin, yeşil pazarlama ile tüketici satın alma niyetleri arasında aracı rol oynadığını belirterek, artan güvenin yeniden satın alma eğilimlerini ve olumlu ağızdan ağıza iletişimi (word-of-mouth) beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır.

Majeed vd. (2022) yeşil marka imajının tüketici satın alma niyetleri üzerindeki etkisini doğrulamakta ve çevresel sorumluluğun samimi bir şekilde yansıtılmasının tüketici güvenini önemli ölçüde artırabileceğini vurgulamaktadır. Waites vd. (2020)'de bu görüşü destekler nitelikte, yeşil pazarlama kampanyalarında uzmanlık ve toplum yararına davranışların tüketici güvenini pekiştirerek nihai satın alma kararlarını yönlendirdiğini göstermektedir.

Yeşil pazarlama; şeffaflık, güvenilir iletişim ve sorumlu marka uygulamaları yoluyla tüketici güvenini olumlu yönde etkilemekte ve bu da tüketici güvenini artırmaktadır. Bu stratejileri etkili şekilde uygulayan şirketler hem tüketici sadakati oluşturabilmekte hem de sürdürülebilir satın alma davranışlarını teşvik edebilmektedir. Özellikle çevre bilinci yüksek tüketici segmentlerinde, markaların bu yaklaşımı benimsemesi rekabet avantajı sağlamada kritik önem taşımaktadır.

3.3. Tüketici Güvenine Etkiler: Yeşil Aklama (Greenwashing)

Yeşil aklamanın (greenwashing) tüketici güveni üzerindeki yıkıcı etkileri, şirketlerin çevresel iddialarının samimiyetine yönelik derin bir şüphecilik yaratmasıyla kendini göstermektedir. Araştırmalar, yeşil aklamaya başvurma tüketici güvenini zedeleyerek satın alma niyetlerini olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Li vd. (2025) elektrikli araç sektöründeki çalışması, yeşil aklama yapan şirketlerin tüketici güvenini azalttığını ve bunun satın alma davranışlarında

düşüşe yol açabileceğini kanıtlamaktadır. Bu bulgular, Ioannou vd. (2025) sosyal sorumluluk vaatlerini yerine getirmeyen şirketlerde algılanan yeşil aklamaların müşteri memnuniyetini ciddi şekilde baltaladığı yönündeki tespitleriyle örtüşmektedir.

Wang vd. (2020)'nin vurguladığı üzere, yeşil aklama yalnızca tüketici şüphesini artırarak kalmaz, aynı zamanda çevre dostu ürünlere yönelik genel talebi de düşürerek şirketlerin pazardaki rekabet konumlarını zayıflatır. Mu ve Lee (2023)'nin çalışması ise yeşil aklamaların tüketicilerin marka algılarını düşürdüğünü ve yeşil satın alma niyetlerini olumsuz etkileyerek, yanıltıcı uygulamalarla oluşan güven açığını daha da derinleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Aynı zamanda ortaya koyulan bazı araştırmalar tüketicilerin yeşil aklamadan tek tip şekilde etkilenmediğine işaret etmektedir. Wang ve Walker (2023), yeşil aklamaların birçok tüketicinin yeşil ürün satın alma niyetini azaltırken, bazı tüketicilerin güvenlerini koruyabildiğini ve başlangıçtaki olumlu algılarını destekleyen bilgiler arayabildiğini belirtmektedir. Bu ayrım, tüketicilerin algılanan yeşil aklamaya verdiği tepkilerin karmaşıklığını gözler önüne sermekte ve şirketlerin pazarlama uygulamalarında şeffaflık ve hesap verebilirliği artırarak güven sorunlarını proaktif şekilde ele alması gerekliliğini pekiştirmektedir.

Yeşil aklama şüphesizlik ve güvensizlik yaratarak tüketici güvenini ciddi şekilde aşındırmakla birlikte, farklı tüketici segmentleri arasında değişken tepkiler ortaya çıkabilmektedir. Şirketlerin sürdürülebilir tüketimi teşvik edebilmek ve güveni yeniden tesis edebilmek için hesap verebilirlik ve samimi iletişim stratejilerine odaklanmaları kritik önem taşımaktadır. Özellikle çevre bilinci yüksek pazarlarda, markaların bu konuda tutarlı ve şeffaf bir yaklaşım benimsemeleri uzun vadeli marka değerinin korunması açısından hayati rol oynamaktadır.

3.4. Etik Sorumluluk

Yeşil pazarlamada tüketici güveninin temeli, şirketlerin çevresel iletişim ve uygulamalarında sergiledikleri etik sorumluluklara dayanmaktadır. İşletmeler çevre bilincine sahip tüketicilere hitap etmek için yeşil pazarlama stratejilerini benimsedikçe, etik taahhütler tüketici güveninin temel taşı haline gelmektedir. Budarma vd. (2020), sürdürülebilir girişimleri temel değerlerle bütünleştirmenin yalnızca yeşil ürünlere olan toplumsal ilgiyi karşılamakla kalmayıp, aynı zamanda konaklama sektöründe etik sorumluluğu güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Bu uyum, sürdürülebilirliğe samimi bir bağlılık sergileyerek tüketici algılarını olumlu yönde şekillendirebilmektedir.

Etik şeffaflık ve samimiyet, yeşil aklamaların olumsuz etkilerini hafifletmede kritik rol oynamaktadır. Yeşil samimiyet ve şeffaflığın, yeşil aklamaların tüketici güveni ve yeşil işletmeleri tercih etme niyeti üzerindeki negatif etkilerini önemli ölçüde artırmakta, etik uygulamaların kaybedilen güveni yeniden tesis edebileceğini göstermektedir (Alyahia vd., 2024). Santos vd. (2024)'de bu görüşü destekler nitelikte, tedarikçi-müşteri ilişkilerinde yeşil güvenin, yeşil aklama davranışı ile sürdürülebilirlik algıları arasında aracı bir faktör olduğunu belirlemektedir (Santos vd., 2024).

Tüketicilerin yeşil satın alma davranışlarında etik inançlar belirleyici rol oynamaktadır. Dissanayake (2022), tüketicilerin satın alma kararlarında giderek daha fazla etik unsurları dikkate aldığını ve etik olarak algılanan markaların tüketici sadakati kazanma olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Kumar vd. (2023) bir bireyin etik yükümlülüklerinin yeşil ürünlere yönelik tutumlarını olumlu yönde etkilediğini göstererek, çevre bilincine sahip tüketici davranışlarının şekillenmesinde etğin merkezi rolüne işaret etmektedir.

Şekil 2. Etik sorumluluk kapsamı

Özetle, şeffaflık, samimiyet ve kurumsal sosyal sorumluluk gibi yeşil pazarlamanın etik boyutları, tüketici güvenini inşa etme ve sürdürmede hayati öneme sahiptir. Yeşil pazarlama stratejilerinde etik sorumlulukları önceliklendiren şirketler yalnızca inandırıcılıklarını artırmakla kalmaz, aynı zamanda etik tüketimi önemseyen tüketicilerle uzun vadeli ilişkiler geliştirebilir. Bu yaklaşım, özellikle sürdürülebilirlik odaklı pazar segmentlerinde rekabet avantajı sağlamanın en güvenilir yollarından birini oluşturmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, yeşil pazarlama ve yeşil aklama kavramlarını tüketici güveni ekseninde ele alarak, her iki stratejinin tüketici algısı üzerindeki etkilerini kapsamlı biçimde değerlendirmeyi amaçlamıştır. Yapılan analizler, yeşil pazarlamanın şeffaf, samimi ve hesap verebilir iletişim temellerine dayandığında tüketici güvenini artırmada etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Tüketiciler, çevre dostu taahhütlerde bulunan şirketlerin bu taahhütlerini tutarlı uygulamalarla desteklemesini beklemekte; bu beklentiler karşılandığında güven ve bağlılık düzeyleri yükselmektedir.

Yeşil pazarlama stratejilerinin başarısı büyük ölçüde tüketicilerin algıladığı iletişim niteliğine bağlıdır. Araştırmalar, uzmanlık, prososyal yönelim ve hikâyeleştirme gibi unsurların güven oluşumunda önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu açıdan yeşil pazarlama, yalnızca ürünlerin çevresel faydalarını duyurmakla kalmamakta; aynı zamanda işletmenin genel etik duruşunu ve sürdürülebilirlik taahhüdünü temsil etmektedir. Bu temsilin tutarlılığı ve gerçekliği ise tüketici güveninin inşasında belirleyici olmaktadır.

Bununla birlikte, çalışmanın bulguları, yeşil aklama uygulamalarının tüketici güveni açısından ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Yanıltıcı çevresel iddialar, tüketicilerde şüphecilik yaratmakta ve yalnızca ilgili markaya değil, genelde çevresel iddialarda bulunan tüm firmalara yönelik güveni zedeleyebilmektedir. Bu durum, sürdürülebilir tüketim kültürünün gelişimini olumsuz yönde etkileyerek, yeşil pazarlamanın meşruiyetini sorgulatmaktadır.

Yeşil aklamaların özellikle çevreye duyarlı tüketici gruplarında daha hızlı ve güçlü bir tepkiye neden olduğu gözlemlenmiştir. Bu gruplar, markaların çevresel vaatlerini daha dikkatli incelemekte ve pazarlama mesajları ile gerçek uygulamalar arasındaki uyumsuzluğu kolayca tespit edebilmektedir. Bu nedenle, firmaların çevresel söylemlerini somut kanıtlarla desteklemesi, yeşil aklamadan kaçınarak güven kaybı riskini minimize etmesi gerekmektedir.

Etik sorumluluk hem yeşil pazarlama hem de tüketici güveni açısından merkezi bir yere sahiptir. Etik değerlere dayalı iletişim, tüketici ile marka arasındaki güven ilişkisini pekiştirmekte ve uzun vadeli bağlılık oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle, yalnızca yasal düzenlemelere

uyum sağlamak değil, aynı zamanda içselleştirilmiş bir etik anlayış geliştirmek firmalar açısından stratejik önem taşımaktadır.

Şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri, tüketici ile işletme arasındaki güven ilişkisinin teminatıdır. Şirketlerin sürdürülebilirlik çabalarını belgelerle desteklemesi, başarısızlıkları dürüstçe paylaşması ve sürekli iyileştirme taahhüdü sunması, güveni dinamik bir biçimde sürdürmelerini mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşım, tüketicilerin bilinçli karar alma süreçlerini desteklerken, markaların itibarı üzerinde de pozitif etki yaratmaktadır.

Yeşil pazarlama faaliyetlerinin güven artırıcı etkileri, yalnızca bireysel marka performansını değil, aynı zamanda sektörel dönüşüm süreçlerini de tetikleyebilir. Tüketicilerin çevresel beklentileri, firmaları daha sorumlu davranmaya teşvik ederek, rekabeti sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde şekillendirebilir. Bu çerçevede güven, sadece bir iletişim sonucu değil, kurumsal davranışın sürekliliğiyle inşa edilen bir değer haline gelmektedir.

Öte yandan, yeşil aklamaya ilişkin farkındalığın artması, tüketicilerin daha sorgulayıcı ve seçici davranmalarına neden olmaktadır. Bu durum hem fırsatlar hem de riskler barındırmaktadır. Etik davranış sergileyen işletmeler güven kazanırken; samimiysiz girişimlerde bulunanlar ciddi itibar kaybına uğramaktadır. Dolayısıyla, yeşil pazarlama stratejileri yalnızca görünürlük odaklı değil, içerik ve uygulama temelli olmalıdır.

Araştırma, literatür temelli bir yapıda kurgulandığı için uygulamalı sonuçlar üretme kapasitesi sınırlıdır. Ancak bu sınırlılık, çalışmanın teorik çerçeve oluşturma niteliğini gölgelememekte; aksine gelecekte yapılacak saha araştırmaları için sağlam bir temel sunmaktadır. Özellikle belirli sektörlerde yeşil pazarlama ve aklama uygulamalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, disiplinler arası katkıların artmasına olanak sağlayacaktır.

İşletmeler açısından güven inşa etmek yalnızca sürdürülebilirlik stratejilerinin başarısı için değil, aynı zamanda marka değerinin korunması ve tüketici ilişkilerinin sürekliliği için de kritik bir öneme sahiptir. Güvenin zedelendiği bir ortamda sürdürülebilirlik iletişimi etkisiz hale gelir; bu da hem sosyal hem de ekonomik sonuçlar doğurur. Bu nedenle, stratejik iletişim planları güven temelli bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli sonuç, tüketicilerin etik yaklaşımlara duyduğu ihtiyaçtır. Etik çerçeveye uyumlu yeşil pazarlama, yalnızca tüketici güvenini güçlendirmekle kalmamakta; aynı zamanda pazarlama faaliyetlerine toplumsal meşruiyet kazandırmaktadır. Bu durum, yeşil pazarlamanın gelecekte daha sorumlu ve şeffaf uygulamalara evrilmesini gerekli kılmaktadır.

Yeşil pazarlama ve yeşil aklama arasında net sınırların çizilmesi, pazarlama iletişiminde güven temelli bir kültürün yerleşmesi açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan, dürüst, hesap verebilir ve çevre dostu bir pazarlama anlayışı hem tüketici güvenini tesis edecek hem de işletmelerin uzun vadeli sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, yeşil pazarlama ve yeşil aklama uygulamalarının tüketici güveni üzerindeki etkilerinin sektörel düzeyde, karşılaştırmalı ve ampirik veri destekli olarak incelenmesi önerilmektedir. Özellikle farklı demografik grupların çevresel duyarlılık düzeyleri ile yeşil pazarlama mesajlarına verdikleri tepkilerin analiz edilmesi, daha hedeflenmiş ve etkili stratejiler geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, sosyal medya, dijital içerik pazarlaması ve etkileyici (influencer) iş birliklerinin yeşil güven algısı üzerindeki rolü de derinlemesine araştırılmalı; firmaların dijital ortamda yürüttükleri çevre temelli iletişim faaliyetlerinin şeffaflık ve etik sorumluluk kriterleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda yapılacak çok disiplinli çalışmalar hem teorik literatüre katkı sunacak hem de uygulayıcılar için yol gösterici olacaktır.

5. KAYNAKLAR

- Alyahia, M., Azazz, A., Fayyad, S., Elshaer, I., & Mohammad, A. (2024). Greenwashing behavior in hotels industry: The role of green transparency and green authenticity. *Sustainability*, 16(3), 1050. <https://doi.org/10.3390/su16031050>
- Budarma, I., Astawa, I., Widhari, C., & Erawati, N. (2020). Competitive advantage of green hospitality business practices in 5 star hotels in Bali. *Technium Social Sciences Journal*, 13, 420–431. <https://doi.org/10.47577/tssj.v13i1.1977>
- Cozzio, C., Tokarchuk, O., & Maurer, O. (2021). Minimising plate waste at hotel breakfast buffets: An experimental approach through persuasive messages. *British Food Journal*, 123(9), 3208–3227. <https://doi.org/10.1108/bfj-02-2021-0114>
- Dissanayake, D. (2022). The mediating mechanism of consumer ethical beliefs in determining the influence of cynicism and empathy on green buying intention. *Vidyodaya Journal of Management*, 8(I). <https://doi.org/10.31357/vjm.v8ii.5602>
- Huang, C., Zhuang, S., Li, Z., & Gao, J. (2022). Creating a sincere sustainable brand: The application of Aristotle's rhetorical theory to green brand storytelling. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.897281>
- Huang, S., Qu, H., & Wang, X. (2023). Impact of green marketing on peer-to-peer accommodation platform users' repurchase intention and positive word-of-mouth: Mediation of trust and consumer identification. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36(3), 691–712. <https://doi.org/10.1108/ijchm-10-2022-1300>
- Immawati, S., & Nugroho, A. (2020). Green marketing as the source of the competitive advantage of the business. *Dinasti International Journal of Management Science*, 1(6), 944–953. <https://doi.org/10.31933/dijms.v1i6.402>
- Ioannou, I., Kassinis, G., & Papagiannakis, G. (2022). The impact of perceived greenwashing on customer satisfaction and the contingent role of capability reputation. *Journal of Business Ethics*, 185(2), 333–347. <https://doi.org/10.1007/s10551-022-05151-9>
- Khan, K., Atlas, F., Arshad, M., Akhtar, S., & Khan, F. (2022). Signaling green: Impact of green product attributes on consumers trust and the mediating role of green marketing. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.790272>
- Kumar, R., Kumar, K., Singh, R., Sá, J., Carvalho, S., & Santos, G. (2023). Modeling environmentally conscious purchase behavior: Examining the role of ethical obligation and green self-identity. *Sustainability*, 15(8), 6426. <https://doi.org/10.3390/su15086426>
- Lestari, M., Sari, S., & Arso, S. (2023). Literature review: Green marketing strategy and green hospital to achieve sustainable competitive advantage. *International Islamic Medical Journal*, 4(1), 38–43. <https://doi.org/10.33086/iimj.v4i1.3854>
- Li, S., Saleh, M., & Huang, M. (2025). Green marketing and greenwashing effects on consumer purchase of electric cars. *International Journal of Customer Relationship Marketing and Management*, 16(1), 1–21. <https://doi.org/10.4018/ijcrmm.367599>
- Liu, G., Qian, H., Shi, Y., Yuan, D., & Zhou, M. (2024). How do firms react to capital market liberalization? Evidence from ESG reporting greenwashing. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 31(5), 4329–4344. <https://doi.org/10.1002/csr.2808>
- Madhunimasha, M., & Pathmini, M. (2022). Impact of green marketing mix strategies on customer-based brand equity in green hotels: Matale district in Sri Lanka. *Proceedings of International Conference on Business Management*, 18. <https://doi.org/10.31357/icbm.v18.5887>

- Majeed, M., Aslam, S., Murtaza, S., Szakács, A., & Molnár, E. (2022). Green marketing approaches and their impact on green purchase intentions: Mediating role of green brand image and consumer beliefs towards the environment. *Sustainability*, 14(18), 11703. <https://doi.org/10.3390/su141811703>
- Marrucci, L., Iovino, R., & Iraldo, F. (2025). Environmental sustainability award winners: Do they communicate their environmental performance without potential greenwashing? *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 32(2), 2783–2794. <https://doi.org/10.1002/csr.3088>
- Miao, X., Li, G., Fu, J., Meng, S., & Zhang, Y. (2023). The mechanism of green finance on the greenwashing behavior of companies in high carbon industries: A heterogeneous environmental regulation perspective (pp. 630–639). https://doi.org/10.2991/978-94-6463-098-5_72
- Mu, H., & Lee, Y. (2023). Greenwashing in corporate social responsibility: A dual-faceted analysis of its impact on employee trust and identification. *Sustainability*, 15(22), 15693. <https://doi.org/10.3390/su152215693>
- Nassani, A., Yousaf, Z., Grigorescu, A., & Popa, A. (2023). Green and environmental marketing strategies and ethical consumption: Evidence from the tourism sector. *Sustainability*, 15(16), 12199. <https://doi.org/10.3390/su151612199>
- Pacevičiūtė, A., & Razbadauskaitė-Venskė, I. (2023). The role of green marketing in creating a sustainable competitive advantage. *Regional Formation and Development Studies*, 40, 89–98. <https://doi.org/10.15181/rfds.v40i2.2533>
- Patil, A., Rahim, A., Upadhyay, T., & Kumar, R. (2024). Analyzing the impact and influence of green marketing communication in consumers' green purchase behaviour. *Journal of International Education and Research*, 4(1). <https://doi.org/10.52783/jier.v4i1.562>
- Santos, C., Coelho, A., & Marques, A. (2024). Unmasking supplier greenwashing: How information sharing and green trust shape clients' sustainability. *Baltic Journal of Management*, 19(4), 455–472. <https://doi.org/10.1108/bjm-01-2024-0032>
- Sun, Y., & Shi, B. (2022). Impact of greenwashing perception on consumers' green purchasing intentions: A moderated mediation model. *Sustainability*, 14(19), 12119. <https://doi.org/10.3390/su141912119>
- Waites, S., Stevens, J., & Hancock, T. (2020). Signaling green: Investigating signals of expertise and prosocial orientation to enhance consumer trust. *Journal of Consumer Behaviour*, 19(6), 632–644. <https://doi.org/10.1002/cb.1867>
- Wang, C., & Juo, W. (2023). Sustainable environmental performance: The mediating role of green reputation in the choice of green marketing or green demarketing. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 31(3), 1756–1768. <https://doi.org/10.1002/csr.2658>
- Wang, D., & Walker, T. (2023). How to regain green consumer trust after greenwashing: Experimental evidence from China. *Sustainability*, 15(19), 14436. <https://doi.org/10.3390/su151914436>
- Wang, D., Walker, T., & Barabanov, S. (2020). A psychological approach to regaining consumer trust after greenwashing: The case of Chinese green consumers. *Journal of Consumer Marketing*, 37(6), 593–603. <https://doi.org/10.1108/jcm-06-2019-3257>
- Yang, Z., Hường, N., Nam, N., Nguyen, T., & Cao, T. (2020). Greenwashing behaviours: Causes, taxonomy and consequences based on a systematic literature review. *Journal of Business Economics and Management*, 21(5), 1486–1507. <https://doi.org/10.3846/jbem.2020.13225>

- Yao, Q., Liang, Y., Feng, M., & Wang, H. (2023). Are consumers willing to co-create value when focal firms' suppliers are proactive in green innovation? A chain liability and green halo effect. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 53(10), 1240–1260. <https://doi.org/10.1108/ijpdlm-05-2022-0163>
- Yıldırım, S. (2023). Greenwashing: A rapid escape from sustainability or a slow transition? *LBS Journal of Management & Research*, 21(1), 53–63. <https://doi.org/10.1108/lbsjmr-11-2022-0077>
- Zhang, D. (2023). Talk the talk, but walk the walk? Female-managed firms and greenwashing behavior. *Environment and Behavior*, 55(5), 364–394. <https://doi.org/10.1177/00139165231192357>
- Zhuang, W., Luo, X., & Riaz, M. (2021). On the factors influencing green purchase intention: A meta-analysis approach. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.644020>

WILDFIRES DISASTER RISK REDUCTION IN TURKIYE

Ahmet Esat CEYHUNLU¹, Abdullah DİLSİZ²

¹Ankara Yıldırım Beyazıt University, Graduate Student, Graduate School of Natural and Applied Sciences, <https://orcid.org/0009-0002-8035-0520>

² Ankara Yıldırım Beyazıt University, Asst. Prof., Faculty of Engineering and Natural Sciences, <https://orcid.org/0000-0002-1750-9327>

Abstract

Wildfires have emerged as an escalating problem in Türkiye in recent years, as in many other countries. The wildfires in 2021 were particularly damaging, highlighting significant gaps in emergency response as well as raised questions on rebuilding in the context of risks presented during disasters. This paper will examine two important questions: how quicker response to wildfires could be supplied? , and how the residential homes that reduce disaster risks could be built?

The objective of the study examined the challenge of developing a wildfire strategy (in Türkiye) that would optimize early responses and support safer, informed housing recovery. To examine these questions, the study used examples from the United States and Portugal, while considering local circumstances.

To address the issues, methods used including case studies, comparative analyses on wildfire responses, and two main sources of information - technical data and relevant legal frameworks as needed. Specific observations of responding to wildfires included discussions particularly relevant to using modern technologies (that were not in use at the time of the study) such as drones, remote sensing and satellite detections that can yield early detection of fires, sometimes, before they have a chance to become out of control.

There are some important lessons for policymakers and local communities from this research, - including updating codes to require fire resistant materials, making thoughtful choices about where to rebuild, and providing separation between combustible vegetation and homes. Another major point made was the need for investment in early warning systems to shorten response time to fire.

In short, we need to stop reacting to disaster responses after they happen and start more proactively preparing before they do occur. In other words, it is a matter of upfront planning, including communities, careful use of technology, and inserting rebuilding as part of the solution rather than as part of the problem. This paper provides a starting point for how Türkiye can think about heading in this direction.

Keywords: Wildfire, Disaster Preparedness, Post-Disaster Housing Recovery, Early Detection and Response Systems, Build Back Better (BBB)

ANALYSIS AND EVALUATION OF 90'S TURKISH POP SONGS IN TERMS OF THE USE OF REDUPLICATION

90'LAR TÜRKÇE POP ŞARKILARININ İKİLEME KULLANIMI AÇISINDAN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuğba GEDİKOĞLU¹, Özlem BAYRAK CÖMERT²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi
Anabilim Dalı, 0009-0005-3260-7952

²Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Türkçe Eğitimi, 0000-0003-3825-595X

Özet

Dil, insanlar arasındaki iletişimi sağlarken aynı zamanda da kültürün taşıyıcısı konumundadır ve sürekli gelişmektedir. Kültürün alt boyutlarından biri olan müzik, insanların duygularını birbirlerine aktardığı veya ortak duyguları paylaştıkları kültürel bir aynadır. Ortaya çıktığı dönemin özelliklerini yansıtan müzik, milli kültürün taşıyıcısı olduğu için popüler kültür kavramının da bir parçasıdır. Kültür aktarımı gerçekleşirken dilimizin de kurallı bir şekilde gelişmesinde Türkçe eğitimi önemli bir yere sahiptir. Günümüzde popüler olan 90'lar Türkçe pop müziğin Türkçe dersinde söz varlığı gelişiminde kullanılması bireylerin hem kültürel değerlerin müzik ile bağdaştığını görmesi açısından hem de eğlenerek öğrenmeleri için önemlidir. Söz varlığının önemli unsurlarından biri olan ikilemeler, anlatımı daha etkin ve sağlam bir hâle getiren, cümleye pekiştirme ve etkileyicilik kazandıran, temelinde ses benzerliğinin olduğu kalıplaşmış ifadelerdir. Kültürel olarak da Türkçenin zenginliğini gösteren ikilemelerin bireylere kazandırılması adına Türkçe eğitiminde bu sözcük gruplarına yer vermek önemlidir. Bu çalışmanın amacı seçilen 6 adet 90'lar Türkçe pop şarkısında kullanılan ikilemeleri tespit etmektir. Bunun için Türkçe dersi öğretim programından belirlenen temalara uygun olarak ve öğrencilere örnek teşvik etmesi de göz önünde bulundurularak şarkılar belirlenmiş, 6 adet 90'lar Türkçe pop şarkı nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak incelenmiştir. Şarkılardaki ikilemeler ise içerik analizi veri toplama tekniği ile değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda 6 adet 90'lar Türkçe pop şarkıda toplam 11 ikileme kullanıldığı tespit edilmiştir. Bulgularda aynı sözcüğün tekrarı, zıt anlamlı sözcüklerin beraber kullanımı ve biri anlamlı diğeri anlamsız sözcüklerden oluşan ikilemelerin olduğu belirlenmiştir. Bu ikilemelerin o dönemin Türkçe pop şarkılarında tespit edilmesi 90'lar Türkçe pop şarkılarının Türkçe eğitiminde söz varlığı öğretimi kapsamında kullanılabilirliği açısından önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: 90'lar Türkçe pop şarkılar, söz varlığı, ikileme

Abstract

Language facilitates communication between people and simultaneously serves as a carrier of culture, and it is constantly evolving. Music, one of the sub-dimensions of culture, is a cultural mirror through which people convey their feelings or share common sentiments. Reflecting the characteristics of the era in which it emerged, music is a carrier of national culture and thus a part of the concept of popular culture. Turkish language education plays a crucial role in the systematic development of our language while cultural transmission takes place. Incorporating the currently popular 90's Turkish pop music into Turkish language lessons is crucial for vocabulary development, both for students to see the relevance of cultural values to music and for learning while having fun. Reduplications, a key element of vocabulary, are formulaic

expressions based on phonetic similarity, which make expression more effective and robust, adding reinforcement and impact to sentences. It is important to include these word groups in Turkish language education to ensure that individuals acquire reduplications that demonstrate the cultural richness of the Turkish language. The purpose of this study is to identify the reduplications used in six selected 90's Turkish pop songs. To this end, songs were selected in accordance with themes identified in the Turkish language curriculum and considering the role model they would provide for students. Six 90's Turkish pop songs were examined using document analysis, a qualitative research method. The songs' reduplications were evaluated using content analysis as a data collection technique. The study identified a total of 11 reduplications in six 90's Turkish pop songs. The findings revealed repetition of the same word, the use of antonyms, and reduplications consisting of one meaningful word and one meaningless word. Identifying these reduplications in Turkish pop songs from that period is crucial for the usability of 90's Turkish pop songs within the scope of vocabulary instruction in Turkish language education.

Keywords: 90's Turkish pop songs, vocabulary, reduplication

MULTI-DIMENSIONALITY OF GLOBALIZATION, MIGRATION AND RETURN KÜRESELLEŞME, GÖÇ VE GERİ DÖNÜŞÜN ÇOK BOYUTLULUĞU

Betül Dilara ŞEKER¹

¹Doçent Doktor, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
ORCID ID: 0000-0001-5914-5886.

Özet

Geri dönüş göçü, hem bireysel hem de kolektif düzeyde karmaşık bir sosyal olguyu temsil etmektedir. Bu çalışma, geri dönüş sürecinin motivasyonlarını, yaşanılan deneyimleri ve yeniden uyum süreçlerini sistematik bir biçimde inceleyerek, bu alanda edinilen bilgi birikimini zenginleştirmeyi amaçlamaktadır. Göçmen, mülteci ve sığınmacı gibi çeşitli göç gruplarının geri dönüş süreçlerini sosyal psikolojik bir çerçeve içerisinde değerlendiren bu çalışma, döngüsel ve çok boyutlu doğasıyla göç olgusuna dair teorik ve pratik anlayışı geliştirmeyi hedeflemektedir. Son yıllarda yaşanan gönüllü ve zorunlu geri dönüş hareketlerindeki artış, geri dönüş sürecini yalnızca mekânsal bir hareketlilik olarak değil, aynı zamanda kimlik, aidiyet ve uyum gibi psikolojik boyutlarla da ilişkili olan karmaşık bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda geri dönüş göçünü bireylerin öznel deneyimleri, toplumsal aidiyetleri ve psikolojik uyumları bağlamında çok yönlü bir dönüşüm süreci olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin farklı kültürel ortamlarla kurdukları etkileşimlerin, değer yargılarında, tutumlarında ve öznel kimliklerinde nasıl değişimlere yol açtığı merkezi bir araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Alan yazında özellikle geri dönüş sonrası sosyo-kültürel yeniden uyum sürecinin psikolojik boyutlarına dair sınırlı sayıda araştırma bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışma hem teorik hem de uygulama düzeyinde önemli katkılar sunmaktadır. Çalışma, kavramsal bir derleme niteliğinde, farklı kuramsal yaklaşımları ve ampirik bulguları sentezleyerek geri dönüş göçünün belirleyicileri ve bireysel-toplumsal etkileri üzerine karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. Özellikle sosyo-kültürel yeniden bütünleşme süreci sırasında karşılaşılan psikolojik zorluklara odaklanmakta; hem belgeli hem de belgesiz geri dönen bireylerin yaşadığı endişe, yabancılaşma ve kimlik çatışmaları gibi konuları incelemektedir. Böylece günümüz gelişmiş ülkelerinde giderek daha fazla gündeme gelen ve politika düzeyinde uygulanmaya çalışılan geri dönüş programlarının farklı yönleri değerlendirilerek ele alınacaktır. Sonuç olarak, bu çalışma; politika yapıcılar, akademisyenler ve saha uygulayıcıları için geri dönüş göçüne dair daha duyarlı ve bütüncül bir anlayış geliştirmeye yönelik kuramsal temeller oluşturarak bu alandaki bilgi eksikliklerinin giderilmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

42

Anahtar kelimeler: Göç, Geri dönüş göçü, Bütünleşme, Geri dönüş göçü politikaları, Uyum

Abstract

Return migration represents a complex social phenomenon at both individual and collective levels. This study aims to enrich the existing knowledge in this field by systematically examining the motivations, lived experiences, and re-adaptation processes of return. By evaluating the return processes of various migration groups, such as migrants, refugees, and asylum seekers, within a social-psychological framework, this study aims to advance theoretical and practical understanding of migration, given its cyclical and multidimensional nature. The increase in voluntary and forced return movements in recent years reveals that the return process is not only

a spatial movement but also a complex transformation process related to psychological dimensions such as identity, belonging, and adaptation. It also aims to conceptualize it as a multifaceted transformation process within the context of individuals' subjective experiences, social belonging, and psychological adaptation. In this context, a central research topic is how individuals' interactions with different cultural environments lead to changes in their values, attitudes, and subjective identities. Given the limited number of studies in the literature, particularly on the psychological dimensions of the post-return sociocultural reintegration process, this study offers significant contributions at both theoretical and practical levels. This study, as a conceptual review, synthesizes different theoretical approaches and empirical findings, providing a comparative analysis of the determinants and individual and social impacts of return migration. It focuses specifically on the psychological challenges encountered during the sociocultural reintegration process, examining issues such as anxiety, alienation, and identity conflicts experienced by both documented and undocumented returnees. It will also evaluate and address various aspects of return programs, which are increasingly gaining prominence in developed countries and are being implemented at the policy level. In conclusion, this study provides the theoretical foundations for developing a more sensitive and holistic understanding of return migration for policymakers, academics, and field practitioners, and aims to contribute to addressing knowledge gaps in this area.

Keywords: Migration, Return migration, Integration, Return migration policies, Integration

1. GİRİŞ

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte göç, günümüzde giderek artan ve çeşitlenen karmaşık bir toplumsal olgu haline gelmiştir. Bireyler, yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla yeni fırsatlar ve olanaklar arayışına girmekte ve göç, pek çok kişi için refaha ulaşmanın bir aracı olarak değerlendirilmektedir (King vd., 2013). Ancak göç, yalnızca bir yer değiştirme süreci olmasının yanında çok katmanlı, dinamik ve yönetimi güç bir toplumsal olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, göçün hem bireyler hem de devletler açısından yönetilmesini karmaşıklastırmaktadır.

43

Uluslararası göç literatüründe daha iyi bir yaşam için farklı statüde grupların hareketliliği, ev sahibi toplumdaki uyum süreçleri ve karşılaştıkları yapısal ve kültürel engeller detaylı biçimde incelenmiştir. Ancak göç alan yazınında sıklıkla geri dönüş göçü göz ardı edilmiştir (Gmelch, 1980). Geri dönüş göçü günümüzde göç olgusunun ayrılmaz bir bileşeni olarak giderek daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Göç döngüsünün son aşaması olan geri dönüş, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 13(2) maddesi geri dönüş hakkını ortaya koymaktadır. Geri dönüş sıklıkla "eve dönüş" söylemiyle eşleştirilmekte farklı statüdeki gruplar için incelenmektedir. Ancak geri dönüş göçü özellikle mülteci grupları açısından nihai çözüm olarak sunulmaktadır (Koser ve Black, 1999). Gmelch'in (1980) öncü çalışmasında da vurguladığı gibi, geri dönüş göçü literatürde uzun süre boyunca göz ardı edilmiştir. Ancak özellikle son yıllarda yapılan araştırmalar, geri dönüşün bireyler açısından yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda kimlikssel ve duygusal bir yeniden yapılanma süreci olduğunu ortaya koymaktadır (Christou ve King, 2014; Tsuda, 2009; Long ve Oxfeld, 2004).

Geri dönüş, yalnızca fiziksel bir hareketlilik değil; bireylerin geldikleri toplumla yeniden kurdukları ilişkileri, kimlik süreçlerini, toplumsal aidiyetlerini ve uyum stratejilerini de içeren çok katmanlı zihinsel, duygusal ve toplumsal bir yeniden yerleşme süreci olarak değerlendirilmektedir (Ndreka, 2019; Bendixsen ve Lidén, 2017; Kalir, 2017). Bu bağlamda, yeniden geri dönüş ve yeniden uyum süreci yalnızca ekonomik koşullar üzerinden değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel boyutlarıyla da ele alınmalı; zira bu süreç, geri dönen bireyler tarafından farklı şekillerde deneyimlenen karmaşık ve çoğu zaman çelişkili bir yaşantıyı ifade

etmektedir. Bu süreçte bireylerin aidiyet duyguları, "ev" kavrayışları ve toplumsal bağları yeniden şekillenmekte; bu da geri dönüşün salt bir "dönüş"ten ziyade, çok boyutlu bir yeniden inşa süreci olduğunu göstermektedir. Geri dönüşün psikososyal boyutları ise görece daha geç bir dönemde akademik ilgi görmeye başlamıştır.

Geri dönüş göçü, son yıllarda birçok devletin göç politikasının kritik bir unsuru olarak ortaya çıkmıştır; etkili göç yönetiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Geri dönüşler olumlu ve arzu edilen bir süreç olarak kabul edildiğinde (belirli ekonomik veya sosyal sorunlara çare olarak), politika yapıcılar göç edenlerin geri dönme kararını teşvik etmek ve ülkelerine geri dönme sürecini kolaylaştırmak için harekete geçerler (Lesińska 2013). Günümüzde birçok devlet, vatandaşlarının gönüllü geri dönüşünü teşvik etmekte ve geri dönen bireylerin geldikleri topluma sürdürülebilir ve başarılı bir biçimde yeniden uyum sağlayabilmeleri amacıyla çeşitli politikalar ve programlar geliştirmektedir. Ancak bu tür politikaların etkinliğini değerlendirebilmek, yeniden uyum sürecinin bireysel, toplumsal ve yapısal boyutlarının daha derinlikli ve disiplinler arası bir yaklaşımla analiz edilmesini gerekli kılmaktadır (Ndreka, 2019).

1.1. Geri Dönüş Göçü ve Geri Dönen Gruplar

Göç kavramı içinde "gönüllü" ve "zorunlu" olarak ifade edilen ikilik geri dönen kişilerin psikososyal deneyimlerini de farklı şekillerde etkiler (Blitz vd., 2005). Bu nedenle mülteciler, sığınmacılar, geçici ikamet edenler, farklı türden gurbetçiler ve diasporik göçmenler gibi göçmen kategorilerinin çeşitliliği farklı dönüş ve geri dönen türlerinin yakından analiz edilmesini gerekli kılmaktadır (Kunuroglu vd., 2016). Örneğin çoğunlukla göçmenlerin geri dönüş süreci kapsamlı bir şekilde incelenmiş olsa da, geri dönen göçmenlerin doğdukları ülkelerde yaşamaya geri döndüklerinde karşılaştıkları zorluklara çok daha az dikkat edildiği görülmektedir. Bu göreceli araştırma eksikliği, göçmenler anavatanlarına döndüklerinde tekrar uyum sağladıkları ve o ülkedeki diğer yerlilerden esasen farklı olmadıkları görüşüne dayanıyor olabilir (Barrett ve Mosca 2012; Ndreka, 2019).

44

Göçmen merkezli geri dönüş göçü düşünüldüğünde uluslararası göçmenlerin hedef ülkeyi terk etmeye teşvik eden çeşitli nedenler vardır. Örneğin tüm uluslararası göçmenler geri dönmeyecektir; bazıları yeni topluma uyum sağlamış aileleri ile göç ettikleri yerde kalacaklar, anavatanlarına geri dönmeyeceklerdir. Bazıları ise geri dönmeyi düşünen ancak bunu gerçekleştirmek için hiçbir zaman harekete geçmeyen göçmenlerdir. Üçüncü kategori ise geri dönenlerdir, bu grup ekonomik veya ekonomik olmayan nedenlerle hedef ülkeyi terk eden uluslararası göçmenlerdir. Geri dönüşü teşvik eden nedenler, aile bağları veya ailevi nedenlerle anavatanlarına duyulan özlemden geri dönmeye kadar değişebilir. Geri dönüş göçü izole bir olgu değildir; ancak bireysel göçmenlerin uluslararası göç döngüsünün daha geniş bağlamında ve devletler ve devletler tarafından uygulanan göç yönetimi araçları bağlamında görülmesi gerekir. Bu nedenle geri dönüş göçü, göç döngüsünün farklı aşamalarında, hedef ülkeye vardikten kısa bir süre sonra veya yıllar sonra gerçekleşebilir (Ndreka, 2019).

Göç eden gruplardan biri olan mültecilerin geri dönüş göçü üzerine alan yazın ekonomik nedenlerle göç edenlerin geri dönüşü üzerine olan alan yazınla karşılaştırıldığında önemli ölçüde daha küçüktür (Dadush, 2018). Mülteciler ve göçmenler arasındaki ikili ayrımın sınırlamaları olsa da (Hamlin, 2021), ekonomik göçmenler ve mülteciler farklı olma eğilimindedir ve mültecilere yalnızca ekonomik göçmenler olarak davranırsak onlara haksızlık etmiş oluruz (Dadush, 2018). Mülteciler ve ekonomik göçmenler arasındaki temel farklar şunlardır: (i) menşe ülkeyi terk etme nedenleri, (ii) ev sahibi ülkedeki yasal statüleri ve (iii) menşe ülke dışında kaldıkları zaman uzunluğu (Dadush, 2018). Göçmen ve mültecilerin geri dönüş sürecinin bir tablo halinde de bütünsel olarak ortaya koyabiliriz (bkz. Tablo 1). Diğer olası farklar arasında

zorluk ve travma deneyimleri ve güvenli bir ortama geri dönme yetenekleri yer almaktadır (Jordan vd., 2022).

Sonuç olarak geri dönüş konusu farklı gruplar açısından değerlendirilebileceği görülmektedir. Özellikle göçmenler merkeze alınarak çalışılan konunun, mülteciler açısından da çalışılması bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası göç dinamiklerinin giderek karmaşıklaştığı günümüzde, geri dönüş süreci mülteciler bağlamında hem politika üreticileri hem de akademisyenler için önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Göç döngüsünün son aşaması olarak geri dönüş, sıklıkla "eve dönüş" söylemiyle özdeşleştirilmekte ve özellikle mülteciler açısından nihai çözüm olarak sunulmaktadır. Geri dönüş, uluslararası politika belgelerinde ve devlet temelli göç yönetimi stratejilerinde çoğunlukla gönüllü, kalıcı ve istenen bir hedef olarak kurgulanmaktadır. Baskın politik söylemin geri göndermeyi mülteciler için en iyi çözüm olarak sunmasının altında yatan önemli bir neden, geri dönüş sonrası deneyimlere yönelik akademik ve kurumsal ilginin sınırlı kalmasıdır. Birçok devlet, geri dönenlerin uzun vadeli takibine ilişkin sistematik çabalara direnirken, uluslararası insan hakları boyutu ile endişe taşıyan gruplar da geri dönenlerin korunmasının geri gönderme politikalarını meşrulaştırabileceğine yönelik endişeler taşımaktadır (Koser ve Black, 1999).

Siyasi, ideolojik ve etnik temelli çatışmalar ve insan hakları ihlalleri, koruma arayan ve hayatlarını başka ülkelerde yeniden kurma fırsatı arayan mültecilerin kitlesel göç kararını teşvik etmektedir (Zakirova ve Buzurukov, 2021). Günümüzde toplam mülteci nüfusunun yarısından fazlası sadece beş ülkeden gelmektedir: Suriye, Venezuela, Afganistan, Güney Sudan ve Myanmar. Mülteci krizi, yüzyılın zorlu insani sorunlarından biridir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), kriz için üç kalıcı çözüm sunmaktadır: gönüllü geri dönüş, yerel uyum ve yeniden yerleştirme. Zorunlu göçün nedeni ortadan kaldırıldığında, geri dönüş BMMYK tarafından önerilen ve tercih edilen çözümdür (BMMYK, 2011). Uluslararası toplum, geri dönüş programları ve bireysel yardım yoluyla mültecilerin gönüllü geri dönüşünü sağlamak için çalışmaktadır. Başarılı veya sürdürülebilir geri dönüş süreçleri, mültecilerin yeniden uyumunu gerektirir (Fransen ve Kuschminder, 2012, s. 3), bu da onların uzamış mülteci deneyimleri ve menşe ülkelerindeki koşullar nedeniyle karmaşık hale gelebilir. Geri dönüşün hayati ön koşulu, mültecilerin ülkelerini terk etmeye zorlayan koşulların sona ermesi olduğu kabulüyle başlanmalıdır. Uluslararası olarak desteklenen geri dönüş süreçleri genellikle orijinal göç ile belirli bir mülteci grubunun tüm üyeleri için mülteci statüsünün resmi olarak sona ermesi arasında gerçekleşir. Mülteci statüsünün sona ermesi, yalnızca ilgili aktörlerin kaçış nedenlerinin kalıcı olarak çözüldüğüne kesin olarak ikna olduklarında ve geri dönüşün gerçekleştiği koşulların sona erme standartlarının gerisinde kalabileceğinin örtük olarak anlaşıldığı durumlarda gerçekleşir (Zieck, 2004). Yine de mülteciler için göç, öncelikli olarak beceri veya çabayla değil, (algılanan) menşe ülke riskleriyle ilgilidir. Mültecilerin geri dönüş isteklerini ve geri dönüş koşullarını şekillendirmede ev sahibi ülke bağlamı hafife alınmamalıdır. Örneğin, Karooma ve diğerleri (2014), Uganda'nın Ruandalı mültecilere karşı misafirperverliğinin mültecilerin geri dönme konusundaki isteksizliğine katkıda bulunduğunu bulmuştur. Buna karşılık, Turton ve Marsden (2002), İran ve Pakistan'dan gelen Afgan mültecilerin dönüşünün, ev sahibi ülkelerdeki istihdam, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimin azalmasıyla tetiklendiğini ancak geri dönenlere sağlanan yardımın daha da fazla tetiklendiğini göstermiştir. Ravuri (2014) ise belgesiz göçmenlerin Meksika'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne planlanan geri dönüş göçünü değerlendirmiştir. Kalış süresi, belgesiz Meksikalı göçmenlerin kendi ülkelerine geri dönme niyetlerinin önemli bir belirleyicisi olmasa da, Meksika'daki toprak mülkiyeti belirleyici olarak bulunmuştur. Buna karşılık, Amerika Birleşik Devletleri'nde mülke yatırım yapanlar orada kalmak istemiştir (Al Husein ve Wagner, 2023). Ayrıca, geri dönenlerin sayısı yıllar geçtikçe azalmakta ve yeni yerinden edilmelerle baş edememektedir (BMMYK, 2020). Suriye'deki savaş sonucunda Türkiye'de ağırlanan Suriyeliler, kendilerine Türkiye'de hizmet ve yardım alma hakkı

veren ayrıca daha kalıcı bir çözüm bulunana kadar Türkiye'de kalma hakkı veren "geçici koruma" kapsamında misafir olarak kabul edilmektedir. Türkiye'deki Suriyeli mülteciler, çatışmanın çözülmesinden sonra ülkelerine dönmeleri beklenen "geçici misafirler" olarak değerlendirilmektedir (BMMYK, 2022). Geçtiğimiz on yılda, geri dönen en büyük iki nüfus Afgan ve Suriyeli mültecilerdi, ancak ne barış ve güvenlik için yeterli garantiler ne de ana ülkelerinde büyük ölçekli geri dönüşü kolaylaştıracak koşullar bulunmaktadır (BMMYK, 2020).

Tablo 1 Göçmen ve Mültecilerin Geri dönüş Gerekçeleri

Özellik	Göçmenlerin Geri Dönüşü	Mültecilerin Geri Dönüşü
Neden	Ekonomik, ailevi, sosyal nedenler	Zorlayıcı koşulların ortadan kalkması veya zorunlu geri gönderme
Gönüllülük	Genellikle gönüllü	Gönüllü veya zorunlu
Kimlik ve psikososyal boyut	Yeniden aidiyet ve uyum süreci	Derin travmalar, kimlik karmaşası ve yeniden entegrasyon zorlukları
Yasal statü	Çoğunlukla yasal göçmen statüsü	Mülteci statüsü ve uluslararası koruma çerçevesi
Yeniden uyum	Ekonomik ve sosyal destek önemli	Güvenlik, psikososyal destek ve toplumsal kabul kritik

Tablo 1: Yazar tarafından bütünsel bakış açısını sunmak için oluşturulmuştur.

1.2. Geri Dönüş, Yeniden Uyum ve Psikososyal Boyutları

Göç eden farklı statüdeki grupların yurt dışında kalış sırasında ana vatanla kurulan sosyal bağlar, geri dönüş ve yeniden uyum süreci için büyük önem taşımaktadır. Örneğin göçmenler, ülkelerindeki arkadaşları ve aileleriyle iletişim halinde kalmakta ve bu bağlantılar geri dönüş göçü için çekici faktörler olabilmektedir. Sosyal ağlar, menşe ülkenin sosyo-ekonomik ve politik koşulları hakkında bilgi vermede, geri dönüş ve yeniden uyum sürecinde destek ve kolaylaştırıcı olmada önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca geri dönenleri topluma geri kabul etmede, onlara bilgi ve sosyal sermaye sağlamada, iş bulmada veya yeni bir iş kurmada ve konut sağlamada merkezde olan araçlardır. Daha maddi işlevin yanı sıra, sosyal ilişkiler geri dönenlerin genel refahı ve duygusal ihtiyaçları açısından çok önemli görünmektedir (Kuyper, 2008). Bir yandan, birçok kişi için geri dönenlerin, menşe ülkelerinde iyi sosyal ağlar kurmuş olmaları, yeniden uyumlarını kolaylaştırmak açısından önemlidir; ancak diğer taraftan, geri dönenler, geri döndükleri ülkede ekonomik, sosyal veya politik faaliyetleri için yararlı olabilecek sosyal ilişkileri ve ağları yeniden kurmaya çalıştıklarında sıklıkla zorluklarla karşılaşmaktadırlar (Åkesson ve Eriksson-Baaz, 2015).

Yeniden uyumun kültürel boyutu da önemli bir yere sahiptir. Geri dönüş göçü bağlamında, bu "göçmenlerin menşe ülkelerinin toplumunun değerlerini, yaşam biçimini, dilini, ahlaki ilkelerini, ideolojisini ve geleneklerini yeniden benimsemesi" anlamına gelir (IOM, 2011, s. 82). Göçmenlerin anavatanlarına geri döndüklerinde yoklukları sırasında bir çok şey değişmiştir; geri dönen göçmenlerin menşe ülkelerine yeniden uyumunun zorlu bir süreç olarak değerlendirilir (Chobanyan, 2013). Geri dönen göçmenler kendi kültürlerine geri dönmüşlerdir, dili bilirler ve yabancı değillerdir. Yeni ağlar kurarlar veya eski arkadaşlarıyla iletişimi sürdürürler ancak "uzakta" kaldıkları süre boyunca menşe ülkenin birçok sosyo-kültürel yönü değişmiştir ve hedef ülke ile menşe ülkenin toplumu, normları, değerleri ve yaşam tarzı arasında daha fazla fark vardır. Bazı göçmenler için kültürel yeniden uyum kademeli olarak ve herhangi bir sorun olmadan gerçekleşirken, bazıları için çok zor bir süreçtir.

Geri dönenlerin yeniden uyumunu etkileyen faktörler arasında "geri dönüş politikası, yerel otoritenin alıcılığı, yerel toplumun geri dönüşlere karşı tutumları, son derece farklı olan insanların geri dönüşe katılımları, menşe ülkeden uzak geçen zamanın süresi ve koşulları, yaş, cinsiyet, menşe ülkesinde doğup doğmadığı ve geri dönüşe katılan kişinin sosyal çevresi" sayılabilir (Rohwerder, 2015). Kaliteli ve güvenilir bilgilere erişim, gönüllü geri dönüşle ilgili karar alma için önemlidir. Sürdürülebilir yeniden uyum için, bilginin doğruluğu daha az mültecinin geri dönmesine neden olsa bile, karar alma için mümkün olan en iyi temeli sağlamak için bilgi mümkün olduğunca doğru olmalıdır (Steputat, 2004, s. 8).

Siyasi faktörler gönüllü geri dönüşü önemli ölçüde teşvik eder, ancak etki ekonomik kalkınma düzeylerine bağlı olarak menşe ülkeler arasında değişir (Klinthall, 2007). Çatışma sonrası harap olmuş bir ekonomi nedeniyle geri dönüşü yoksulluk ve savunmasızlıkla ilişkilendiren mülteciler, menşe ülkelerine geri dönmekte isteksizdir (Essuman-Johnson, 2011). Özetle, geri dönüşü teşvik etmek için politik iyileştirmeler gereklidir ancak tek koşul değildir; ekonomik faktörler de mültecilerin geri dönüş göçünü etkiler. Nitekim, mültecilerin dönüşünün güçlü bir belirleyicisi olarak ekonomik güvenliğe işaret edilerek menşe ülkelerdeki siyasi durumun düzeltilmesi, siyasi değişikliklere ekonomik iyileşmeler eşlik etmediği sürece mültecilerin dönüşünü kolaylaştırmayabilir (Zakirova ve Buzurukov, 2021).

Sadece geri dönüş süreci yeterli değildir ancak dönüşün kalıcı ve sürdürülebilir olması gerekir, aksi takdirde dönüş göç döngüsünün sadece bir parçası olabilir. Koser, sürdürülebilir dönüşü şu şekilde tanımlar: "Birey, menşe ülkesinin ekonomik, sosyal ve kültürel süreçlerine yeniden uyum sağlamıştır, güvenli bir ortamda olduğunu hisseder ve dönüşte güvenlik artık sorun değildir"(Koser, 2014, s. 3). Bu tanıma göre, yeniden uyum anlamlı sürdürülebilir dönüş için gerekli bir ön koşuldur, ayrıca geri dönenlerin dönüşte güvenli ve emniyette olduklarını algılamaları gerektiğini vurgular. Yeniden uyum sürecinde, geri dönüş politikaları, sosyal ağlar ve aileler gibi destekleyici mekanizmalar geri dönenleri kolaylaştırma, bilgilendirme, destekleme ve dönüşün sürdürülebilirliğine katkıda bulunmada önemli bir role sahiptir (Ndreka, 2019).

2. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Tüm dünya da, uluslararası hareketlilik her yıl artmaktadır; dolayısıyla bu hareketlilik insanları, menşe ülke, hedef ülke ve devlet politikalarını etkilemektedir. Birçok devlet geri dönen göçmen ve mülteci sayılarının artmasıyla karşı karşıya olduğu için uluslararası geri dönen kişiler daha fazla ilgi görmektedir. Dolayısıyla, bu hareketleri yönetme ve bununla ilişkili olumsuz sonuçları hafifletme ihtiyacı bulunmaktadır. Göç deneyimi stresli olabilir ve geri dönenleri birçok yönden olumsuz etkileyebilen geri dönüş göçü de ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak streslidir.

Geri dönüş göçü, uluslararası göç döngüsünün önemli ve giderek daha fazla ilgi gören bir aşamasıdır. Ancak tarihsel olarak göç alan yazında uzun süre ihmal edilmiş, ya da göçün sonu olarak basitleştirilmiş bir kavram olarak değerlendirilmiştir (Gmelch, 1980). Son yıllarda ise gönüllü dönüş, zorunlu geri dönüş, dairesel göç ve karşı-diasporik hareketler gibi farklı geri dönüş türlerinin tanımlanmasıyla, geri dönüşün çok katmanlı, dinamik ve bireysel psikososyal deneyimlerle iç içe geçmiş karmaşık bir süreç olduğu anlaşılmıştır (Bendixsen ve Lidén, 2017; Kalir, 2017). Geri dönüş göçü sadece mekânsal bir hareketlilik değil, aynı zamanda kimlik, aidiyet ve sosyal uyum süreçlerinin yeniden şekillendiği bir yeniden inşa sürecidir (Christou ve King, 2014; Tsuda, 2009). Bireylerin kendi ülkelerine geri dönerken yaşadıkları psikososyal dönüşümler, ülkedeki toplumsal dinamiklerin değişimi ve bireysel beklentilerin karşılanmaması gibi pek çok faktörle şekillenmektedir. Bu nedenle geri dönüş süreci, yalnızca ekonomik koşullar

ya da fiziksel yer değiştirmeyle açıklanamaz bunların yanında kültürel, sosyal ve duygusal boyutlarının dikkate alınması gerekmektedir (Ndreka, 2019).

Geri dönüş göçü, göçmenler ve mülteciler açısından çok katmanlı ve karmaşık bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Göçmenler genellikle ekonomik nedenler, ailevi bağlar veya sosyal uyum gibi faktörlerle geri dönüş kararı alırken, mültecilerin geri dönüşü daha çok güvenlik, siyasi istikrar ve hukuki teminatlarla doğrudan ilişkilidir (Bakewell, 2008; Black, 2001). Bu durum, geri dönüş göçünün göçmen ve mülteci gruplar için heterojen bir deneyim olduğunu göstermektedir. Göçmenlerin geri dönüş süreci genellikle planlı ve kendiliğinden iken, mültecilerin dönüşü sıklıkla zorunlu koşullar ve dışsal politik gelişmelerle şekillenmektedir (Cassarino, 2004). Mültecilerin yaşadığı travmatik deneyimler, uzun süreli yer değiştirme ve maruz kalınan ayrımcılık, geri dönüşü psikososyal açıdan zorlayıcı hale getirmektedir (Schuster, 2011). Bu nedenle, geri dönüş süreçlerinde sadece fiziksel güvenlik değil, aynı zamanda toplumsal kabul, ekonomik uyum ve psikolojik destek de kritik öneme sahiptir (Koser, 2014). Geri dönen mültecilerin karşılaştığı yeniden uyum zorlukları, onların toplumsal dışlanma ve marjinalleşme riskini artırmakta, bu da geri dönüşün kalıcı ve sürdürülebilir olmasını engellemektedir (Mazzucato ve Kabki, 2009).

Araştırmalar, geri dönen bireylerin memleketlerindeki sosyal ağlarının, ekonomik koşullarının ve toplumsal kabulünün yeniden uyum sürecindeki kritik önemini ortaya koymaktadır (Kuyper, 2008; Åkesson ve Eriksson-Baaz, 2015). Sosyal bağların zayıflaması, aidiyet duygusunun kaybı ve kültürel yabancılaşma, geri dönenler arasında yaygın psikososyal sorunlara yol açmakta, yeniden uyumun önünde önemli engeller oluşturmaktadır (Barrett ve Mosca, 2013). Bu zorlukların üstesinden gelmek, sürdürülebilir geri dönüş politikalarının geliştirilmesi ve birey merkezli sosyal destek mekanizmalarının kurulmasıyla mümkün olabilir.

48

Yeniden uyumun sosyal yönünden, geri dönenler genellikle ağlara ve arkadaşlara erişimden yoksundur. Yeniden yeni sosyal ilişkiler kurmakta zorluk çekerler. Arkadaşlar ve ağlar, özellikle ilk döndüklerinde geri dönenlerin yeniden uyum sürecini kolaylaştırmada önemli bir role sahiptir. Destekleri arasında iş, ev ve hatta duygusal destek bulmak yer alır. Devletin yeniden entegrasyon politikaları, geri dönenleri desteklemede ve sosyal ve ekonomik yeniden entegrasyonlarını kolaylaştırmada önemli bir rol oynar. Devlet, girişimci faaliyetlerin yaratılmasını kolaylaştırarak geri dönenlerden ve becerilerinden faydalanabilir. Bu politika, geri dönenlerin ve ailelerinin yeniden uyumlarına yardımcı olur ve ayrıca göçmen olmayanlar için iş yaratır, ülkenin ekonomik büyümesine ve refahına yardımcı olur (Ndreka, 2019). Ekonomik fırsatların kısıtlı olması ve sosyal hizmetlerin yetersizliği, geri dönen bireylerin yeniden göç etme eğilimlerini güçlendirmektedir (de Haas, 2011). Bu noktada, geri dönüş politikalarının başarısı, geri dönen bireylerin ihtiyaçlarını dikkate alan kapsamlı ve çok boyutlu destek mekanizmalarının geliştirilmesine bağlıdır (IOM, 2019). Uluslararası kuruluşların yanı sıra yerel devletlerin, geri dönenlerin istihdam, barınma ve eğitim gibi temel hizmetlere erişimini sağlaması, toplumsal uyumu desteklemesi gerekmektedir (BMMYK, 2020).

Devletlerin geri dönüş politikaları ise genellikle ekonomik nedenlerle şekillendirilmekte, uzun vadeli psikososyal etkiler ve toplumsal uyum süreçleri göz ardı edilmektedir (Koser ve Black, 1999). Geri dönüş, gönüllülük ve kalıcılık kriterleri çerçevesinde tanımlanmakta ve politika yapıcılar tarafından idealize edilmekle birlikte, gerçekte hayat deneyimleri çoğunlukla bu idealden uzaktır. Ayrıca, uluslararası toplumun geri dönenlerin korunmasına yönelik sınırlı ilgisi, bu bireylerin karşılaştığı risklerin artmasına sebep olmaktadır. Özellikle mülteci geri dönüşü bağlamında, zorunlu veya yarı-zorunlu dönüşlerin yaygınlığı ve ardından gelen toplumsal

dışlanma, insan hakları ihlallerini gündeme getirmektedir (Koser ve Black, 1999; Kunuroglu vd., 2016).

Kültürel yeniden uyum da geri dönüş sürecinde ihmal edilen ancak çok önemli bir bileşendir. Göçmenlerin memleketlerinde karşılaştıkları kültürel değişimler ve geleneksel normların dönüşümü, geri dönenlerin aidiyet ve kimlik sorunları yaşamasına yol açmaktadır (Chobanyan, 2013). Kimi zaman geri dönenler “ne burada ne orada” durumuna düşmekte, iki farklı kültür arasında kalmanın psikolojik yükünü taşımaktadır. Bu noktada, kültürel destek programları ve yeniden aidiyet yaratma çalışmaları, bireylerin başarılı uyumuna katkı sağlamaktadır (IOM, 2011).

Akademik alan yazında geri dönüş göçü, bireysel deneyimlerin yanı sıra makro düzeyde toplumsal, ekonomik ve politik bağlarla da ele alınmalıdır. Geri dönüş, sadece göçmenin bir hareketi değil; aynı zamanda menşe toplumların sosyal yapısında, ekonomi ve siyasetinde değişimlere neden olan çok boyutlu bir olgudur (Ndreka, 2019). Bu nedenle geri dönüşü araştıran disiplinlerarası çalışmaların artması, politikaların ve uygulamaların daha etkin hale getirilmesi için kritik önemdedir.

Sonuç olarak, geri dönüş göçü karmaşık, çok boyutlu ve çok aktörlü bir süreçtir. Bu süreçte bireylerin yaşadığı kimliksel, sosyal ve ekonomik dönüşümler, memleketlerindeki yapısal koşullar ve uluslararası göç politikalarının etkileşimi belirleyicidir. Geri dönüş, sadece bireysel bir karar ya da hareketlilik biçimi değil; aynı zamanda sosyal psikoloji, siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomi disiplinlerini içeren kapsamlı bir analiz alanıdır. Geri dönüş göçünün sürdürülebilir, kapsayıcı politikalarla desteklenmesi, göçmenlerin ve toplulukların refahı ayrıca uyumu açısından hayati öneme sahiptir.

49

3. KAYNAKLAR

Åkesson, L., & Eriksson-Baaz, M. (2015). Return migration and reintegration: Social networks and challenges in the country of origin. *Journal of Refugee Studies*, 28(4), 567-585.

Al Husein, N., & Wagner, N. (2023). Determinants of intended return migration among refugees: A comparison of Syrian refugees in Germany and Turkey. *International Migration Review*, 57(4), 1771-1805.

Bakewell, O. (2008). Research beyond the categories: The importance of policy irrelevant research into forced migration. *Journal of Refugee Studies*, 21(4), 432-453.

Barrett, A., & Mosca, I. (2013). Social isolation, loneliness and return migration: evidence from older Irish adults. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(10), 1659-1677.

Bendixsen, S., & Lidén, H. (2017). Return migration as social transformation: Circular migration and changing identities. *Migration Studies*, 5(3), 327-345.

Black, R. (2001). Return migration, conflict and reconstruction. Sussex Migration Working Paper No. 5.

Blitz, B. K., Sales, R., & Marzano, L. (2005). The psychosocial impact of forced migration and return: Refugees and IDPs in transition. *Journal of Refugee Studies*, 18(3), 292-310.

BMMYK, (2011) 'Solutions for Refugees', In UNHCR(ed.) Refugee Protection and Mixed Migration: The 10-Point Plan in Action. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees, <https://www.unhcr.org/50a4c17f9.pdf> (erişim, mart 2025).

BMMYK, (2020). Global Trends: Forced Displacement in 2019. Geneva: UNHCR.

BMMYK, (2022). "Temporary protection in Türkiye." <https://help.unhcr.org/turkiye/information-for-syrians/temporary-protection-in-turkey/>. erişim: kasım, 2022

Cassarino, J.-P. (2004). Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253–279.

Chobanyan, H. (2013). Cultural challenges in reintegration of returnees. *International Migration*, 51(6), 121-134.

Christou, A., & King, R. (2014). Diaspora, migration and return: Circularity and reintegration. *Population, Space and Place*, 20(5), 423–435.

Dadush, U. (2018). The economic effects of refugee return and policy implications. *World Bank Policy Research Working Paper*, (8497).

de Haas, H. (2011). The determinants of international migration: Conceptualising policy, origin and destination effects. *IMI Working Paper No. 32*.

Essuman-Johnson, A. (2011). When refugees don't go home: the situation of Liberian refugees in Ghana. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 9(2), 105-126.

Fransen, S., & Kuschminder, K. (2012). New issues in refugee research. *Research Paper No.242*

Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135–159. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031>

Hamlin, R. (2021). *Crossing: How we label and react to people on the move*. Stanford University Press.

IOM (International Organization for Migration). (2011). *World Migration Report 2011: Communicating effectively about migration*. Geneva: IOM.

IOM (International Organization for Migration). (2019). *Return Migration and Re-integration of Returnees: Challenges in the Origin Country*. Geneva: IOM.

Jordan, A., Akil, S., & Shaar, K. (2022). Data shows nowhere in Syria is safe for return. *Middle East Institute*.

Kalir, B. (2017). Return migration and identity: Reconstructing the home in migration. *Ethnic and Racial Studies*, 40(9), 1503–1520.

- Karooma, C., Hollaus, J., Lindsay, A., & Williamson, C. (2014). *Reluctant to Return?: The Primacy of Social Networks in the Repatriation of Rwandan Refugees in Uganda*. Refugee Studies Centre.
- King, R., Mata-Codesal, D., & Vullnetari, J. (2013). Migration and development: New paradigms and perspectives. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(1), 74–91.
- Klinthäll, M. (2007). Refugee return migration: return migration from Sweden to Chile, Iran and Poland 1973–1996. *Journal of Refugee Studies*, 20(4), 579-598.
- Koser, K. (2014). *Safe and voluntary return: The challenges of implementing sustainable reintegration*. Migration Policy Institute.
- Koser, K., & Black, R. (1999). *The end of the refugee cycle? Refugee repatriation and reconstruction*. Berghahn Books.
- Kunuroglu, F., Van De Vijver, F., & Yagmur, K. (2016). Return migration. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(2), 1.
- Kuyper, J. (2008). The role of social networks in return migration and reintegration. *International Migration Review*, 42(4), 991–1011.
- Lesińska, M. (2013). The dilemmas of policy towards return migration. The case of Poland after the EU accession. *Central and Eastern European Migration Review*, 2(1), 77-90.
- Long, L., & Oxfeld, E. (2004). *Coming home? Refugees, migrants, and those who stayed behind*. University of Pennsylvania Press.
- Mazzucato, V., & Kabki, M. (2009). Return migration and reintegration challenges in Ghana. *Population, Space and Place*, 15(4), 437–452.
- Ndreka, A. (2019). Return migration and re-integration of returnees challenges in the origin country. *Research in Social Change*, 11(3), 4-24.
- Ravuri, E. D. (2014). Return migration predictors for undocumented Mexican immigrants living in Dallas. *The Social Science Journal*, 51(1), 35-43.
- Rohwerder, B. (2015). *Refugee return in protracted refugee situations*. Governance Social Development Humanitarian Conflict. Applied Knowledge Services. Retrieved September, 23, 2023.
- Schuster, L. (2011). The continuing mobility of refugees: An analysis of return migration and its psychosocial challenges. *Refugee Survey Quarterly*, 30(3), 24–34.
- Steputat, F. (2004). Dynamics of return and sustainable reintegration in a 'mobile livelihoods'-perspective (DIIS Working Paper, No. 2004:10). Leibniz Information Centre for Economics. Retrieved from: <http://www.ciaonet.org/attachments/6674/uploads>
- Turton, D., & Marsden, P. (2002). *Taking refugees for a ride. The politics of refugee return to Afghanistan*.

Tsuda, T. (2009). Return migration and identity construction. *Diaspora Studies*, 2(1), 89–108.

Zakirova, K., & Buzurukov, B. (2021). The road back home is never long: Refugee return migration. *Journal of Refugee Studies*, 34(4), 4456-4478.

Zieck, M. (2004). Voluntary repatriation: Paradigm, pitfalls, progress. *Refugee Survey Quarterly*, 23(3), 33-54.

WOMEN'S ACCULTURATION PROCESS IN THE CONTEXT OF CLIMATE MIGRATION

İKLİM GÖÇÜ BAĞLAMINDA KADINLARIN KÜLTÜRLEŞME SÜRECİ

Betül Dilara ŞEKER¹

¹ Doçent Doktor, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
ORCID ID: 0000-0001-5914-5886.

Özet

İklim değişikliği ve çevresel afetlerin küresel etkileri, özellikle kırılgan gruplar üzerinde derin sonuçlar doğurmaktadır. Bu bağlamda iklim göçü, kadınları hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çok katmanlı risklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, iklim göçüne ve çevresel afetlere maruz kalan kadınların yeni toplumsal bağlamlarda kültürleşme ve uyum süreçlerini sosyal psikolojik bir bakış açısıyla incelemektir. Araştırma, kültürleşme sürecinde kadınların yaşadığı kimlik dönüşümleri, sosyal destek sistemleriyle ilişkileri ve psikososyal risk faktörleri üzerine odaklanmaktadır.

Çalışma nitel bir araştırma olarak tasarlanmış ve doküman analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İlgili alan yazın taranarak, iklim göçü bağlamında kadınların uyum süreçlerini konu alan ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar incelenmiştir. Ulaşılan çalışmalarda kadınların kültürel geçiş deneyimleri, kimlik inşası, sosyal dışlanma, sosyal destek ağları, psikososyal risk faktörleri ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi temaların ortaya çıktığı görülmüştür. Ayrıca, mevcut politika örnekleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve kuramsal boşluklar ortaya konulmuştur.

Çalışmanın bulguları iklim göçüne maruz kalan kadınların yeni yaşam alanlarında bireysel ve toplumsal düzeyde çeşitli kırılganlıklar yaşadığını ortaya koymaktadır. Kadınların kültürleşme deneyimleri, cinsiyete dayalı roller, ekonomik bağımlılık ve geleneksel toplumsal normlar tarafından şekillenmektedir. Bu süreçte kadınlar kimlik kaybı, toplumsal dışlanma, dil engeli, ekonomik güvensizlik ve ayrımcılık gibi zorluklarla karşı karşıya kalmakta ve bu durum kültürel uyumu zorlaştırmaktadır. Ayrıca, çevresel nedenli yerinden edilme, kadınlarda çevreyle bağını kopması ve içsel çatışma gibi psikolojik etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler, uzun vadeli ruh sağlığı ve toplumsal katılım açısından önemli riskler barındırmaktadır.

Sonuç olarak çalışmanın bulguları, iklim göçü sürecinde kadınların maruz kaldığı sosyal ve psikolojik yüklerin, toplumsal cinsiyet rolleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınların kültürleşme sürecinde karşılaştığı zorlukların çözümü, yalnızca bireysel değil, yapısal ve politik düzeyde müdahaleleri de gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, kadın merkezli sosyal politikaların geliştirilmesi; kültürel uyum, psikososyal destek ve ekonomik güçlenme alanlarında bütüncül stratejilerin uygulanmasını gerektirmektedir. Gelecekteki araştırmaların, iklim göçü olgusunu daha fazla kadın odaklı ve sosyal psikolojik bağlamda ele alarak politika yapıcılara daha etkili çözümler sunması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: İklim göçü, Kadınlar, Kırılgan gruplar, Kültürleşme

Abstract

The global impacts of climate change and environmental disasters have profound consequences, particularly on vulnerable groups. In this context, climate migration exposes women to

multilayered risks at both the individual and societal levels. The primary objective of this study is to examine the acculturation and adaptation processes of women exposed to climate migration and environmental disasters in new social contexts from a social-psychological perspective. The research focuses on the identity transformations women experience during the acculturation process, their relationships with social support systems, and psychosocial risk factors.

The study was designed as a qualitative research and conducted using document analysis. A review of relevant literature examined national and international academic studies on women's adaptation processes in the context of climate migration. The studies revealed themes such as women's cultural transition experiences, identity construction, social exclusion, social support networks, psychosocial risk factors, and gender roles. Furthermore, existing policy examples were comparatively evaluated, and theoretical gaps were identified.

The findings of the study reveal that women exposed to climate migration experience various vulnerabilities at the individual and societal levels in their new living spaces. Women's acculturation experiences are shaped by gendered roles, economic dependency, and traditional social norms. During this process, women face challenges such as identity loss, social exclusion, language barriers, economic insecurity, and discrimination, making acculturation difficult. Furthermore, environmentally induced displacement creates psychological impacts such as loss of connection with the environment and internal conflicts in women. These impacts pose significant risks to long-term mental health and social participation.

In conclusion, the study's findings reveal that the social and psychological burdens faced by women during climate migration are directly related to gender roles. Resolving the challenges women face during acculturation requires interventions not only at the individual but also at the structural and political levels. In this regard, developing women-centered social policies requires the implementation of holistic strategies in the areas of acculturation, psychosocial support, and economic empowerment. Future research is expected to address the phenomenon of climate migration within a more women-focused and social-psychological context, providing policymakers with more effective solutions.

Keywords: Climate migration, Women, Vulnerable groups, Acculturation

1. GİRİŞ

Dünya iklim sistemi, yaklaşık 4,5 milyar yıllık bir süreç boyunca doğal faktörlerin etkisiyle çeşitli değişikliklere uğramıştır. Ancak Sanayi Devrimi sonrasında insan faaliyetleri ve teknolojik gelişmeler, iklim üzerinde hızlı ve kayda değer etkiler yaratmaya başlamıştır. Bu etkinin bir sonucu olarak günümüzde yoğunlaşan şiddetli hava olayları, deniz seviyesindeki yükselmeler ve kuraklıklar gibi olumsuz gelişmeler, iklim değişikliğinin en belirgin göstergeleri arasında yer almaktadır. Türkiye özelinde incelendiğinde, 1981-2010 yılları arası ortalamaları temel alındığında yıllık yağış miktarının bu döneme kıyasla %12 oranında azaldığı görülmektedir. Yağış miktarında 1990 yılından itibaren düşüş eğilimi belirgin hale gelmiştir. Bunun yanı sıra, nem oranlarındaki azalma ve buharlaşmanın artış göstermesi de dikkat çekmektedir (Meteoroloji Genel Müdürlüğü [MGM], 2021). Devletler arası İklim Değişikliği Paneli'nin (Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]) küresel iklim modellerine dayalı raporları, Türkiye'nin de bulunduğu Akdeniz Havzası'nın iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden en yoğun şekilde etkilenecek bölgelerden biri olduğuna işaret etmektedir.

Her ne kadar iklim değişikliği doğrudan bir afet kategorisi olarak tanımlanmasa da uzun vadeli çevresel değişimlerle ve afetlerin daha sık meydana gelmesiyle yakından ilişkili olduğu bilinmektedir. Artan sıcaklıklar, deniz seviyesindeki yükselmeler, şiddetli fırtınalar, kuraklıklar

ve seller gibi doğal afetlerin etkileri, iklim değişikliğiyle birlikte daha da yoğunlaşmaktadır. Bu durum yalnızca çevresel boyutlarıyla değil,

ekolojik, toplumsal ve ekonomik boyutlarda da küresel düzeyde önemli etkiler yaratmaktadır.

Bireyler ve topluluklar çevresel faktörlere farklı tepkiler vermektedir. Bu tepkiler arasında öne çıkan en dikkat çekici davranışlardan biri göç olgusudur. 2023 yılında dünyanın 148 farklı ülkesi ve bölgesinde toplam 26,4 milyon kişi iklim kaynaklı doğal afetler nedeniyle yerinden edilmiştir. Bu rakam, son on yılda kaydedilen en yüksek üçüncü rakam olmuştur (Internal Displacement Monitoring Centre [IDMC], 2024). İklim değişikliği kaynaklı zorunlu göçün gelecekte artacağı öngörülmekte ve 2050 yılına kadar bu sayının 150 milyon ila 1 milyar arasında insanı etkileyebileceği tahmin edilmektedir (McLeman, 2019). Çünkü iklim değişikliği ile göç arasındaki ilişki ne doğrudan ne de doğrusaldır. Bu nedenle, göç kararlarının genellikle farklı bağlamsal faktörler tarafından da tetiklendiği göz önüne alındığında (de Haas, 2021), iklim değişikliğine bağlı zorunlu göçmenlerin tam sayısını belirlemek oldukça güç hale gelmektedir (McLeman ve Hunter, 2010). Göç kararları genellikle çevresel baskıların yanı sıra ekonomik fırsatlar, mevcut sosyal ve kültürel bağlar ve hükümet politikaları gibi bir dizi faktörün etkisiyle şekillenir. Bununla birlikte iklim değişikliğinin ciddi çevresel etkilerin, bireylerin yaşadıkları yerleri terk etme eğilimini arttırdığı bilinmektedir. Bu nedenle iklim göçü, dünya genelinde politika geliştirilmesi gereken öncelikli konular arasında yer almakta olup, iç ve dış göçü yönetmek için politikaları geliştirmenin önemli olduğu düşünülmektedir (McLeman, 2019).

İklim göçünün tanımıyla ilgili evrensel bir uzlaşıya varılamamış olsa da bu olgu genel olarak ani ya da kademeli hava ve iklim değişiklikleri sonucu insanların hareketliliği olarak tanımlanmaktadır (McLeman ve Gemenne, 2018). Çevresel göçmen kavramı, yaşam koşulları olumsuz etkilenen ve bu sebeple farklı bölgelere göç eden kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır (Manning ve Clayton, 2018). Bu hareketlilik, bireylerin iklimle ilgili olaylara verdikleri tepkilerle ve yerel bağlam, sosyoekonomik durum ve sağlık koşulları gibi kişisel faktörlerle yakından bağlantılıdır (Lutz ve Muttarak, 2017). İklim değişikliğinin etkileri günümüzde daha belirgin hale gelmiş ve bu durum birçok disiplinde önemli bir araştırma konusu olarak öne çıkmaktadır. İklim göçü üzerine yapılan çalışmalar da sosyal psikoloji alanında önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır (Takahashi, 2024).

Özellikle dünya genelindeki aşırı hava olayları, yükselen deniz seviyeleri, kuraklıklar, seller, aşırı fırtınalar, sıcak hava dalgaları, orman yangınları gibi iklim değişiklikleri, savunmasız nüfusların kendi ülkeleri içinde ve dışında hareketliliğe neden olmaktadır (Manning ve Clayton, 2018). Bu süreçte kültürleşme kavramı önem kazanmaktadır. Kültürleşme, farklı kültürlerden bireylerin veya grupların sürekli ve doğrudan temas halinde olmasıyla ortaya çıkan psikolojik, sosyal ve kültürel dönüşümün dinamik bir süreçtir. Bu süreç, kişinin temel farklılıklarından veya orijinal kültürel değerlerinden ödün vermeden, baskın kültürün kültürel özellikler ve sosyal normlar gibi yönlerini seçici bir şekilde entegre ederken yeni bir kültürel ortama uyum sağlamayı içerir (Berry vd., 2006). Bu süreç, bireylerin ilk olarak kendi kültürleri üzerine inşa edilen ikinci kültür öğrenmesidir.

1.1. İklim Değişikliğinin Psikososyal Etkileri

İklim değişikliği, yalnızca fiziksel sağlık üzerindeki olumsuz etkileriyle değil, bireylerin ruh sağlığı ve genel refahı üzerindeki yıkıcı etkileriyle de dikkat çekmektedir. Doğal afetlerin ardından bireylerde ruh sağlığı sorunlarının görülme olasılığının artması, bu durumun yaşlılar, düşük gelir grupları, göçmenler ve kronik rahatsızlıklara sahip bireyler gibi hassas gruplar arasında daha belirgin hale gelmesi önemlidir (Parker vd., 2016). Coğrafi olarak iklim

değişikliğine daha duyarlı bölgelerde, yoksulluk, düşük eğitim düzeyi ve sınırlı sağlık hizmetlerine erişim gibi faktörler risk altındaki toplulukların kırılganlığını daha da artırmaktadır (Manning ve Clayton, 2018). Bu nedenle iklim değişikliği yalnızca bir çevre sorunu olarak değil, aynı zamanda toplumsal adaletle ilgili kritik bir mesele olarak ele alınmalıdır.

Her ne kadar iklim değişikliğinin etkileri dünya üzerindeki herkesi etkiliyor olsa da bu etkilerin bireyler ve topluluklar arasında farklı şekillerde deneyimlenmesi dikkat çekmektedir. Sınırlı ekonomik ve sosyal kaynaklara sahip gruplar, bu etkiler karşısında daha savunmasız kalmakta ve uyum sorunları yaşama olasılıkları artmaktadır. Kadınlar, yoksul ve azınlık gruplar, yaşlılar, çocuklar, engelliler ve göçmen topluluklar iklim değişikliğinin psikososyal etkileri karşısında daha yüksek risk altındadır (Dodgen vd., 2016; Parker vd., 2016). Doğal afetlerin etkilerini anlamada “savunmasızlık” kavramı merkezi bir öneme sahiptir. Afetlere hazırlık, müdahale ve iyileştirme süreçlerinde bu kavram kritik bir rol oynarken, iklim değişikliği sürecinde de benzer şekilde dikkatle ele alınması gerekmektedir (Doherty ve Clayton, 2011). İklim değişikliğinin, doğal afetlerin sıklığını ve şiddetini artırarak toplumun en kırılgan kesimlerine daha fazla zarar vermesi; özellikle kırsal ve kentsel yoksullar, sağlık sorunları, bağımlılık ve sosyal izolasyon gibi bir dizi faktörle karşı karşıya olan bireylerin fiziksel, psikolojik, sosyal, ekonomik ve politik açılardan risk altında kalmasına yol açmaktadır (Wolkin vd., 2015; Reid, 2013). Gelişmekte olan ülkelerde bu etkilerin daha yoğun hissedildiği, bazı bireylerin can ve mal kayıpları gibi sonuçlara karşı diğerlerine göre daha duyarlı olduğu da bilinmektedir (Maurya, 2019). Ayrıca, afet öncesinde de toplumsal ve ekonomik dezavantajlarla mücadele eden kadınlar, çocuklar, engelliler, yaşlılar ve yoksullar gibi gruplar, iklim değişikliğinin yol açtığı psikososyal riskleri daha ağır şekilde yaşamaktadır (Weshinskey-Price, 2015; Lam ve Kuipers, 2019).

1.2. İklim Değişikliği ve Kadınlar

56

İklim değişikliği ve bunun zincirleme etkileri cinsiyetten bağımsız değildir; kadınları ve kız çocuklarını orantısız bir şekilde etkiler, sosyal, ekonomik, kültürel ve politik mevcut cinsiyet eşitsizliklerini şiddetlendirir (Borràs-Pentinat, 2024). Feminist teoride kök salmış bir kavram olan kesişimsellik, örtüşen toplumsal kimliklerin ve güç yapılarının bireylerin deneyimlerini ve kırılganlıklarını nasıl etkilediğini anlamak için iklim değişikliği araştırmalarına giderek daha fazla uygulanmaktadır. Bu yaklaşım, iklim değişikliği etkilerinin tekdüze olmadığını, ırk, cinsiyet, sınıf ve konum gibi faktörlere bağlı olarak önemli ölçüde değiştiğini ortaya koymaktadır. Kesişimsellik, bileşik kırılganlıkları belirlemeye yardımcı olur ve daha eşitlikçi ve etkili iklim uyum stratejileri hakkında bilgi verir (Kaijser ve Kronsell, 2014; Osborne, 2015; Walker vd., 2019; Versey, 2021). Küresel bir bakış açısından bakıldığında cinsiyetle ilgili toplumsal sorunların evrenselliği büyük önem taşımaktadır. Afet durumunda toplumsal hiyerarşiler ve eşitsizlikler daha belirgin hale gelir, bu da özellikle kadınları etkiler. Kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan sorumluluklar nedeniyle afetlerin olumsuz etkilerine karşı daha savunmasızdır. Özellikle ev içi sorumluluklarının artması, bakım rollerinin genişlemesi ve maddi kaynaklara sınırlı erişimleri, kadınların afet sonrası daha fazla zorlukla karşılaşmalarına yol açar (Reid, 2013).

Kadınlar kendi başlarına ve kendi kontrolleri altında daha az kaynağa sahiptirler. Bu nedenle kadınlar karar alma süreçlerinden dışlanmalarına ve geleneksel cinsiyet temelli baskılara maruz kalmalarına neden olmaktadır. Kadınlar düşük ekonomik, sosyal ve politik statüleri nedeniyle felaketlere karşı daha savunmasız olma eğilimindedir. Hane halkı gıda güvenliğini sağlama ve doğal kaynaklara bağımlılık gibi durumlar, kadınların afetlere karşı daha büyük riskler taşımasına yol açmaktadır. Örneğin, kuraklık ve yavaş ilerleyen sel gibi afetlerin etkileri, kadınların ailelerini geçindirme ve ev içi sorumlulukları üstlenme yükünü ağırlaştırmaktadır

(Gokhale, 2008). Ayrıca, kadın sağlığı, hijyen, hamile ve emziren kadınların özel sağlık ihtiyaçları gibi cinsiyetle ilgili faktörler afet yönetiminde sıklıkla göz ardı edilmektedir. Bu durumların afet politikalarına entegre edilmesi gerektiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Kadınların annelik rollerinden kaynaklanan ek bağımlılıkları ve ev sorumlulukları (örneğin çocuk bakımı, beslenme), erkeklere kıyasla onları daha fazla riskle karşı karşıya bırakmaktadır. Kırsal alanlardaki kadınların rolü genellikle ev içi sorumluluklarla sınırlı kalırken, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kadınlar tarımsal faaliyetlerdeki yoğun katılımları nedeniyle iklim değişikliklerinden doğrudan etkilenmektedir (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2009). Geleneksel bakıcı rolleri ve toplumsal cinsiyet beklentileri, kadınları daha savunmasız hale getirebilir. İklim değişikliğinin etkileriyle karşı karşıya kalan kadınlar, bu süreçte daha şiddetli sonuçlarla yüzleşmektedir (Manning ve Clayton, 2018). Kadınların sahip oldukları sınırlı sosyal ve ekonomik kaynaklar, afetlerden sonra toparlanma kapasitelerini sınırlamakta ve çevresel adaletsizliklerin yükünü orantısız bir şekilde taşımalarına neden olmaktadır.

Türkiye gibi erkek egemen ve iklim değişiminin etkilerinin yüksek oranda yaşandığı toplumlarda, kadınların daha fazla risk taşımaktadır, aynı zamanda daha merkezi bir rolde önemli bir kaynak oluşturma potansiyelleri bulunduğu göz önüne alınmalıdır. Örneğin, Hindistan'ın çevresel felaketlerden etkilenen bölgelerinden gelen raporlar, kadınların kasırga ve topluluk barınaklarına erişim sağlasalar dahi, kendi güvenliklerini tehlikeye atarak yemek pişirmek için yakacak odun toplamak için normalden daha fazla çalışmak zorunda kaldıklarını ortaya koymaktadır. Kadınlar ayrıca afet sonrası iyileşme süreçlerinde, erkeklerden daha fazla sosyal, ekonomik ve sağlık kaynaklarına erişim sorunu yaşamaktadır. Bununla birlikte, kadınların afetlere dayanıklı toplumlar oluşturulmasında önemli bir rolü vardır ve onların güçlendirilmesi, afet yönetimi stratejilerinin başarısı için hayati önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Küresel bir bakış açısıyla, cinsiyet eşitsizliğinin kadınların afetlere karşı savunmasızlıklarını artıran önemli bir faktör olduğu, bu yüzden afet yönetiminde cinsiyet temelli bir yaklaşımın gerekliliği vurgulanmaktadır. Küresel bir bakış açısıyla, cinsiyet eşitsizliğinin kadınların afetlere karşı savunmasızlıklarını artıran önemli bir faktör olduğu, bu nedenle afet yönetiminde cinsiyet temelli bir yaklaşımın gerekliliği önemle belirtilmektedir. Türkiye'de de bu konuda gereken önemin henüz verilmediği düşünülmektedir. Farklı nedenlerle yaşanan göç süreçlerinde olduğu gibi iklim nedenli hareketlilikte de kültürleşme süreci yaşanmaktadır. İlerlemeye rağmen, araştırmalarda dikkate değer boşluklar bulunmaktadır. Mevcut çalışmalarda genellikle coğrafi ve demografik çeşitlilik eksiktir ve ağırlıklı olarak Batı bağlamlarına odaklanılmıştır. İklim değişikliğinin küresel etkilerini tam olarak anlamak için daha fazla kültürlerarası karşılaştırmaya ve Batı dışı bakış açılarının dahil edilmesine ihtiyaç vardır. Ek olarak, kesişimselliği iklim değişikliği modellerine daha aktif bir şekilde entegre etmek, özellikle marjinal gruplar için kırılganlık ve uyum anlayışını geliştirebilir (Tam vd., 2021; Versey, 2021; Costache, 2023). Son yıllardaki çalışmalar, iklim göçünün ev sahibi topluluklar üzerindeki sosyal, ekonomik, çevresel ve kültürel etkilerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, iklim kaynaklı göçmenlerin yeni yerleşim alanlarındaki geçim kaynaklarının detaylı analizi, iç ve uluslararası göç süreçlerinin kanıta dayalı araştırılması, uzun vadeli göç politikalarının geliştirilmesi ve sürdürülebilir geçim çerçevelerinin oluşturulması gerekmektedir (Takahashi, 2024). Sonuç olarak, iklim değişikliğinin çevresel, toplumsal ve psikolojik etkileri kapsamında göç davranışları, bireylerin ve toplulukların çevresel stres faktörlerine verdikleri tepkileri anlamak için önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu durum, sosyal psikoloji bakış açısından incelenmesi gereken kritik bir konu haline gelmektedir.

2. Sonuç

İklim değişikliği, yalnızca çevresel ve ekonomik boyutlarıyla değil, aynı zamanda toplumsal yapılar üzerindeki etkileriyle de dikkat çekici bir sorundur. Bu çalışma, iklim değişikliğinin özellikle savunmasız gruplar üzerindeki psikolojik ve sosyal etkilerini ele alarak, kadınların bu süreçteki kırılganlıklarına ve başa çıkma stratejilerine odaklanmıştır. Kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan yükler ve sınırlı kaynaklara erişim nedeniyle iklim değişikliğinden daha fazla etkilenmektedir. Bu durum, onların afetlere karşı daha savunmasız hale gelmelerine ve göç gibi zorlu kararlara yönelmelerine neden olmaktadır.

İklim değişikliğiyle ilgili mevcut sosyal psikolojik araştırmalar, coğrafi ve demografik çeşitliliğin eksikliği ve Batılı, genç ve Amazon MTürk örneklerine aşırı güvenilmesiyle sınırlıdır. Ayrıca daha fazla kültürlerarası karşılaştırmaya ve kişilerarası süreçlerin ötesinde daha geniş bir odaklanmaya ihtiyaç vardır (Tam vd., 2021). Sosyal psikoloji, iklim değişikliği bağlamına özgü modeller ve teoriler geliştirmek için diğer bilimlerden gelen içgörülerini entegre ederek disiplinler arası çabalara katkıda bulunabilir. Bu, iklim değişikliğiyle ilgili tutumları, inançları ve eylemleri anlamak ve eyleme yönelik engelleri ele almayı içerir (Fielding vd., 2014).

Sosyal psikoloji, iklim değişikliğinin insan boyutlarına ilişkin temel içgörüler sunarak kimliğin, toplumsal temsilin ve kolektif eylemin önemini vurgular. Gelecekteki araştırmalar, demografik temsili genişleterek ve iklim değişikliği zorluklarına kapsamlı çözümler geliştirmek için disiplinler arası yaklaşımları entegre ederek mevcut boşlukları ele almalıdır.

İklim kaynaklı göç, küresel ölçekte giderek daha önemli bir konu haline gelirken, bu göçün etkileri, sadece çevresel boyutlarla sınırlı kalmamaktadır. Toplumsal yapılar, ekonomik kaynaklar, kültürel bağlamlar ve toplumsal eşitsizlikler, göç süreçlerini derinlemesine etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Kadınların afetlere karşı daha fazla risk taşımasının yanı sıra, aynı zamanda bu süreçte toplumsal dayanıklılığı artırma konusunda kritik bir rol üstlenebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

58

Sonuç olarak, iklim değişikliği bağlamında göç ve toplumsal eşitsizlikleri anlamak, sosyal psikoloji bakış açısından önemli bir araştırma alanıdır. Kadınların güçlendirilmesi ve afetlere yönelik cinsiyet temelli müdahalelerin geliştirilmesi, daha dayanıklı toplumlar oluşturulmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu çalışma, iklim değişikliği ve göç bağlamında kadınların durumunun daha kapsamlı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve iklim değişikliğinin psikososyal etkilerine dair daha derinlemesine analizlerin yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Gelecekteki politikalar, kadınların afetlere karşı daha etkin bir şekilde hazırlıklı olmalarını sağlamak ve toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için bu bulguları temel almalıdır.

Ayrıca iklim göçü bireylerin ve toplulukların yaşam koşulları üzerinde çok yönlü etkiler yaratmakta ve uluslararası düzeyde çözüm odaklı politikaların geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (McLeman, 2019). Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Sendai Afet Riskini Azaltma Çerçevesi, bu grubu yüksek düzeyde savunmasız ve risk altında kabul etmektedir (Ionesco vd., 2017). Toplumun farklı kesimlerinin iklim değişikliği karşısındaki savunmasızlıklarını anlamak, kapsayıcı ve etkili uyum stratejileri geliştirmek açısından kritik önem taşımaktadır. Bu durum, çevre politikalarında sosyal adalet ve eşitlik yaklaşımlarının daha fazla dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, iklim değişikliği, afetlerle ilişkili sorunları derinleştirirken, afet yönetiminde daha geniş bir bakış açısı ve strateji gerektirir.

3. KAYNAKLAR

Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology*, 55(3), 303-332. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>

Borràs-Pentinat, S. (2024). Climate migration: a gendered perspective. *Environmental Policy and Law*, 53(5-6), 385-399.

Costache, A. (2023). Intersectionality and Climate Change: A Review of the Literature between 2014 and 2023. *The International Journal of Humanities & Social Studies*. <https://doi.org/10.24940/theijhss/2023/v11/i9/hs2309-017>

de Haas H (2021) A theory of migration: the aspirations-capabilities framework. *Comp Migr Stud* 9(1):1–35. <https://doi.org/10.1186/S40878-020-00210-4>

Dodgen, D., Donato, D., Kelly, N., et al. (2016). Ch. 8: Mental health and well-being. In *The impacts of climate change on human health in the United States: A scientific assessment* (pp. 217-246). Washington, DC: U.S. Global Change Research Program. Available from <http://dx.doi.org/10.7930/J0TX3C9H>. Accessed January 10, 2025.

Doherty, T. J., & Clayton, S. (2011). The psychological impacts of global climate change. *American Psychologist*, 66(4), 265–276.

Fielding, K., Hornsey, M., & Swim, J. (2014). Developing a social psychology of climate change. *European Journal of Social Psychology*, 44, 413-420. <https://doi.org/10.1002/EJSP.2058>

Gokhale, V. (2008, October). Role of women in disaster management: An analytical study with reference to Indian society. In *The 14th world conference on earthquake engineering* October (pp. 12-17).

IDMC - Internal Displacement Monitoring Centre. (2024, May 14). 2024 Global Report on Internal Displacement (GRID). Erişim Şubat 9, 2025, from <https://www.internal-displacement.org/publications/2024-global-report-on-internal-displacement-grid/>

Kaijser, A., & Kronsell, A. (2014). Climate change through the lens of intersectionality. *Environmental Politics*, 23, 417 - 433. <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.835203>

Lam, L. M., & Kuipers, R. (2019). Resilience and disaster governance: Some insights from the 2015 Nepal earthquake. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 33, 321-331.

Lutz, W., & Muttarak, R. (2017). Forecasting societies' adaptive capacities through a demographic metabolism model. *Nature Climate Change*, 7(3), 177-184.

Manning, C., & Clayton, S. (2018). Threats to mental health and wellbeing associated with climate change. In *Psychology and climate change* (pp. 217-244). Academic Press.

Mcleman R (2019) International migration and climate adaptation in an era of hardening borders. *Nat Clim Change* 9(12):911–918. <https://doi.org/10.1038/s41558-019-0634-2>

McLeman RA, & Hunter LM (2010) Migration in the context of vulnerability and adaptation to climate change: insights from analogues. *Wiley Interdiscip Rev Clim Change* 1(3):450–461. <https://doi.org/10.1002/wcc.51>

McLeman, R., & Gemenne, F. (2018). Environmental migration research: Evolution and current state of the science. *Routledge handbook of environmental displacement and migration*, 3-16.

Osborne, N. (2015). Intersectionality and kyriarchy: A framework for approaching power and social justice in planning and climate change adaptation. *Planning Theory*, 14, 130 - 151. <https://doi.org/10.1177/1473095213516443>

Parker, G., Lie, D., Siskind, D. J., Martin-Khan, M., Raphael, B., Crompton, D., & Kisely, S. (2016). Mental health implications for older adults after natural disasters—A systematic review and meta-analysis. *International Psychogeriatrics*, 28(1), 11-20.

Reid, M. (2013). Disasters and social inequalities. *Sociology Compass*, 7(11), 984-997.

Takahashi, B. (2024). Latin American immigrants and the environment: acculturation, information sources, and place. *Local Environment*, 29(3), 399-413.

Tam, K., Leung, A., & Clayton, S. (2021). Research on climate change in social psychology publications: A systematic review. *Asian Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1111/AJSP.12477>

Versey, H. (2021). Missing Pieces in the Discussion on Climate Change and Risk: Intersectionality and Compounded Vulnerability. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 8, 67 - 75. <https://doi.org/10.1177/2372732220982628>

Walker, H., Culham, A., Fletcher, A., & Reed, M. (2019). Social dimensions of climate hazards in rural communities of the global North: An intersectionality framework. *Journal of Rural Studies*, 72, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.09.012>

Weshinsky-Price, J. P. (2015). Gender considerations for disaster management practices. *Disaster's impact on livelihood and cultural survival: Losses, opportunities, and mitigation*, 37-47.

İRAN HALK EZGİLERİNİN PİYANO EĞİTİMİ İÇİN DÜZENLENMESİ VE ÖĞRETİMDE KULLANIMI

Rojin MAJİDİ¹, Gülbahar URHAN²

¹ Yüksek lisans öğrencisi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik Eğitimi,
0009-0004-1432-3772

²Dr.Öğr.Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik Eğitimi,
0000-0001-9733-6624

Özet

Bu araştırma, İran halk ezgilerinin başlangıç düzeyi piyano eğitimi için düzenlenme sürecini ve bu düzenlemelerin pedagojik açıdan uygunluğunu değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, yerel müzik unsurlarının piyano eğitimine entegrasyonunu hem müzikal hem de öğretimsel boyutlarıyla ele almaktadır. Temel araştırma sorusu, İran halk ezgilerinin piyano için nasıl düzenlenebileceği ve bu düzenlemelerin başlangıç seviyesindeki piyano eğitimi üzerindeki etkilerinin ne olduğudur. Alt problemler ise bu ezgilerin teknik zorluk düzeyi, makamsal yapılarının korunması, öğrenci motivasyonu ve müzikal gelişime katkısı gibi unsurlar etrafında şekillenmiştir. Araştırmada nitel durum çalışması deseni kullanılmış ve İran makam müziği konusunda akademik birikimi olan üç piyano eğitimciyle yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların kimlik bilgileri etik ilkeler doğrultusunda Öğr1, Öğr2 ve Öğr3 şeklinde kodlanmıştır. Görüşme verileri tematik kodlamayla analiz edilerek pedagojik, teknik, müzikal ve kültürel başlıklar altında toplanmıştır. Elde edilen bulgular, düzenlenen halk ezgilerinin başlangıç seviyesindeki öğrenciler için teknik açıdan uygun bulunduğunu göstermektedir. Öğretmenler, eserlerdeki tanıdık melodilerin öğrencilerde duygusal bağ kurulmasına yardımcı olduğunu ve bu bağın müzikal öğrenme sürecini olumlu yönde etkilediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca eserlerin deşifre, ritim, müzikal ifade gibi temel becerilerin gelişimine katkı sağladığı belirtilmiştir. Buna karşılık, bazı öğretmenler teknik yeterlilik açısından sınırlılıklara dikkat çekmiştir. Özellikle dinamik işaretlerin artırılması, bazı armonik yapıların yeniden düzenlenmesi gibi öneriler sunulmuştur. Czerny gibi teknik etütlerle karşılaştırıldığında, bu eserlerin teknik gelişim açısından ikincil düzeyde kaldığı belirtilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma İran halk müziğinin piyano eğitimine katkılarını ortaya koymakta ve kültürel açıdan duyarlı öğretim yaklaşımlarının müfredatta yer almasının önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, bu tür eserlerin orta ve ileri seviyeler için de geliştirilmesine yönelik öneriler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Anahtar kelime, anahtar kelime, anahtar kelime

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CELLO IN MUSIC EDUCATION AND ITS PLACE IN TURKEY

VİYOLONSELİN MÜZİK EĞİTİMİNDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'DEKİ YERİ

Sibel ERTEM*

*Müzik öğretmeni, Şehit Fatih Satır Bilim ve Sanat Merkezi, müzik eğitimi,

Orcid ID:0000-0002-2265-5935

Özet

Viyolonsel, yaylı çalgılar ailesinde yer alan en önemli çalgılardan birisidir. Geniş ses aralığı, güçlü ses tınısı aynı zamanda müzikal ifade gücü sayesinde hem solo hem de orkestra, oda müziği gibi toplu müzik türlerinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Viyolonsel, müzik tarihinde 16. Yüzyılın ortalarından itibaren yer almaya başlamıştır. Zamanla bestecilerin ilgisi, teknik ve müzikal gelişmeler sayesinde daha belirgin hale gelmiş, özellikle 18. yüzyıldan itibaren solo çalgı olarak kullanımı artmıştır. Johann Sebastian Bach'ın 6 viyolonsel süiti, viyolonsel'in ifade kapasitesinin erken dönem örnekleri arasında yer almakta ve bugün hâlâ viyolonsel eğitiminde temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle 18. yüzyıldan sonra sistematik eğitim modellerine entegre edilen viyolonsel, günümüzde konservatuvarlar ve müzik eğitimi veren kurumların vazgeçilmez bir parçasıdır. Türkiye'de ise Cumhuriyet'in ilanından sonra gelişen müzik eğitimi politikaları kapsamında viyolonsel eğitimi kurumsallaşmıştır. Bu çalışmada, viyolonsel'in müzik tarihinde eğitim bağlamında gelişim süreci ile Türkiye'deki viyolonsel eğitiminin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Viyolonsel'in müzik eğitiminde konumlandığı yer, pedagojik yaklaşımlar ve Türkiye'deki kurumsal yapılanma incelenmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi kullanılmıştır. Konuya ilişkin literatürde yer alan makaleler, kitaplar, tez çalışmaları ve ulusal-uluslararası bildiriler incelenmiştir. Viyolonsel hem tarihsel geçmiş hem de teknik kapasitesi ile müzik eğitiminin merkezinde yer alan bir çalgıdır. Avrupa'daki gelişimi sistematik metotlarla şekillenmiş, Türkiye'de ise Cumhuriyet'in ilanından itibaren uygulanan müzik politikaları sayesinde kurumsallaşmıştır. Günümüzde, Türkiye'deki viyolonsel eğitiminin, çağdaş pedagojik eğilimlerle entegre edildiği söylenebilir. Ancak daha fazla kaynak, çalışma ve pedagojik araştırma ile bu gelişimin sürdürülebilirliği desteklenmelidir.

Anahtar kelimeler: Viyolonsel, müzik tarihi, müzik eğitimi.

Abstract

The cello is one of the most important instruments in the string instrument family. Thanks to its wide pitch range, strong tone color, and musical expressiveness, it has become an indispensable part of both solo and ensemble music genres such as orchestra and chamber music. The cello began to be used in music history starting from the mid-16th century. Over time, due to composers' interest and technical and musical developments, it became more prominent, and especially from the 18th century onward, its use as a solo instrument increased. Johann Sebastian Bach's six cello suites are among the early examples of the cello's expressive capacity and are still considered fundamental sources in cello education today. Integrated into systematic educational models particularly after the 18th century, the cello has become an essential part of conservatories and music education institutions today. In Turkey, cello education was

institutionalized within the framework of music education policies developed after the proclamation of the Republic. This study addresses the developmental process of the cello in the context of music education history and the historical development of cello education in Turkey. The place of the cello in music education, pedagogical approaches, and institutional structuring in Turkey have been examined. In this research, document analysis, one of the qualitative research methods, was used. Articles, books, theses, and national and international papers in the relevant literature were reviewed. The cello, with both its historical background and technical capacity, occupies a central position in music education. Its development in Europe has been shaped through systematic methods, while in Turkey it was institutionalized thanks to the music policies implemented following the proclamation of the Republic. Today, it can be said that cello education in Turkey has been integrated with contemporary pedagogical tendencies. However, the sustainability of this development should be supported by more resources, studies, and pedagogical research.

Keywords: : çello, music history, music education.

1. GİRİŞ

Eğitim, bireylere kendi yaşantıları yoluyla kasıtlı ve istendik yönde davranış geliştirme süreci olarak tanımlanmaktadır (Karataş, 2003). Eğitim formal ve İnformal öğrenme olarak 2 grupta sınırlandırılabilir. Formal eğitim, belirli bir öğretim programına bağlı olarak okul vb kurumlarda verilen bir eğitim türü olarak sınıflandırılabilirken, İnformal eğitim ise çevre, aile ve akranları gözlem yoluyla belirli becerileri kazanma süreci olarak tanımlanabilir (Özer ve Atik, 2015). Müzik eğitimi de bu iki öğrenme türü içerisinde yer bulabilen, bireylerin estetik duygularını geliştiren, sosyal iletişimi güçlendiren ve çok yönlü düşünme becerilerini destekleyen önemli bir eğitim alanıdır. Müzik aynı zamanda kültürel varlığımızın kuşaklar arası aktarımında en önemli araçlardan birisidir. Aynı zamanda bireyin duyuşsal, estetik, bilişsel, yaratıcılık gelişimine katkı sunan çok yönlü bir disiplindir. Müzik eğitiminin temel bileşenlerinden biri ise müziksel performans becerilerini geliştirmeye yönelik çalgı eğitimidir. Yaylı çalgılar ailesi içerisinde yer alan viyolonsel, geniş ses aralığı, derin ve zengin tınısı ile hem solo hem de topluluk müziğinde önemli bir yer edinmiş; zamanla eğitimde de merkezî bir konuma yerleşmiştir. 16. yüzyılın ortalarında müzik sahnesine adım atan viyolonsel, 18. yüzyıldan itibaren müzikal ifade gücünün ve teknik kapasitesinin fark edilmesiyle birlikte, solo çalgı olarak kullanımı artmış; özellikle Johann Sebastian Bach'ın 6 viyolonsel süiti gibi eserlerle repertuarı zenginleşmiştir (Topoğlu, 2019).

Viyolonselin eğitimdeki yerini, tarihsel süreç içinde Avrupa'da geliştirilen sistematik metotlar ve pedagojik yaklaşımlar biçimlendirmiştir. Bu süreçte çalgının öğretimi; teknik, müzikalite ve yorum odaklı kuramlarla desteklenmiş, konservatuvar ve müzik akademilerinde kurumsal olarak yapılandırılmıştır. Türkiye'de ise viyolonsel eğitimi, Osmanlı'da bireysel ve sınırlı örneklerle başlamış, ancak Cumhuriyet'in ilanı sonrası geliştirilen modern müzik politikaları ve batılılaşma hareketleriyle kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Özellikle Musiki Muallim Mektebi'nin kurulması, ardından Ankara Devlet Konservatuvarı ve diğer devlet kurumlarının açılmasıyla birlikte viyolonsel eğitimi yaygınlaşmış; batı müziği temelli müfredatlara entegre edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, viyolonselin müzik tarihinde eğitim bağlamında geçirdiği gelişim süreci ile Türkiye'deki tarihsel ve pedagojik dönüşümünü ortaya koymaktır. Araştırmada, nitel araştırma desenlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmış; konuyla ilgili akademik literatür, tezler, makaleler ve bildiriler detaylı şekilde incelenmiştir. Viyolonselin teknik gelişimi, eğitsel yaklaşımlarla nasıl bütünleştiği ve Türkiye'deki kurumsal yapılanmalar çerçevesinde nasıl bir evrim geçirdiği, çalışmanın temel odak noktalarını oluşturmaktadır. Ayrıca günümüzdeki pedagojik eğilimler ve mevcut duruma yönelik değerlendirmeler de sunularak, viyolonsel

eğitiminin gelecekte nasıl daha sürdürülebilir ve etkili hale getirilebileceği üzerine tartışmalar yapılacaktır.

Bu bağlamda, hazırlanan çalışmada viyolonselın yalnızca bir çalgı olarak değil, aynı zamanda bir müzik eğitimi aracı olarak tarihsel, pedagojik ve kültürel bağlamda taşıdığı anlamı daha derinlikli bir şekilde analiz etmek hedeflenmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmanın hazırlanmasında, viyolonselın müzik eğitimindeki yeri ve tarihsel gelişiminin ortaya koyulması amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz modeli kullanılmıştır. Bu araştırmanın verileri, ilgili dergi yazıları, akademik makaleler, lisansüstü tezler ve bilimsel bildirilerin incelenmesi yoluyla toplanmıştır. Betimsel analiz, belirli veri toplama teknikleriyle elde edilen verilerin, önceden belirlenmiş temalar doğrultusunda yorumlanarak özetlenmesini içeren bir nitel veri analiz yöntemidir. Bu modelde, elde edilen bulgular anlamlı bir bütün hâlinde yorumlanarak sunulur (Yıldırım & Şimşek, 2011).

2.2. Verilerin Analizi

Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve yorumlanmıştır. İçerik analizi, belirli metinlerde tanımlanan kategori ve kavramlar doğrultusunda sistematik sonuçlar elde etmeye yönelik bir yöntem olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım, Yılıırım ve Çelik, 2018). Araştırmacıların elde ettiği verileri nesnel, sistemli ve tekrarlanabilir bir şekilde incelemesine ve yorumlamasına olanak tanıyan içerik analizi, bu yönleriyle önemli avantajlar sağlamaktadır (Krippendorff, 2018).

3. BULGULAR

3.1. Viyolonsel'in Tarihsel Gelişimi

Viyolonsel, 16. yüzyılda 'viola da braccio' adıyla müzik tarihinde yer almaya başlamış; zamanla yapısal ve teknik gelişmelerin etkisiyle, 18. yüzyıldan itibaren 'violoncello' ya da kısaca 'çello' olarak anılmaya başlamıştır. Bu çalgının kökenleri Avrupa'ya dayanmaktadır (Çetik, 2024). Erken müzik tarihi incelendiğinde, viyolonselın henüz modern formuna tam anlamıyla ulaşmamış olduğu, ancak 17. Yüzyıldan itibaren yapısal ve teknik gelişmelerle birlikte müzikal ifade gücü artmıştır. Barok dönem bestecileri arasında viyolonselın solo ve eşlik edici bir enstrüman olarak kullanımı yaygınlaşmıştır.

Şekil 1. Horniman Müzesi'nde sergilenen çello ve diğer yaylı çalgılar (Horniman Museum, 2008)

Şekil 2. Klasik çellonun ön yüzü; gövde, köprü ve burguların detaylarıyla birlikte görülmektedir (Barten, 2005).

18. yüzyılda barok dönemin başlamasıyla birlikte viyolonsel solo repertuarındaki önemin giderek artmıştır. Bu dönemde viyolonsel hem solo hem de orkestra müziğinde önem kazanmıştır. Antonio Vivaldi, Johann Sebastian Bach gibi besteciler, viyolonsel için önemli eserler vermiştir. Bu dönemde enstrümanın yapısal özellikleri standartlaşmaya başlamıştır. Gövde hacmi küçülmüştür, böylece taşınması ve çalması kolaylaşmıştır. Tellerin sayısı ise genellikle 4'e indirilmiştir. Ancak bazı erken dönem örneklerde 5 ya da 6 telli viyolonsel türlerine rastlanabilmektedir. Aynı zamanda yay ve tutuş teknikleri gelişmiştir.

65

Özellikle Johann Sebastian Bach'ın altı viyolonsel süitleri ile en üst noktaya ulaşmıştır. Bach'ın süitleri, viyolonsel için çok yönlü ifade biçimini aynı zamanda teknik kapasitesini gösteren erken dönem başyapıtları olarak kabul edilmektedir. Bu eserler, günümüzde viyolonsel eğitiminde kullanılan temel kaynaklar arasında yer almakta ve çalgının pedagojik gelişiminde önemli bir oynamaktadır.

19. yüzyılda viyolonsel popülerliği daha da artmış, solo repertuarları zenginleşmiş ve orkestra müziğinde temel bas enstrümanı haline gelmiştir. Bu dönemde yapısal özelliklerinin gelişiminde ve çalma tekniklerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde, özellikle İtalyan ve Fransız okulunun etkisiyle birlikte viyolonsel tonu güçlenmiş, parmak ve yay teknikleri zenginleşmiştir. Ayrıca, viyolonsel orkestra ve oda müziği repertuarında önemli bir konuma gelmiştir (Çubuk, 2017).

20. yüzyılda viyolonsel, çağdaş müzik teknikleri ve yeni repertuarlarla birlikte çok yönlü bir solo enstrüman olarak kabul görmüş ve eğitim sistemlerine entegre edilmiştir. Hem klasik müzik hem de caz, popüler müzik gibi farklı müzik türlerinde de kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda teknik ve performans alanında da çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Yay teknikleri ve çalma pozisyonları çeşitlenmiştir. Dvořák, Elgar, Shostakovich gibi besteciler birçok viyolonsel eseri bestelemişlerdir. Dolayısıyla solo viyolonsel repertuarı gelişmiştir. Günümüzde viyolonsel, klasik ve çağdaş müzik türlerinde önemli bir konuma sahiptir (Stowell, 1999).

3.2. Viyolonsel Pedagojideki Yeri ve Kullanılan Eğitim Modelleri

Viyolonsel, yaylı çalgılar arasında geniş ses aralığı, zengin tınısı ve çok yönlülüğü nedeniyle pedagojide önemli bir yere sahiptir. Hem solo hem de oda müziği ve orkestra repertuarlarında

temel bir rol üstlenir. Dolayısıyla, müzik eğitimi süreçlerinde bireylerin teknik ve yorumlama becerilerini aynı zamanda müzikal ifadelerinin gelişimini desteklemektedir.

Çalgı eğitimi, bireylerin motor becerilerinin gelişiminin yanında aynı zamanda duyuşsal ve bilişsel gelişimine de katkı sunmaktadır. Viyolonsel eğitiminde ise enstrümanın büyüklüğü, tutuş teknikleri ve yay kullanımı gibi fiziksel gereksinimler, eğitim sürecinde özel dikkat gerektirir. Dolayısıyla, bu süreçte kullanılan eğitim modelleri çalgı öğrenim sürecinde önemli bir yer tutmaktadır.

Kullanılan Eğitim Modelleri

Viyolonsel eğitimi çeşitli pedagojik yaklaşımlar ve modellerle yürütülmektedir. Bunların temelinde teknik beceriler, müzikal ifade, teori bilgisi ve performans deneyimi yer almaktadır.

1. Geleneksel Teknik Odaklı Eğitim

Geleneksel eğitim modelleri, etüt çalışmaları, skalalar, arpejler ve klasik eserlerin yorumlanmasına dayanır. Bu modelde öğrenciler, enstrümanın teknik yönlerine yoğunlaşarak yay çekme, parmak pozisyonları, vibrato, legato gibi temel çalma becerilerini edinirler (Özçimen ve Burubatur, 2012).

Çalgı eğitiminde kullanılan geleneksel modeller, özellikle Avrupa konservatuvar geleneğine dayanır ve viyolonsel eğitiminin temelini oluşturur. Bu öğretim yöntemi, öğrencilerin teknik yeterliliğini geliştirir ancak yaratıcılık ve doğaçlamaya daha az yer verilir ve genellikle ezbere dayalı bir eğitim süreci gerçekleştirilir.

2. Çağdaş ve Bütünsel Yaklaşımlar

Özellikle 21. Yy.'dan itibaren, pedagojide daha bütünsel ve öğrenciyi merkeze alan yaklaşımlar öne çıkmıştır. Öğretmen merkezli, sunuş yoluyla öğretme tekniklerinin kullanıldığı, öğrencinin öğrenme sürecinde alıcı konumda olduğu öğretim yöntemlerini yerini yapılandırmacı yaklaşım felsefesini temel alan bireylerin öğrenme sürecinde aktif olduğu, çok yönlü düşünme becerilerini destekleyen, öğrencinin kişisel gelişimini, yaratıcı ve estetik ifadesini destekleyen yöntemler yer almaktadır. Günümüzde müzik eğitiminde kullanılan Kodály veya Orff gibi çağdaş müzik kuramlarının kullanıldığı yöntemler, ritim, hareket ve oyun aracılığıyla viyolonsel eğitimine entegre edilmektedir (Azad, 2023).

3. Teknoloji Destekli Eğitim Modelleri

Dijital teknolojilerin gelişmesiyle birlikte, çevrimiçi dersler, video analizleri ve uygulamalı yazılımlar, animasyon destekli müzik eğitimi gibi dijital kaynaklar viyolonsel eğitiminde de yer almaya başlamıştır. Bu modeller, öğrenciye esnek öğrenme imkânı sağlar ve teknik hataların görsel analizine olanak tanır (Kanca ve Albuz, 2023).

4. Repertuar Temelli ve Performans Odaklı Eğitim

Performans odaklı eğitim modelleri, öğrencinin sahne deneyimi kazanmasına önem verir. Bu modelde konserler, yarışmalar ve topluluk performansları çalgı eğitiminin merkezindedir. Bu yöntem, öğrencinin özgüvenini artırmak ve sahne deneyimi kazandırmak için önem arz etmektedir.

Türkiye’de Kullanılan Modeller

Türkiye’de viyolonsel eğitimi ağırlıklı olarak geleneksel ve klasik batı müziği eğitimi temeline dayanmaktadır. Devlet konservatuvarları ve üniversitelerde teknik beceriler ön planda tutulurken, son yıllarda daha bütünsel yaklaşımlar ve çağdaş yöntemler de programlara eklenmektedir.

Özel müzik okulları ve bireysel öğretmenlikte ise teknoloji destekli eğitim ve repertuar temelli modellerin kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır.

3.3. Türkiye’de Viyolonsel Eğitiminin Tarihsel ve Kurumsal Gelişimi

Türkiye’de viyolonsel eğitiminin temelleri, 20. yüzyılın ilk yarısında Cumhuriyet’in kültür ve sanat alanındaki reformlarıyla atılmıştır. Osmanlı döneminde viyola, keman, kontrbas gibi yaylı çalgılar özellikle viyolonsel yaygın olarak kullanılan bir enstrüman değildi ve daha çok Batı müziğine yeni adapte olan kurumlarda yer almaya başlamıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde, özellikle 1924’te kurulan Ankara Devlet Konservatuvarı gibi kurumlar aracılığıyla Batı klasik müziği eğitimi yaygınlaşmış ve viyolonsel eğitimi de sistematik hale gelmiştir.

İzmir, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere devlet konservatuvarları ve müzik yüksekokulları, 1950’lerden itibaren viyolonsel eğitimi veren bölümler açmıştır. Bu dönemlerde yurtdışında yetişen Türk viyolonsel sanatçıları ve eğitimcileri, Türkiye’de viyolonselin yaygınlaşmasına ve eğitim kalitesinin artmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Türkiye’de viyolonsel eğitiminin kurumsal yapısı büyük ölçüde devlet destekli konservatuvarlar ve üniversite müzik fakülteleri üzerine kuruludur. Ankara Devlet Konservatuvarı (1924), İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı (1975) ve Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı gibi kurumlar, Türkiye’de viyolonsel eğitiminde öncü rol oynamaktadır (Tayfun ve Alışkan, 2024).

Bu kurumlarda viyolonsel eğitimi, hem teknik becerilerin geliştirilmesine hem de müzik teorisi ve tarihine ağırlık veren kapsamlı programlarla yürütülmektedir. Ayrıca, genç viyolonselcilerin uluslararası yarışmalara katılımı ve yurtdışında eğitim alma imkanları da bu alandaki gelişimi hızlandırmıştır.

Son yıllarda özel müzik okulları ve özel öğretmenler aracılığıyla viyolonsel eğitimi yaygınlaşmakta, ayrıca Türkiye’de birçok şehirde orkestralar ve oda müziği toplulukları bu alandaki talebi artırmaktadır.

Bugün Türkiye’de viyolonsel eğitimi, geleneksel konservatuvar eğitiminin yanı sıra dijital platformlar ve uzaktan eğitim imkanlarıyla da desteklenmektedir (Çanakçı ve Çoban, 2021). Pandemi dönemi ile birlikte yaygınlaşan çevrimiçi dersler, viyolonsel eğitimine erişimi artırmıştır. Bunun yanında, yurtdışında eğitim görmek isteyen genç sanatçılar için burs ve değişim programları çeşitlenmiş, bu sayede Türkiye’de viyolonsel alanında kalite ve çeşitlilik artmıştır.

Bununla birlikte, viyolonsel eğitiminin Türkiye’de daha da gelişebilmesi için altyapı yatırımları, öğretmen yetiştirme programlarının güçlendirilmesi ve repertuar zenginliğinin artırılması gibi alanlarda çalışmalar sürdürülmektedir. Ayrıca, çağdaş müzik tekniklerinin ve farklı müzik türlerinin eğitim programlarına entegre edilmesi, viyolonselin çok yönlü kullanımını desteklemektedir (Değirmencioğlu, 2014).

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Viyolonselin müzik eğitimindeki tarihsel gelişimi incelendiğinde, bu enstrümanın yalnızca Batı klasik müziğinin değil, aynı zamanda çağdaş ve çok sesli müzik eğitiminin temel yapı taşlarından biri haline geldiği görülmektedir. 16. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan viyolonsel, zamanla teknik açıdan evrilmiş ve 18. yüzyıldan itibaren solo repertuarıyla öne çıkan bir çalgıya dönüşmüştür. Bu tarihsel gelişim, viyolonselin pedagojideki konumunu da doğrudan etkilemiş, enstrümanın eğitsel işlevi artarak devam etmiştir.

Viyolonselin pedagojideki yeri, onun hem fiziksel hem de duyuşsal gelişimi destekleyen yönüyle açıklanabilir. Özellikle yay tekniği, duruş, kulak gelişimi ve ifade becerileri açısından viyolonsel,

öğrencilere çok yönlü bir müziksel öğrenme süreci sunmaktadır. Bu süreçte geleneksel eğitim modellerinin yanı sıra çağdaş yaklaşımların (örneğin Suzuki, Orff ve Kodály gibi yöntemlerin) da müfredatlara entegrasyonu, öğrencinin teknik yeterliliği kadar yaratıcı düşünme becerilerini de desteklemektedir. Bununla birlikte, teknoloji destekli eğitim araçlarının (çevrimiçi dersler, uygulama temelli geri bildirim sistemleri vb.) artışı, viyolonsel pedagojisinde esneklik ve erişilebilirlik sağlamaktadır.

Türkiye’de viyolonsel eğitiminin gelişimi ise büyük ölçüde Cumhuriyet sonrası müzik devrimleriyle ivme kazanmıştır. Ankara Devlet Konservatuvarı’nın 1936’da kurulması, sistemli viyolonsel eğitiminin başlangıcı sayılabilir. Bu süreçte yabancı eğitimcilerin katkıları ve yurt dışına gönderilen genç müzisyenlerin dönüşleri, Türkiye’deki yaylı çalgı pedagojisinin temelini oluşturmuştur. Bugün ise devlet konservatuvarlarının yanı sıra vakıf üniversiteleri, özel müzik okulları ve bireysel eğitimcilerin çalışmalarıyla viyolonsel eğitimi daha yaygın ve çeşitli hale gelmiştir.

Ancak, Türkiye’de viyolonsel eğitimi hâlâ bazı sınırlılıklara sahiptir. Öğretim elemanı eksikliği, nitelikli enstrüman erişimi, müfredata çağdaş repertuarın sınırlı entegrasyonu ve öğrencilerin uluslararası sahnelere erişimindeki kısıtlar gibi yapısal sorunlar, bu alanda çözülmeyi bekleyen temel konular arasında yer almaktadır. Ayrıca bireysel yaratıcılığı teşvik eden yöntemlerin hâlâ sınırlı kullanımı da tartışmaya açıktır.

Öneriler

1. Müfredat Geliştirme: Devlet ve özel kurumlarda uygulanan viyolonsel eğitim programları, çağdaş pedagojik yaklaşımlarla güncellenmeli; repertuar seçkisi hem klasik hem de çağdaş eserleri kapsamalıdır.
2. Öğretmen Eğitimi: Viyolonsel eğitimcileri, pedagojik formasyonlarının yanı sıra, teknoloji destekli öğretim ve yaratıcı eğitim teknikleri konusunda da desteklenmelidir.
3. Erişim ve Yaygınlaştırma: Viyolonsel gibi büyük ve pahalı bir enstrümana erişim için devlet destekli enstrüman sağlama projeleri yaygınlaştırılmalı; taşra bölgelerinde müzik okullarının desteklenmesiyle fırsat eşitliği artırılmalıdır.
4. Uluslararasılaşma: Genç viyolonselcilerin yurtdışı eğitim programlarına katılımları teşvik edilmeli, yurt içi/ dışı yarışma ve ustalık sınıfı organizasyonları artırılmalıdır.
5. Araştırma ve Yayın: Viyolonsel eğitimi üzerine Türkiye bağlamında yapılan akademik araştırmalar desteklenmeli, müzik pedagojisi alanında literatür zenginleştirilmelidir.

6. KAYNAKLAR

Azad, D. (2023). *8-11 yaş grubu çocuklarda viyolonsel eğitiminde kullanılan öğretim yöntemleri ve metotlara yönelik öğretim elemanı görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi).

Çabuk, U. (2017). *JS Bach viyolonsel süitlerinin müzik öğretmeni yetiştiren kurumlarda viyolonsel eğitimi bağlamında incelenmesi* (Master's thesis, Bursa Uludağ University (Turkey)).

Çanakçı, P., & Çoban, S. (2021). COVID–19 sürecinde probleme dayalı öğrenme modeli ile uzaktan çalgı eğitimi (Viyolonsel örneği). *Idil Journal of Art and Language*, 85, 1329-1342.

Çetik, Ö. (2024). Viyolonselin Gelişimi ve Türk Müziği İcrasındaki Yeri. *The Journal of Social Sciences*, 73(73), 206-225.

Değirmencioğlu, L. (2014). Makamsal Viyolonsel Eğitimi İçin E-Öğrenme Kapsamında Bir Kitaplık Önerisi: Youtube Örneği. *ERCİYES SANAT*, (3), 1-17.

- Horniman Museum. (2008). *Cello and other string instruments on display* [Photograph]. Wikimedia Commons. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Horniman_instruments_04_detail.jpg (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2025). Lisans: CC BY-SA 2.0
- Kanca, M., & Albuz, A. (2023). Viyolonsel öğretiminde flipped learning öğretim yönteminin işlevsellik durumuna ilişkin öğrenci görüşleri. *The Journal of Academic Social Science*, 11(137), 493–510.
- Karataş, S. (2003). Osmanlı eğitim sisteminde batılılaşma.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Sage publications.
- Marek Barten. (2005). *Cello front side* [Photograph]. Wikimedia Commons. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cello_front_side.png (Erişim tarihi: 24 Temmuz 2025). Lisans: CC BY-SA 3.0
- Özçimen, A., & Burubatur, M. (2012). Eğitim fakülteleri müzik eğitimi ana bilim dallarında birinci sınıf 1. ve 2. yarıyıl viyolonsel eğitiminde en çok kullanılan metot etüt ve egzersizler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 185-194.
- Özer, N., & Atik, S. (2015). Eğitim bilimine giriş. *Celal Tayyar Uğurlu (Edt.), Eğitimin Temel Kavramları, Ankara: Eğiten Kitap Yayınları*.
- Tayfun, Z. S., & Alaskan, A. M. (2024). Viyolonselin Türk müziğine girişinde Tanburi Cemil Bey, Şerif Muhiddin Targan ve Mesud Cemil'in etkileri. *The Journal of Social Sciences*, 70(70), 139–150.
- Stowell, R. (1999). *The Cambridge Companion to the Cello*. Cambridge University Press.
- Topoglu, E. E. (2019). JS Bach'ın Çello Süitlerine İlişkin Bir Literatür İncelemesi. *İnsan ve İnsan*, 6(20), 325-336.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Ankara: Seçkin Yayıncılık*, 8.
- Yıldırım, G., Yıldırım, S., & Çelik, E. (2018). Yeni bir bakış-3 boyutlu yazıcılar ve öğretimsel kullanımı: Bir içerik analizi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(25), 163-184.

A VERSE TEFE'ULNAME:
THE HISTORY OF TEFE'ÜL İTMEN (THE METHOD OF RELIABLE DIVINATION)
OF MUSHAF-I SHERIF (THE HOLY QUR'AN)

MANZUM BİR TEFE'ULNAME:
MUSHAF-I ŞERÎF'DEN TEFE'ÜL İTMENÜN TARÎKÎ BEYÂNINDADUR

Merve BÜYÜKADA¹,

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, 0000-0001-7656-8864

Özet

Tarihin her devrinde farklı coğrafyalardan kimseler, gelecekte yaşanabilecek hadiseleri öğrenmek ve buna göre çeşitli tedbirler almak istemişlerdir. Bu yüzden insanlar -özellikle de sıkıntılı dönemlerinde- fal uygulamalarının türlü yöntemlerine başvurmuşlardır. Türklerin yıldızlar, ay, güneş gibi gök cisimlerini, ateşi, hayvan kemiklerini, kumalak denilen taneler gibi birçok nesneyi kehanet ve fal vasıtası olarak kullandıkları bilinmektedir. Kur'an'da ve hadislerde gaibi, gizli olanı ve geleceği sadece Allah'ın bilebileceği bildirilmiş olmasına rağmen İslamiyet'in kabulünden sonra da fal bakma geleneği sürmüştür. Ancak bu dönemde fal bakma aracı olarak yararlanılan nesneler farklılaşmaya başlamış ve neticede çeşitli fal neveleri kullanılır hâle gelmiştir. Bunlardan biri de kitap fallarıdır. Kaynaklara göre fal bakma amacıyla en çok tercih edilen kitap ise Kur'an-ı Kerim'dir. "Tefe'ülname" olarak da zikredilen Kur'an falları örneklerinden biri de Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hayri-Abdullah Efendi Koleksiyonunda 00172-003 numara ile kayıtlıdır. 16 varaktan oluşan bir nüshanın 12b-16a varakları arasında yer alan metin, nesih hat ile kaleme alınmıştır. Eser *Mushaf-ı Şerîf'den Tefe'ül İtmenün Tarîkî Beyânındadır* başlığını taşımaktadır. 1323/1905-06 yılında istinsah edilmiştir. Kur'an falı, aynı yazmanın 7b-12a sayfaları arasında yer alan Farsça manzum tefe'ülnamenin Türkçeye tercümesidir. Falname kısa mensur bir mukaddime ve 29 beyitlik kısa bir mesneviden oluşmaktadır. Mensur olan kısımda fal açmanın usulü açıklanarak fal açacak kişinin bazı ritüelleri gerçekleştirmesi istenmiştir. Manzum olan bölümde ise her bir harf elifba sırası gözetilerek yorumlanmış ve her harf bir beyitte tabir edilmiştir. Harflerin yorumları tefe'ülün gereği olarak büyük oranda müspet yöndedir. Çalışmada, mezkûr falname tanıtılarak Latin harflerine aktarılmış ve Kur'an falının dil içi çevirisine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fal, falname, tefe'ül, tefe'ülname, Kur'an falı

Abstract

In every period of history, people from different geographies have wanted to learn about future events and take various measures accordingly. For this reason, people -especially in times of distress- have resorted to various methods of fortune telling. It is known that Turks used celestial bodies such as stars, moon, sun, fire, animal bones, grains called 'kumalak' and many other objects as a means of divination and fortune telling. Although the Qur'an and hadiths state that only Allah can know the unseen, the hidden and the future, the tradition of fortune telling continued after the adoption of Islam. However, in this period, the objects utilized as a means of fortune telling began to diversify and as a result, various types of fortune telling came into use. One of these is book fortune telling. According to the sources, the most preferred book for fortune telling is the Qur'an. One of the examples of Quranic fortune telling, also referred to as "Tefe'ülname", is registered in the Hasan Hayri-Abdullah Efendi Collection of the Süleymaniye

Library under the number 00172-003. The text, which is between 12b-16a of a 16-folio copy, is written in naskh calligraphy. The work is titled “On The Method of Taking Omens from the Noble Qur’an”. It was inscribed in 1323/1905-06. The Qur’anic fortune-telling is a translation into Turkish of the Persian verse tefe’ülname, which appears on pages 7b-12a of the same manuscript. Falname (divination text) consists of a short prose introduction and a short masnavi of 29 couplets. In the prose part, the procedure of fortune telling is explained and the fortune teller is asked to perform certain rituals. In the verse part, each letter is interpreted in the order of the alphabet and each letter is interpreted in a couplet. The interpretations of the letters are mostly positive, as required by tafseer’ul. In this study, after introducing the aforementioned fortune-telling, it is transferred to Latin letters and a translation of the Qur’anic fortune-telling is given.

Keywords: Fortune-telling, tefe’ül, tefe’ülname, Qur’anic fortune-telling

DISPUTE RESOLUTION METHODS IN INTERNATIONAL MARITIME LAW
ULUSLARARASI DENİZ HUKUKUNDA UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜM
YÖNTEMLERİ

Fatih YAĞMUR¹

¹Avukat, Ankara Barosu, Deniz Hukuku,0009-0009-5724-9337

Özet

Uluslararası düzenin korunması ancak devletler arasında barışın korunması ve uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi ile mümkündür. 20. yüzyılın başlarından itibaren bu ilke doğrultusunda uluslararası uyuşmazlıkların çözümünde önemli adımlar atılmış ve bu alanda birçok anlaşma kabul edilmiştir. Bu anlaşmalar devletlerin uyuşmazlıklarını diplomatik veya adli yollarla çözmelerinin önünü açmıştır. Bu çabaların en kapsamlı örneği, 1982 yılında 150'den fazla devletin katılımıyla kabul edilen Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'dir. Deniz alanlarının farklı kullanımlarından kaynaklanan ekonomik, askeri ve siyasi çıkarların deniz alanlarıyla doğrudan bağlantılı olması Sözleşme'nin önemini artırmaktadır. Sözleşme'nin bütünlüğünü korumak amacıyla uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin kurallar ayrı bir protokolle değil, doğrudan Sözleşme metnine entegre edilmiştir. Bu da kapsamlı ve karmaşık bir uyuşmazlık çözüm rejiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sözleşme'nin uyuşmazlıkların çözümü mekanizması esas olarak XV. bölümde düzenlenmiş olup iki aşamalı bir yapıya sahiptir. İlk aşamada tarafların iradesine öncelik verilerek uyuşmazlıkların gönüllü çözümü amaçlanmaktadır. Ancak bu çabaların başarısız olması halinde zorunlu yargısal çözüm rejimi devreye girmektedir. Bu rejim dört farklı yargı yolu sunmaktadır. Bunlar Uluslararası Adalet Divanı, Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi, Sözleşme'nin VII numaralı eki kapsamında tahkim ve VIII numaralı eki kapsamında özel tahkimdir. Ayrıca, bazı özel uyuşmazlık türleri zorunlu yargı yolu rejiminin dışında tutulabilir; ancak bu durumlarda zorunlu uzlaştırma gerekmektedir. Çalışmamız kapsamında, Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi'nin uluslararası deniz yatağına ilişkin uyuşmazlıklarda zorunlu yargı yetkisi ile öne çıktığı vurgulanmaktadır. Ancak Sözleşme'nin bu uyuşmazlık çözüm rejimi, sunduğu farklı yollar, zorunlu mekanizmalara getirdiği sınırlamalar ve devlet iradesine verdiği öncelikler nedeniyle eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutularak etkinliği sorgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: deniz hukuku, alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi

Abstract

The preservation of international order is only possible through the maintenance of peace between states and the settlement of disputes by peaceful means. Since the early 20th century, important steps have been taken in the settlement of international disputes in line with this principle and many agreements have been adopted in this field. These agreements paved the way for states to resolve their disputes through diplomatic or judicial means. The most comprehensive example of these efforts is the United Nations Convention on the Law of the Sea, adopted in 1982 with the participation of more than 150 states. The fact that economic, military and political interests arising from the different uses of maritime areas are directly linked to maritime areas increases the importance of the Convention. In order to preserve the integrity of the Convention, the rules on the settlement of disputes were integrated directly into the text of the Convention,

rather than through a separate protocol. This has led to the emergence of a comprehensive and complex dispute settlement regime. The dispute settlement mechanism of the Convention is mainly regulated in Chapter XV and has a two-stage structure. In the first stage, the voluntary settlement of disputes is aimed by giving priority to the will of the parties. However, if these efforts fail, the compulsory judicial settlement regime comes into play. This regime offers four different judicial remedies. These are the International Court of Justice, the International Tribunal for the Law of the Sea, arbitration under Annex VII of the Convention and private arbitration under Annex VIII. In addition, some special types of disputes may be excluded from the compulsory judicial remedy regime; however, in these cases, compulsory conciliation is required. Within the scope of our study, it is emphasized that the International Tribunal for the Law of the Sea stands out with its compulsory jurisdiction in disputes concerning the international seabed. However, this dispute settlement regime of the Convention is subjected to a critical evaluation and its effectiveness is questioned due to the different remedies it offers, the limitations it imposes on compulsory mechanisms and the priorities it gives to state will.

Keywords: law of the sea, alternative dispute resolution methods, United Nations Convention on the Law of the Sea

THE EFFECTS OF FUNCTIONAL FOODS ON DEPRESSION FONKSİYONEL BESİNLERİN DEPRESYON ÜZERİNDE ETKİLERİ

Zehra FIRAT¹, Kadir ÇEBİ²

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Beslenme ve Diyetetik,
0009-0007-0000-3702

²Dr.Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Toplum Beslenmesi,
0000-0003-1662-673X

Özet

Depresyon, dünya çapında yaygınlığı artan ve yaşam kalitesini olumsuz etkileyen önemli bir nöropsikiyatrik bozukluktur. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tahminlerine göre, dünya genelinde her sekiz kişiden biri bir akıl sağlığı bozukluğundan muzdarip olup, depresyonun küresel hastalık yükünün önde gelen nedenlerinden biri olduğu düşünülmektedir. Geleneksel tedavilerdeki sınırlılıklar, fonksiyonel besinlerin bu alandaki potansiyelini araştırmayı ve depresyonun önlenmesi ve yönetimi için tamamlayıcı ve alternatif yaklaşımlara olan ilgiyi artırmıştır. Son yıllarda, beslenme ve diyet alışkanlıklarının akıl sağlığı üzerindeki potansiyel etkisi, özellikle de depresyonla olan ilişkisi, önemli bir araştırma alanı haline gelmiştir. Bu çalışma fonksiyonel besinlerin depresyon üzerindeki etkilerini bilimsel kaynaklarla incelemektedir. Fonksiyonel besinler, içerdiği biyoaktif bileşenler aracılığıyla akıl sağlığı üzerinde potansiyel etkiler gösterebilir. Yapılan çalışmalar meyve, sebze, tam tahıllar ve balık içeren sağlıklı diyetler ve Akdeniz diyeti gibi modellerin depresyon riskini önemli oranda azalttığını göstermiştir. Omega-3 yağ asitleri, folat, magnezyum, antioksidanlar ve probiyotikler gibi besin bileşenleri, nöroinflamasyonu düşürme, bağırsak mikrobiyotasını modüle etme ve nörotransmitter dengeyi iyileştirme yoluyla belirtileri hafifletebilir. Fakat nedenselliği tespit etmek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Fonksiyonel besinler, depresyonun önlenmesi ve yönetimi için önemli bir tamamlayıcı strateji potansiyeli taşımaktadır. Beslenme müdahaleleri, ruh sağlığı hizmetlerinde birincil bir önleme stratejisi ve mevcut tedavi yaklaşımlarını güçlendiren tamamlayıcı bir yöntem olarak giderek daha çok kabul görmelidir.

Anahtar kelimeler: Nöropsikiyatri, depresyon, fonksiyonel besin.

Abstract

Depression is a major neuropsychiatric disorder that is increasing in prevalence worldwide and negatively impacts quality of life. According to World Health Organization (WHO) estimates, one in eight people worldwide suffer from a mental health disorder, and depression is considered to be one of the leading causes of the global burden of disease. Limitations in conventional therapies have increased interest in complementary and alternative approaches for the prevention and management of depression, as well as exploring the potential of functional foods in this field. In recent years, the potential impact of nutrition and dietary habits on mental health, especially its relationship with depression, has become an important area of research. This study examines the effects of functional foods on depression with scientific sources. Functional foods may have potential effects on mental health through the bioactive components they contain. Studies have shown that healthy diets including fruits, vegetables, whole grains and fish, and models such as the Mediterranean diet significantly reduce the risk of depression. Nutrients such as omega-3 fatty acids, folate, magnesium, antioxidants and probiotics may alleviate symptoms by reducing

neuroinflammation, modulating gut microbiota and improving neurotransmitter balance. However, further studies are needed to establish causality. Functional nutrients have the potential to be an important complementary strategy for the prevention and management of depression. Nutritional interventions should be increasingly recognized in mental health services as a primary prevention strategy and as a complementary modality that augments existing treatment approaches.

Keywords: Neuropsychiatry, depression, functional food.

1. GİRİŞ

Depresyon, dünya genelinde halk sağlığını tehdit eden ve bireylerin yaşamlarını birçok yönden olumsuz etkileyen ciddi bir ruhsal bozukluktur (Gutte ve Deshmukh, 2023; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Lai ve ark., 2014; O'Neill ve ark., 2022; Xiong ve ark., 2023). Duygusal ve bilişsel bozukluklarla karakterize edilen depresyon, işlevsellik kaybına, iş ilişkilerinde bozulmalara, intihar riskinin artmasına ve genel olarak yaşam süresinin kısalmasına yol açabilmektedir (Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; O'Neill ve ark., 2022). Küresel olarak 300 milyondan fazla insanı etkilediği tahmin edilen depresyonun, 2030 yılına kadar küresel hastalık yükünün önde gelen nedeni olacağı öngörülmektedir. Geleneksel tedavi yöntemleri olan antidepresan ilaçlar ve psikoterapi, birçok hastada etkili olmakla birlikte, %30-40 oranında hastada etkisiz kalabilmekte ve yan etkileri nedeniyle erken bırakılabilmektedir (Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Muscaritoli, 2021). Bu durum, depresyonun önlenmesi ve tedavisi için yeni, erişilebilir ve tamamlayıcı yaklaşımların geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur (Aslam ve ark., 2020).

Son on yılda, beslenme ve akıl sağlığı arasındaki ilişkiye olan ilgi önemli ölçüde artmıştır (Aslam ve ark., 2020; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Lugon ve ark., 2024). Tek başına besin maddelerinin depresyon üzerindeki etkileri konusunda yapılan çalışmalar tutarsız sonuçlar verse de, genel diyet örüntülerinin incelenmesi, besinler arasındaki karmaşık etkileşimleri göz önünde bulundurarak daha umut verici sonuçlar ortaya koymuştur (Lai ve ark., 2014). Yüksek kaliteli diyetlerin depresyon riskini azalttığına dair artan kanıtlar bulunmaktadır (Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Lugon ve ark., 2024). Özellikle Akdeniz diyetine benzer sağlıklı diyet örüntülerinin, depresyon dahil olmak üzere birçok kronik hastalığın riskini azalttığı gösterilmiştir (Aslam ve ark., 2020; Li ve ark., 2017; Psaltopoulou ve ark., 2013; Stanton ve ark., 2005).

Bu bağlamda, "fonksiyonel besinler" kavramı, sadece temel besin değeri sağlamanın ötesinde, belirli fizyolojik faydalar sunan veya kronik hastalık riskini azaltan gıdaları tanımlamak için ortaya çıkmıştır (Dutta, Roy ve Roy, 2020; Milner, 2002). Fonksiyonel besinler, içerdiği biyoaktif bileşenler aracılığıyla akıl sağlığı üzerinde potansiyel etkiler gösterebilir. Bu çalışmada, fonksiyonel besinlerin tanımı, bileşenleri, etki mekanizmaları, depresyonun tanımı, nedenleri ve mekanizmalarını ele alacak, ardından fonksiyonel besinler ile depresyon arasındaki ilişkiyi mevcut bilimsel kanıtlar ışığında ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Ayrıca, bu çalışmada fonksiyonel besinlerin depresyonun önlenmesi ve yönetimi stratejilerinde potansiyel bir rol oynayabileceği fikrini destekleyen kapsamlı bir değerlendirme amaçlanmaktadır.

2. FONKSİYONEL BESİN

Fonksiyonel besinler, temel beslenme işlevlerinin yanı sıra, insan sağlığına faydalı olduğu bilimsel olarak kanıtlanmış, belirli bir fizyolojik etki gösteren veya hastalık riskini azaltan gıdalardır (Dutta, Roy ve Roy, 2020; Milner, 2002; O'Neill ve ark., 2022). Bu besinler, doğal olarak faydalı bileşenler içerebilir veya belirli faydalı bileşenlerle zenginleştirilmiş olabilir. Fonksiyonel besin kavramı, günümüzde tüketiciler arasında giderek popülerlik kazanmakta ve beslenme psikiyatrisi alanında önemli bir ilgi odağı haline gelmektedir (Aslam ve ark., 2020; Elmaliklis ve ark., 2020).

2.1 Fonksiyonel Besin Örnekleri ve Bileşenleri

Fonksiyonel besinler geniş bir yelpazeyi kapsar ve içerdikleri biyoaktif bileşenlere göre sınıflandırılabilir:

- **Sağlıklı Diyet Örüntüleri:** Genel diyet kalitesinin akıl sağlığı üzerindeki etkisi giderek daha fazla kabul görmektedir. Sağlıklı diyet örüntüleri, meyve, sebze, balık, tam tahıllar ve az yağlı süt ürünleri gibi gıdaların yüksek alımını teşvik eder (Francis ve ark., 2019; Lai ve ark., 2014; O'Neill ve ark., 2022). Bu örüntüler genellikle anti-inflamatuar ve antioksidan özelliklere sahip besinler açısından zengindir (Aslam ve ark., 2020; Lai ve ark., 2014).

Akdeniz Diyeti: Bu diyet örüntüsü, özellikle depresyon riskini azaltma potansiyeli nedeniyle sıkça incelenmiştir (Lugon ve ark., 2024). Akdeniz diyeti; meyve, sebze, kuruyemiş, baklagiller, tam tahıllar, balık ve zeytinyağının yüksek alımını; az miktarda süt ürünleri ve kırmızı şarap tüketimini ve kırmızı etin düşük alımını vurgular. Sarımsak, biber, mantar, salata yeşillikleri ve makarna gibi özel bileşenler de Akdeniz diyetinde yer alır. Akdeniz diyetinin önemli bir bileşeni de fermente gıdalardır (Aslam ve ark., 2020; Elmaliklis ve ark., 2022; Lai ve ark., 2014; Li ve ark., 2017; Lugon ve ark., 2024; Psaltopoulou ve ark., 2013; Skarupski ve ark., 2013; Stanton ve ark., 2005; Sugawara ve ark., 2012; Tsai ve ark., 2012; Li ve ark., 2017).

- **Bitki Bazlı Diyetler:** Meyveler, sebzeler, baklagiller ve tam tahıllar gibi bileşenlerle karakterize edilir (Lugon ve ark., 2024).

- **Spesifik Fonksiyonel Besinler ve Bileşenleri:**

- **Omega-3 Yağ Asitleri (PUFA'lar):** Özellikle yağlı balıklarda yüksek konsantrasyonlarda bulunan bu çoklu doymamış yağ asitleri, depresyon riskini azaltma ile ilişkilidir. Anti-inflamatuar özelliklere sahiptirler (Chandrasekhar, ve ark., 2012; Gutte ve Deshmukh, 2023; Hamer ve ark., 2004; Kulkarni ve ark., 2008; Lai ve ark., 2014; Muscaritoli, 2021; Tapiero ve ark., 2002).

- **Folat (B9 Vitamini) ve B12 Vitamini:** Bu B grubu vitaminlerinin eksiklikleri depresyonla ilişkilendirilmiştir. Nörotransmitter sentezinde kritik roller oynarlar (Aslam ve ark., 2020; Hasanah ve ark., 1997; Janicak ve ark., 1988; Lai ve ark., 2014; Muscaritoli, 2021).

- **Magnezyum:** Magnezyum takviyesi, kaygı ve stres semptomlarını azaltmaya yardımcı olabilir. Vücuttaki inflamasyonla da bağlantılıdır (Boyle ve ark., 2017; de Baaij ve ark., 2015; Desrumaux ve ark., 2018; Gonzalez ve ark., 2014; Muscaritoli, 2021; Młyniec ve ark., 2017; Nielsen ve ark., 2018).

- **Antioksidanlar:** Meyveler, sebzeler ve diğer bitkisel gıdalarda bulunan flavonoidler ve polifenoller gibi antioksidan bileşikler, oksidatif stresi ve nöronal hasarı azaltma kapasitesine sahiptir (Dantzer ve ark., 2008; Franco ve ark., 2017; Jurikova ve ark., 2017; Lai ve ark., 2014; Leboyer ve ark., 2012; Lugon ve ark., 2024; Morita ve ark., 2017; O'Neill ve ark., 2022; Wilson ve ark., 2017).

- **Triptofan:** Serotonin için bir öncü olan triptofan, ruh halinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynar. Kabak çekirdeği, iyi bir triptofan kaynağıdır (Dutta ve ark., 2020; Hamer ve ark., 2004; O'Neill ve ark., 2022).

- **Diyet Lifi:** Yüksek diyet lifi alımı, daha az algılanan stres ve daha düşük depresyon olasılığı ile ilişkilendirilmiştir (El Ansari ve ark., 2014; Fatahi ve ark., 2021; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Khanna ve ark., 2020; Li ve ark., 2020).

- **Probiyotikler ve Prebiyotikler:** Bağırsak mikrobiyotası-beyin eksenini modüle ederek akıl sağlığı üzerinde faydalı etkiler gösterebilen canlı mikroorganizmalar (probiyotikler) ve bu mikroorganizmaların büyümesini teşvik eden bileşenler (prebiyotikler). Probiyotikler,

gamma-aminobutirik asit (GABA) gibi nörotransmitterleri sentezleyebilir veya üretimini uyarabilir (Altaib ve ark., 2021; Ando ve ark., 2016; Anwar ve ark., 2020; Aslam ve ark., 2020; Casertano ve ark., 2022; Johnston ve ark., 2021; Otaru ve ark., 2021; Özogul, 2011; Papalini ve ark., 2019; Talbott ve ark., 2019; Xiong ve ark., 2023).

◦ **Fermente Gıdalar:** Yoğurt, kefir, fermente süt ürünleri, kimchi gibi fermente gıdalar, probiyotik ve prebiyotik içerikleri nedeniyle akıl sağlığı faydaları ile ilişkilendirilmiştir (Aslam ve ark., 2020; Bourrie ve ark., 2016; Pokusaeva ve ark., 2011; Rao ve ark., 2009). Bağırsak fonksiyonlarını iyileştirebilir ve bağışıklık aktivasyonunu etkileyebilirler (Aslam ve ark., 2020).

◦ **Özel Bitkiler ve Bitkisel Bileşenler:**

▪ **Brahmi (Bacopa monnieri):** Ayurveda'da hafıza geliştirici ve gençleştirici olarak bilinir. Nootropik, antidepresan, anksiyolitik, anti-inflamatuar ve antioksidan özelliklere sahiptir (Dutta, Roy ve Roy, 2020; Gutte ve Deshmukh, 2023).

▪ **Aşvagandha (Withania somnifera):** Nootropik, nöroprotektif, antioksidan ve adaptogenik özellikleriyle bilinir (Dutta, Roy ve Roy, 2020; Kurapati ve ark., 2013; Wadhwa ve ark., 2016).

▪ **Zerdeçal (Curcuma longa):** İçerdiği kurkumin sayesinde güçlü antioksidan ve anti-inflamatuar özellikler gösterir. Antidepresan aktiviteye sahip olduğu belirtilmiştir (Assaf ve ark., 2016; Bhutani ve ark., 2015; Chandrasekhar, ve ark., 2012; Elmaliklis ve ark., 2020; Francis ve ark., 2019; Kulkarni ve ark., 2008; Tapiero ve ark., 2002; Wadhwa ve ark., 2016; Xiong ve ark., 2023).

▪ **Sarımsak:** Monoamin oksidaz inhibitör özellikler gösterir (Dutta ve ark., 2020).

▪ **Kabak Çekirdeği (Cucurbita maxima):** Yüksek L-triptofan ve kolin içeriğiyle bilinir. Hafıza ve depresyon semptomları üzerinde olumlu etkileri bulunmuştur (Dutta ve ark., 2020).

▪ **Adaçayı (Salvia sp.):** Depresyon gibi rahatsızlıkları önlemek veya tedavi etmek için kullanıldığı belirtilmiştir (Dutta ve ark., 2020; Elmaliklis ve ark., 2020).

▪ **Muskat (Myristica fragrans):** Antidepresan aktiviteye sahip olduğu rapor edilmiştir (Xiong ve ark., 2023).

▪ **Avokado:** B6 ve folat gibi B vitaminleri ile tekli doymamış yağlar açısından zengindir, stresi azaltmaya ve kan şekeri dalgalanmalarını dengelemeye yardımcı olabilir (Elmaliklis ve ark., 2020).

▪ **Yulaf:** B vitaminleri, magnezyum ve lif içerir, stresi azaltmada rol oynayabilir (Elmaliklis ve ark., 2020).

▪ **Ginkgo biloba:** Stres yanıtında kan basıncını ve kortizol yükselişini azaltabilir (Hamer ve ark., 2004).

▪ **Ginseng:** Psikolojik iyi oluşu artırabilir ve stresi azaltabilir (Hamer ve ark., 2004).

• **Sınırlanması veya Kaçınılması Gereken Besinler (Batı Diyeti/Sağlıksız Gıdalar):** İşlenmiş gıdalar, yüksek yağlı, yüksek şekerli yiyecekler, rafine tahıllar, kırmızı et, kızarmış yiyecekler, tatlılar, kurabiyeler, cipsler, fast food ve şekerli içecekler depresyon riskiyle ilişkilendirilmiştir. Bu tür gıdaların daha sık tüketimi, algılanan stres ve depresif semptomlarla

pozitif olarak ilişkilendirilmiştir (Aslam ve ark., 2020; El Ansari ve ark., 2014; Lai ve ark., 2014; O'Neill ve ark., 2022).

2.2 Etki Mekanizmaları

Fonksiyonel besinlerin ve sağlıklı diyet örüntülerinin depresyon üzerindeki etkileri, karmaşık biyolojik mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşir. Bu mekanizmalar şunları içerir:

- **Nöroinflamasyon ve İmmün Aktivasyon:** Nöropsikiyatrik bozukluklar geleneksel olarak nörotransmitterlerin (dopamin, norepinefrin, glutamat ve serotonin) düzensizliğiyle ilişkilendirilmiştir, ancak tedaviye dirençli durumların varlığı, inflamasyon ile nöropsikiyatrik bozukluklar arasında bir ilişki hipotezini desteklemektedir. Obezite, diyabet ve romatoid artrit gibi kronik inflamatuvar ve immünolojik anormalliklerle ilişkili tıbbi durumlar depresyon için risk faktörleridir. Pro-inflamatuvar interlökin-1 β (IL-1 β), tümör nekroz faktör- α (TNF- α) ve IL-6 gibi çevresel immün modülatörler, hayvan modellerinde psikiyatrik semptomları indükleyebilir (Aslam ve ark., 2020; Muscaritoli, 2021). Sağlıklı diyetler, antioksidanlar, omega-3 yağ asitleri ve probiyotikler gibi fonksiyonel besinler, anti-inflamatuvar özelliklere sahiptir ve oksidatif stresi azaltabilir. Diyet örüntüleri, monoamin konsantrasyonlarını etkileyerek duyguları ve bilişi düzenleyebilir (Aslam ve ark., 2020; Lai ve ark., 2014; Lugon ve ark., 2024; O'Neill ve ark., 2022; Xiong ve ark., 2023).
- **Bağırsak Mikrobiyotası-Beyin Eksen:** Bağırsak mikrobiyotası ile beyin arasında çift yönlü bir iletişim vardır (bağırsak-beyin eksen). Bağırsak disbiyozu, anksiyete, depresyon ve diğer zihinsel bozukluklarla ilişkilendirilmiştir. Probiyotikler ve prebiyotikler, bağırsak mikrobiyotasını modüle ederek endotoksin translokasyonunu etkileyebilir ve konağın beslenmesini iyileştirebilir (Aizawa ve ark., 2016; Aslam ve ark., 2020; Casertano ve ark., 2022; Jiang ve ark., 2015; Naseribafrouei ve ark., 2014; Petersen ve ark., 2014; Rogers ve ark., 2016; Xiong ve ark., 2023; Zheng ve ark., 2016). Mikroorganizmalar, GABA, noradrenalin, asetilkolin ve dopamin gibi nörotransmitterleri sentezleyebilir. Bağırsak mikrobiyotasından türeyen kısa zincirli yağ asitleri (KZYA'lar), beyin ve davranış üzerinde etkili olabilir (Aslam ve ark., 2020; Casertano ve ark., 2022; Otaru ve ark., 2021; Özogul, 2011; Papalini ve ark., 2019; Xiong ve ark., 2023).
- **Hipotalamik-Hipofiz-Adrenal (HPA) Eksen:** HPA eksen, kortizol üretiminin ana düzenleyicisidir ve stres adaptasyon mekanizmalarında merkezi bir rol oynar. Kronik stres, HPA ekseninin negatif geri bildirimini bozarak kortizol seviyelerinin yükselmesine ve bağırsak geçirgenliğinin değişmesine yol açabilir (Casertano ve ark., 2022; Hamer ve ark., 2004). Bazı fonksiyonel besin bileşenleri (örneğin, yüksek karbonhidratlı besinler, alfa-laktalbumin, n-3 yağ asitleri, C vitamini, ginseng, ginkgo biloba) kortizol yanıtını modüle edebilir (Hamer ve ark., 2004).
- **Nörotransmitter/Nöropeptit Düzensizliği:** Depresyon, serotonin, dopamin, norepinefrin ve glutamat gibi nörotransmitterlerdeki dengesizliklerle ilişkilidir (Aslam ve ark., 2020; Gutte ve Deshmukh, 2023; Muscaritoli, 2021). Fonksiyonel besinler, triptofan (serotonin için öncü) gibi nörotransmitter öncülerini sağlayarak bu dengesizlikleri gidermeye yardımcı olabilir (Dutta ve ark., 2020; Hamer ve ark., 2004). Probiyotikler de nörotransmitter üretimini uyarabilir (Aslam ve ark., 2020).
- **Oksidatif Stres:** Meyveler ve sebzelerdeki bileşikler, oksidatif stresin neden olduğu nöronal hasarı azaltabilir (Berk ve ark., 2013; Brestoff ve ark., 2013; Fung ve ark., 2017; Gibson

ve ark., 2012; Rawdin ve ark., 2013; Messay ve ark., 2012; Lai ve ark., 2014; Slyepchenko ve ark., 2017). Fonksiyonel gıdalardaki antioksidanlar bu süreci destekler (Wilson ve ark., 2017).

- **Besin Eksiklikleri:** Folat ve B12 vitamini gibi besin maddelerindeki eksiklikler depresyonla bağlantılıdır (Aslam ve ark., 2020; Muscaritoli, 2021). Nörotransmitter üretimi için amino asitler, mineraller ve B vitaminleri gibi spesifik besin maddeleri gereklidir (El Ansari ve ark., 2014).

3. DEPRESYON

3.1. Tanım

Depresyon, kişinin duygusal durumu, düşünce süreçleri, davranışları ve fiziksel sağlığı üzerinde olumsuz etkileri olan komplike bir nöropsikiyatrik bozukluktur. Klinik olarak, derin üzüntü, benlik saygısı kaybı, ilgi kaybı ya da zevk almada azalma (anhedoni), motivasyon düşüklüğü, uyku bozuklukları, yoğun suçluluk duyguları ve karar vermede güçlük gibi belirtilerle kendini gösterir. Bu semptomlar, bireyin iyi oluşunu, yaşam beklentisini, fiziksel ve zihinsel sağlığını olumsuz etkiler. Depresyon heterojen bir bozukluktur; yani semptomları, şiddeti ve durumu kişiden kişiye değişiklik gösterebilir. Dünya çapında yaklaşık 322 milyon insanı etkilediği ve dünya nüfusunun yaklaşık %4,4'ünü meydana getirdiği düşünülmektedir. Depresyonun yüksek prevalansı, semptomların kalıcılığında ve nüks etmesinde ciddi bir rol oynamakta, bu da tanıyı ve tedaviyi zorlaştırmaktadır (Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023).

3.2. Nedenleri

Depresyonun etiyolojisi multifaktöriyeldir ve biyolojik, psikososyal ve sosyal faktörlerin karmaşık bir etkileşiminden meydana gelir (Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023). Başlıca nedenler şunlardır:

- **Biyolojik Faktörler:** Beyindeki nörotransmitter dengesizlikleri, genetik yatkınlık ve nöroinflamasyon gibi durumlar depresyona sebebiyet verebilirler (Elmaliklis ve ark., 2020; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Muscaritoli, 2021)
- **Psikososyal Faktörler:** İş stresi, olumsuz yaşam durumları, finansal problemler gibi stres faktörleri depresyon riskini artırabilir (El Ansari ve ark., 2014; Elmaliklis ve ark., 2020).
- **Komorbiditeler:** Depresyon sıklıkla anksiyete bozukluklarıyla birlikte görülür. Depresyon hastalarının yaklaşık %85'inde ciddi anksiyete belirtileri görülürken, anksiyete bozukluğu olan hastaların %90'ında depresyon görülmektedir (Aslam ve ark., 2020; Elmaliklis ve ark., 2020). Kronik inflamatuvar ve immünolojik anormalliklerle ilişkili tıbbi durumlar depresyon için risk faktörleridir (Muscaritoli, 2021).
- **Cinsiyet Farklılıkları:** Depresyon kadınlarda erkeklere göre daha yüksek oranda görülür. Erkeklerde sinirlilik, yorgunluk ve öfke olarak görülürken, kadınlarda genellikle üzüntü, değersizlik ve suçluluk duygularıyla meydana gelir (Elmaliklis ve ark., 2020).

3.3. Depresyonun Mekanizması

Depresyonun altında yatan mekanizmalar oldukça komplikedir ve tek bir sebebe indirgenemez. Mevcut çalışmalar ve kanıtlar, bazı biyolojik ve çevresel faktörlerin etkileşimini göstermektedir:

- **Nörotransmitter Düzensizliği:** Geleneksel olarak depresyon, beyindeki dopamin, nöroepinefrin, glutamat ve serotonin gibi kimyasal iletiler bozukluklarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu nörotransmitterler, ruh hali ve bilişsel işlev bozukluklarında etkili olur (Gutte ve Deshmukh, 2023; Muscaritoli, 2021).

- **Nöroinflamasyon:** Tedaviye dirençli depresyon hastalarının varlığı, inflamasyon ile nöropsikiyatrik bozukluklar arasında ilişki olduğu hipotezini anlamlı kılmıştır. Kronik inflamatuvar durumlar depresyon için risk faktörüdür. (Muscaritoli, 2021). Depresyon ve bağırsak problemleri arasında iki taraflı bir ilişki olduğu ve inflamasyonun bu ilişkide rol oynadığı belirtilmiştir (Aslam ve ark., 2020). Majör depresyonda, inflamasyon ve oksidatif stres arasında düzensiz bir ilişki gözlenmiştir (Berk ve ark., 2013; Rawdin ve ark., 2013; Slyepchenko ve ark., 2017).
- **Bağırsak-Beyin Eksenin Bozukluğu:** Bağırsak sorunları ve ruhsal bozukluklar çoğunlukla beraber görülürler. Bağırsak mikrobiyotasının ki bozukluklar (bağırsak disbiyozu) akıl sağlığı bozuklukları ile ilişkilidir (Aizawa ve ark., 2016; Aslam ve ark., 2020; Jiang ve ark., 2015; Naseribafrouei ve ark., 2014; Petersen ve ark., 2014; Rogers ve ark., 2016; Zheng ve ark., 2016). MDB (Major depresyon bozuklukları) hastalarının dışkı mikrobiyotasında belirgin farklılıklar bulunmuştur. Depresyonla ilişkili bağırsak mikrobiyotasının hayvan modellerinde depresyon benzeri davranışlara sebep olabileceği gösterilmiştir (Crume rolle ve ark., 2014; Diaz ve ark., 2011; Kelly ve ark., 2016; Lai ve ark., 2014; Xiong ve ark., 2023).
- **Bağırsak Geçirgenliği (Sızdıran Bağırsak):** Artmış bağırsak geçirgenliği, inflamasyon ve nöropsikiyatrik bozukluklarla ilişkilidir (Aslam ve ark., 2020; Dash ve ark., 2015; Jacka ve ark., 2010; Maes ve ark., 2013; Selhub ve ark., 2014).
- **Hipotalamik–Hipofiz–Adrenal (HPA) Eksenin Bozuklukları:** HPA eksenin, strese adaptasyonun ana düzenleyicisidir ve bu eksenindeki bozukluklar depresyona neden olabilir (Aslam ve ark., 2020; Casertano ve ark., 2022).
- **Oksidatif Stres:** Nöronal hasara neden olur (Berk ve ark., 2013; Lai ve ark., 2014; Fung ve ark., 2017; Messay ve ark., 2012).
- **Besin Eksiklikleri:** Folat ve B12 vitamini gibi besin maddelerindeki eksiklikler depresyonla ilişkilidir (Aslam ve ark., 2020; Muscaritoli, 2021).

4. FONKSİYONEL BESİNLERİN DEPRESYONLA İLİŞKİSİ

Artan bilimsel kanıtlar, beslenme alışkanlıkları ile depresyon riski arasında yüksek düzeyde bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu ilişki, hem genel diyet örüntüleri hem de belirli fonksiyonel besin bileşenleri üzerinden incelenmektedir.

- **Genel Diyet Örüntülerinin Etkisi:**
 - **Sağlıklı Diyet Örüntüsü:** Yapılan bir çalışmada meyve, sebze, balık ve tam tahılların yüksek alımıyla depresyon olasılığının anlamlı bir şekilde azaldığı gözlemlenmiştir (Lai ve ark., 2014). Sağlıklı besinlerin daha sık tüketimi, hem erkek hem de kadın öğrencilerde daha düşük depresif semptomlar ve algılanan stres ile anlamlı derecede negatif ilişki göstermiştir (El Ansari ve ark., 2014).
 - **Akdeniz Diyeti:** Akdeniz diyetine yüksek düzeyde bağlılığın, depresyon riskiyle ters ilişkili olduğu yapılan birçok çalışmada bulunmuştur (Elmaliklis ve ark., 2020; Skarupski ve ark., 2013; Sugawara ve ark., 2012; Lai ve ark., 2014; Lugon ve ark., 2024; Tsai ve ark., 2012). Bir çalışma, Akdeniz diyetinin depresyon oluşma riskini %30 seviyesinde azaltabileceğini iddia etmiştir. Kadınlarda Akdeniz diyetine yüksek uyumun, daha düşük depresif semptomlarla ilişkilendirilmiştir. Bunun yanı sıra, Akdeniz diyetine uyumun depresyon ve anksiyetenin kardiyovasküler hastalık riskinin olumsuz etkisini azaltabileceği gösterilmiştir (Elmaliklis ve ark., 2020; Lai ve ark., 2014).
 - **Batı Diyeti:** Bazı çalışmalarda Batı diyetiyle depresyon arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmemiştir (Lai ve ark., 2014). Fakat, bireysel çalışmalarda, işlenmiş

gıdaların yüksek tüketiminin depresyon riskini yükselttiği belirtilmiştir. Örneğin, işlenmiş gıdanın yüksek tüketiminin depresyon riskini artırdığı bulunmuştur (Aslam ve ark., 2020; Lai ve ark., 2014). Tatlılar, kurabiyeler, atıştırmalıklar ve fast food gibi "sağlıksız" gıdaların daha sık tüketimi, hem erkek hem de kadınlarda daha yüksek depresif semptomlar ve algılanan stres ile pozitif olarak ilişkilendirilmiştir (El Ansari ve ark., 2014).

- **Spesifik Besinlerin ve Bileşenlerin Depresyonla İlişkisi:**

- **Meyve ve Sebzeler:** Daha düşük meyve ve sebze alımının, daha yüksek depresyon olasılığı ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Yüksek alım ile depresyon arasında zıt bir ilişki olsa da, bu ilişki yalnızca kadınlarda anlamlı olmuştur (Lai ve ark., 2014). Daha az sıklıkta meyve/sebze alımı, her iki cinsiyette de daha çok algılanan stres ve depresif semptomlarla önemli ölçüde ilişkili bulunmuştur (El Ansari ve ark., 2014).

- **Balık ve Deniz Ürünleri:** Yüksek balık tüketimi, depresyon riskinin azalmasıyla bağlantılıdır (Lai ve ark., 2014). Erkeklerde balık/deniz ürünleri tüketimi ile depresif semptomlar arasında anlamlı negatif bir ilişki gözlenmiştir (El Ansari ve ark., 2014).

- **Tam Tahıllar:** Yüksek alımları, depresyon riskinin azalmasıyla ilişkilendirilmiştir (Lai ve ark., 2014).

- **Protein ve Amino Asitler:** Protein tüketiminin (beşinci çeyrekte) depresyonla zıt ilişkili olduğu bulunmuştur. Triptofan yönünden zengin tahıl tüketiminin uykuyu, melatonin ve serotonin seviyelerini iyileştirdiği ve ruh halini düzelttiği gösterilmiştir (Elmalıklis ve ark., 2020; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023).

- **Diyet Lifi:** Artan diyet lifi tüketimi, daha düşük depresyon ihtimali ile ilişkilendirilmiştir (El Ansari ve ark., 2014; Fatahi ve ark., 2021; Hosseinzadeh Kasani ve ark., 2023; Khanna ve ark., 2020; Li ve ark., 2020).

- **Omega-3 PUFA'lar:** Depresyon ihtimalini azaltır (Lai ve ark., 2014). Bazı çalışmalar, omega-3 takviyelerinin depresyon semptomlarını azaltmada etkili olabileceğini göstermiştir (Lai ve ark., 2014; Nishi ve ark., 2020).

- **Folat ve B12 Vitamini:** Folat ve B12 vitamini ile tedavinin, depresif semptomları olan bazı popülasyonlarda uzun süreli yönetimde yardımcı olabileceği öne sürülmüştür, fakat araştırmalar arasında yöntemsel ve sonuçsal farklılıklar vardır (Muscaritoli, 2021; Lugon ve ark., 2024).

- **Magnezyum:** Magnezyum takviyesi, bireysel kaygı ve stres seviyelerini azaltmıştır (Muscaritoli, 2021; Lai ve ark., 2014).

- **Flavonoidler ve Polifenoller:** Bu fitokimyasalların tüketimi, antioksidan ve anti-inflamatuar özellikleri sebebiyle depresyon semptomlarını hafifletebilir (Lugon ve ark., 2024; O'Neill ve ark., 2022). Flavonoidden zengin portakal suyu tüketiminin, bağırsak mikrobiyotasını değiştirdiği ve depresif semptomları azalttığı belirtilmiştir (Adjibade ve ark., 2018; Hershey ve ark., 2022; Lindseth ve ark., 2015; McMillan ve ark., 2011; Park ve ark., 2020; Yin ve ark., 2021).

- **Probiyotikler ve Fermente Gıdalar:** Çalışmalar, probiyotiklerin depresyon ve anksiyete hastaları için faydalı olabileceğini düşündürmektedir. Fermente süt ürünlerinin, sağlıklı kadınlarda beyin aktivitesini ve duygusal işlemlemeyi etkilediği gösterilmiştir. Fermente süt tüketiminin, sınav stresi altındaki tıp öğrencilerinde fiziksel semptomların başlangıcını önlediği bulunmuştur (Aslam ve ark., 2020; Casertano ve ark., 2022; Lai ve ark., 2014; Xiong ve ark., 2023).

- **Kabak Çekirdeği:** Okul çağındaki çocuklarda hafıza işlevini, orta seviyede depresif yetişkinlerdeyse depresyon semptomlarını iyileştirdiği bulunmuştur (Dutta ve ark., 2020).
- **Brahmi:** Bilişsel depresif belirtileri iyileştirdiği gözlemlenmiştir (Gutte ve Deshmukh, 2023).
- **Zerdeçal/Kurkumin:** Antidepresan etkiye sahiptir. Depresyona eğilimli hastalarda güvenli ve etkili olduğu belirtilmiştir (Bhutani ve ark., 2015; Chandrasekhar, ve ark., 2012; Elmaliklis ve ark., 2020; Kulkarni ve ark., 2008; Tapiero ve ark., 2002; Wadhwa ve ark., 2016).
- **Şeker, Tatlılar ve İşlenmiş Gıdalar:** Yüksek şeker alımı, insidans depresyonla ilişkilendirilmiştir (Lugon ve ark., 2024). Tatlı ve işlenmiş gıdaların daha sık tüketimi, daha yüksek depresif semptomlar ve algılanan stres ile pozitif olarak ilişkilendirilmiştir (El Ansari ve ark., 2014).
- **Vücut Kitle İndeksi (VKİ) / Obezite:** Artan depresyon düzeyi, artan VKİ ile anlamlı derecede korelasyon göstermiştir. Yüksek VKİ'nin depresyon riskinin artmasıyla ilişkili olduğu belirtilmiştir (Elmaliklis ve ark., 2020).

5. SONUÇ

Bu çalışmada, fonksiyonel besinlerin ve genel diyet örüntülerinin depresyon üzerindeki etkilerini mevcut bilimsel kanıtlar ışığında değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular, sağlıklı diyet alışkanlıkları ile depresyon riski arasında güçlü ve tutarlı bir ilişki olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Özellikle meyve, sebze, tam tahıllar ve balık açısından zengin, işlenmiş gıdalardan uzak sağlıklı diyet örüntülerinin, depresyon olasılığını önemli ölçüde azalttığı gösterilmiştir. Akdeniz diyetine yüksek bağlılığın da depresyon insidansı riskini düşürdüğü teyit edilmiştir.

82

Fonksiyonel besinlerin içerdiği omega-3 yağ asitleri, folat, magnezyum, antioksidan bileşikler, diyet lifi, triptofan gibi özel besin öğeleri ve probiyotikler gibi mikroorganizmaların, depresyone karşı koruyucu etkide önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Ayrıca, Brahmi, Aşvagandha, Zerdeçal ve Kabak Çekirdeği gibi özel fonksiyonel gıdaların da antidepresan ve anksiyolitik özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir.

"Batı diyeti" gibi sağlıklı diyet örüntülerinin, algılanan stres ve depresif semptomları artırdığına dair kanıtlar bulunsun da, bu alanda da daha tutarlı ve kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Fonksiyonel besinlerin depresyonun önlenmesi ve yönetimi için önemli bir tamamlayıcı strateji olma potansiyeli yüksek olduğu görülmüştür. Mevcut kanıtlar umut verici olmakla birlikte, bu alandaki araştırmaların derinleştirilmesi ve daha yüksek kaliteli, standardize edilmiş çalışmaların yapılması, fonksiyonel besinlerin klinik uygulamada daha yaygın ve güvenilir bir şekilde yer almasını sağlayacaktır. Beslenme müdahaleleri, ruh sağlığı hizmetlerinde birincil bir önleme stratejisi ve mevcut tedavi yaklaşımlarını güçlendiren tamamlayıcı bir yöntem olarak giderek daha fazla kabul görmelidir.

KAYNAKLAR

- Adjibade, M., Lemogne, C., Julia, C., Hercberg, S., Galan, P., Assmann, K. E., & Kesse-Guyot, E. (2018). Prospective association between adherence to dietary recommendations and incident depressive symptoms in the French NutriNet-Santé cohort. *The British journal of nutrition*, 120(3), 290–300.
- Aizawa, E., Tsuji, H., Asahara, T., Takahashi, T., Teraishi, T., Yoshida, S., Ota, M., Koga, N., Hattori, K., & Kunugi, H. (2016). Possible association of Bifidobacterium and Lactobacillus in the gut microbiota of patients with major depressive disorder. *Journal of affective disorders*, 202, 254–257.
- Altaib, H., Nakamura, K., Abe, M., Badr, Y., Yanase, E., Nomura, I., & Suzuki, T. (2021). Differences in the Concentration of the Fecal Neurotransmitters GABA and Glutamate Are Associated with Microbial Composition among Healthy Human Subjects. *Microorganisms*, 9(2), 378.
- Ando, A., & Nakamura, T. (2016). Prevention of GABA reduction during dough fermentation using a baker's yeast dal81 mutant. *Journal of bioscience and bioengineering*, 122(4), 441–445.
- Anwar, H., Irfan, S., Hussain, G., Faisal, M. N., Muzaffar, H., Mustafa, I., ... & Ullah, M. I. (2019). Gut microbiome: a new organ system in body. *Parasitol Microbiol Res*, 1, 17-21.
- Aslam, H., Green, J., Jacka, F. N., Collier, F., Berk, M., Pasco, J., & Dawson, S. L. (2020). Fermented foods, the gut and mental health: a mechanistic overview with implications for depression and anxiety. *Nutritional Neuroscience*, 23(9), 659–671.
- Assaf, A. R., Beresford, S. A. A., Risica, P. M., Aragaki, A., Brunner, R. L., Bowen, D. J., Naughton, M., Rosal, M. C., Snetselaar, L., & Wenger, N. (2016). Low-Fat Dietary Pattern Intervention and Health-Related Quality of Life: The Women's Health Initiative Randomized Controlled Dietary Modification Trial. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 116(2), 259–271.
- Barnaba, L., Intorre, F., Azzini, E., Ciarapica, D., Venneria, E., Foddai, M. S., Maiani, F., Raguzzini, A., & Polito, A. (2020). Evaluation of adherence to Mediterranean diet and association with clinical and biological markers in an Italian population. *Nutrition (Burbank, Los Angeles County, Calif.)*, 77, 110813.
- Berk, M., Williams, L. J., Jacka, F. N., O'Neil, A., Pasco, J. A., Moylan, S., Allen, N. B., Stuart, A. L., Hayley, A. C., Byrne, M. L., & Maes, M. (2013). So depression is an inflammatory disease, but where does the inflammation come from?. *BMC medicine*, 11, 200.
- Bhutani, M. K., Bishnoi, M., & Kulkarni, S. K. (2009). Anti-depressant like effect of curcumin and its combination with piperine in unpredictable chronic stress-induced behavioral, biochemical and neurochemical changes. *Pharmacology, biochemistry, and behavior*, 92(1), 39–43.
- Bourrie, B. C., Willing, B. P., & Cotter, P. D. (2016). The Microbiota and Health Promoting Characteristics of the Fermented Beverage Kefir. *Frontiers in microbiology*, 7, 647.
- Boyle, N. B., Lawton, C., & Dye, L. (2017). The Effects of Magnesium Supplementation on Subjective Anxiety and Stress-A Systematic Review. *Nutrients*, 9(5), 429.
- Brestoff, J. R., & Artis, D. (2013). Commensal bacteria at the interface of host metabolism and the immune system. *Nature immunology*, 14(7), 676–684.

- Casertano, M., Fogliano, V., & Ercolini, D. (2022). Psychobiotics, gut microbiota and fermented foods can help preserving mental health. *Food Research International*, 152, 110892.
- Crumeyrolle-Arias, M., Jaglin, M., Bruneau, A., Vancassel, S., Cardona, A., Daugé, V., Naudon, L., & Rabot, S. (2014). Absence of the gut microbiota enhances anxiety-like behavior and neuroendocrine response to acute stress in rats. *Psychoneuroendocrinology*, 42, 207–217.
- Dantzer, R., O'Connor, J. C., Freund, G. G., Johnson, R. W., & Kelley, K. W. (2008). From inflammation to sickness and depression: when the immune system subjugates the brain. *Nature reviews. Neuroscience*, 9(1), 46–56.
- de Baaij, J. H., Hoenderop, J. G., & Bindels, R. J. (2015). Magnesium in man: implications for health and disease. *Physiological reviews*, 95(1), 1–46.
- Desrumaux, C. M., Mansuy, M., Lemaire, S., Przybilski, J., Le Guern, N., Givalois, L., & Lagrost, L. (2018). Brain Vitamin E Deficiency During Development Is Associated With Increased Glutamate Levels and Anxiety in Adult Mice. *Frontiers in behavioral neuroscience*, 12, 310.
- Diaz Heijtz, R., Wang, S., Anuar, F., Qian, Y., Björkholm, B., Samuelsson, A., Hibberd, M. L., Forssberg, H., & Pettersson, S. (2011). Normal gut microbiota modulates brain development and behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108(7), 3047–3052.
- Dutta, S., Roy, S., & Roy, S. (2020). Functional Foods for Mental Health Promotion. *Journal of Mahatma Gandhi Institute of Medical Sciences*, 25(?), 72–79.
- Dye, L., & Blundell, J. (2002). Functional foods for satiety: The control of appetite. *British Journal of Nutrition*, 88(Suppl. 2), S187–S211.
- El Ansari, W., Adetunji, H., & Oskrochi, R. (2014). Food and mental health: Relationship between food and perceived stress and depressive symptoms among university students in the United Kingdom. *Central European Journal of Public Health*, 22(2), 90–97.78
- Elmaliklis, I.-N., Miserli, E., Filipatou, M., Tsikouras, I., Dimou, C., & Koutelidakis, A. (2020). Association of Mediterranean Diet Adherence, Functional Food Consumption and Anthropometric Characteristics with Anxiety and Depression Indexes in a Sample of Healthy Greek Adults: A Cross-Sectional Study. *Psychiatry International*, 1(1), 138–147.
- Fatahi, S., Matin, S. S., Sohouli, M. H., Găman, M. A., Raee, P., Olang, B., Kathirgamathamby, V., Santos, H. O., Guimarães, N. S., & Shidfar, F. (2021). Association of dietary fiber and depression symptom: A systematic review and meta-analysis of observational studies. *Complementary therapies in medicine*, 56, 102621.
- Firth, J., Marx, W., Dash, S., Carney, R., Teasdale, S. B., Solmi, M., Stubbs, B., Schuch, F. B., Carvalho, A. F., Jacka, F., & Sarris, J. (2019). The Effects of Dietary Improvement on Symptoms of Depression and Anxiety: A Meta-Analysis of Randomized Controlled Trials. *Psychosomatic medicine*, 81(3), 265–280.
- Francis, H. M., Stevenson, R. J., Chambers, J. R., Gupta, D., Newey, B., & Lim, C. K. (2019). A brief diet intervention can reduce symptoms of depression in young adults—A randomised controlled trial. *PloS one*, 14(10), e0222768.
- Francis, H. M., Stevenson, R. J., Chambers, J. R., Gupta, D., Newey, B., & Lim, C. K. (2019). A brief diet intervention can reduce symptoms of depression in young adults - A randomised controlled trial. *PloS one*, 14(10), e0222768.

- Franco, R., & Martínez-Pinilla, E. (2017). Chemical rules on the assessment of antioxidant potential in food and food additives aimed at reducing oxidative stress and neurodegeneration. *Food chemistry*, 235, 318–323.
- Fung, T. C., Olson, C. A., & Hsiao, E. Y. (2017). Interactions between the microbiota, immune and nervous systems in health and disease. *Nature neuroscience*, 20(2), 145–155.
- Gibson, S. A., Korade, Ž., & Shelton, R. C. (2012). Oxidative stress and glutathione response in tissue cultures from persons with major depression. *Journal of psychiatric research*, 46(10), 1326–1332.
- Gonzalez, M. J., & Miranda-Massari, J. R. (2014). Diet and stress. *The Psychiatric clinics of North America*, 37(4), 579–589.
- Gutte, R. K., & Deshmukh, V. (2023). Sectional study of Nutritional Psychology to identify the significance of the connection between mental health and nutraceutical functional ingredients. *Functional Food Ingredients and Mental Health*, 1(5), 1–13.
- Hamer, M., Steptoe, A., & Gibson, G. R. (2004). Psychobiological effects of functional foods. *British Journal of Nutrition*, 91(4), 79–87.1213
- Hershey, M. S., Sanchez-Villegas, A., Sotos-Prieto, M., Fernandez-Montero, A., Pano, O., Lahortiga-Ramos, F., Martínez-González, M. Á., & Ruiz-Canela, M. (2022). The Mediterranean Lifestyle and the Risk of Depression in Middle-Aged Adults. *The Journal of nutrition*, 152(1), 227–234.
- Hosseinizadeh Kasani, P., Lee, J. E., Park, C., Yun, C.-H., Jang, J.-W., & Lee, S.-A. (2023). Evaluation of nutritional status and clinical depression classification using an explainable machine learning method. *Frontiers in Nutrition*, 10, 1165854.
- Jacka F. N. (2017). Nutritional Psychiatry: Where to Next?. *EBioMedicine*, 17, 24–29.
- Jacka, F. N., Pasco, J. A., Mykletun, A., Williams, L. J., Hodge, A. M., O'Reilly, S. L., Nicholson, G. C., Kotowicz, M. A., & Berk, M. (2010). Association of Western and traditional diets with depression and anxiety in women. *The American journal of psychiatry*, 167(3), 305–311.
- Jiang, H., Ling, Z., Zhang, Y., Mao, H., Ma, Z., Yin, Y., Wang, W., Tang, W., Tan, Z., Shi, J., Li, L., & Ruan, B. (2015). Altered fecal microbiota composition in patients with major depressive disorder. *Brain, behavior, and immunity*, 48, 186–194.
- Johnstone, N., Milesi, C., Burn, O., van den Bogert, B., Nauta, A., Hart, K., Sowden, P., Burnet, P. W. J., & Cohen Kadosh, K. (2021). Anxiolytic effects of a galacto-oligosaccharides prebiotic in healthy females (18-25 years) with corresponding changes in gut bacterial composition. *Scientific reports*, 11(1), 8302.
- Jurikova, T., Mlcek, J., Skrovankova, S., Sumczynski, D., Sochor, J., Hlavacova, I., Snopek, L., & Orsavova, J. (2017). Fruits of Black Chokeberry *Aronia melanocarpa* in the Prevention of Chronic Diseases. *Molecules (Basel, Switzerland)*, 22(6), 944.
- Kelly, J. R., Borre, Y., O' Brien, C., Patterson, E., El Aidy, S., Deane, J., Kennedy, P. J., Beers, S., Scott, K., Moloney, G., Hoban, A. E., Scott, L., Fitzgerald, P., Ross, P., Stanton, C., Clarke, G., Cryan, J. F., & Dinan, T. G. (2016). Transferring the blues: Depression-associated gut microbiota induces neurobehavioural changes in the rat. *Journal of psychiatric research*, 82, 109–118.
- Khanna, P., & Aeri, B. T. (2020). Association of Quantity and Quality of Protein Intake with Depression and Anxiety Symptoms among Adolescent Boys and Girls (13-15 Years) Studying

in Public Schools of Delhi. *Journal of nutritional science and vitaminology*, 66(Supplement), S141–S148.

Klassen, A. C., Smith, K. C., Black, M. M., & Caulfield, L. E. (2009). Mixed method approaches to understanding cancer-related dietary risk reduction among public housing residents. *Journal of urban health : bulletin of the New York Academy of Medicine*, 86(4), 624–640.

Kräuchi, K., & Wirz-Justice, A. (1988). The four seasons: food intake frequency in seasonal affective disorder in the course of a year. *Psychiatry research*, 25(3), 323–338.

Kulkarni, S. K., Bhutani, M. K., & Bishnoi, M. (2008). Antidepressant activity of curcumin: involvement of serotonin and dopamine system. *Psychopharmacology*, 201(3), 435–442.

Kurapati, K. R., Atluri, V. S., Samikkannu, T., & Nair, M. P. (2013). Ashwagandha (*Withania somnifera*) reverses β -amyloid1-42 induced toxicity in human neuronal cells: implications in HIV-associated neurocognitive disorders (HAND). *PloS one*, 8(10), e77624.

Lai, J. S., Hiles, S., Bisquera, A., Hure, A. J., McEvoy, M., & Attia, J. (2014). A systematic review and meta-analysis of dietary patterns and depression in community-dwelling adults. *American Journal of Clinical Nutrition*, 99(1), 181–197.

Leboyer, M., Soreca, I., Scott, J., Frye, M., Henry, C., Tamouza, R., & Kupfer, D. J. (2012). Can bipolar disorder be viewed as a multi-system inflammatory disease?. *Journal of affective disorders*, 141(1), 1–10.

Li, Y., Zhang, C., Li, S., & Zhang, D. (2020). Association between dietary protein intake and the risk of depressive symptoms in adults. *The British journal of nutrition*, 123(11), 1290–1301.

Lindseth, G., Helland, B., & Caspers, J. (2015). The effects of dietary tryptophan on affective disorders. *Archives of psychiatric nursing*, 29(2), 102–107.

Lugon, G., Hernáez, Á., Jacka, F. N., Marrugat, J., Ramos, R., Garre-Olmo, J., Elosua, R., & Lassale, C. (2024). Association between different diet quality scores and depression risk: the REGICOR population-based cohort study. *European Journal of Nutrition*, 63, 2885–2895.

McMillan, L.; Owen, L.; Kras, M.; Scholey, A. Behavioural effects of a 10-day Mediterranean diet. Results from a pilot study evaluating mood and cognitive performance. *Appetite* 2011, 56, 143–147.

Messay, B., Lim, A., & Marsland, A. L. (2012). Current understanding of the bi-directional relationship of major depression with inflammation. *Biology of mood & anxiety disorders*, 2, 4.

Milner, J. A. (2002). Functional foods for health: a US perspective. *British Journal of Nutrition*, 88(Suppl. 2), S151–S158.

Młyniec, K., Gaweł, M., Doboszewska, U., Starowicz, G., & Nowak, G. (2017). The Role of Elements in Anxiety. *Vitamins and hormones*, 103, 295–326.

Morita, M., Naito, Y., Niki, E., & Yoshikawa, T. (2017). Antioxidant action of fermented grain food supplement: Scavenging of peroxy radicals and inhibition of plasma lipid oxidation induced by multiple oxidants. *Food chemistry*, 237, 574–580.

Muscaritoli, M. (2021). The Impact of Nutrients on Mental Health and Well-Being: Insights From the Literature. *Frontiers in Nutrition*, 8, 656290.

Naseribafrouei, A., Hestad, K., Avershina, E., Sekelja, M., Linløkken, A., Wilson, R., & Rudi, K. (2014). Correlation between the human fecal microbiota and depression. *Neurogastroenterology and motility*, 26(8), 1155–1162.

Nielsen F. H. (2018). Magnesium deficiency and increased inflammation: current perspectives. *Journal of inflammation research*, 11, 25–34.

O'Neill, S., Minehan, M., Knight-Agarwal, C. R., & Turner, M. (2022). Depression, Is It Treatable in Adults Utilising Dietary Interventions? A Systematic Review of Randomised Controlled Trials. *Nutrients*, 14(7), 1398.

Otaru, N., Ye, K., Mujezinovic, D., Berchtold, L., Constancias, F., Cornejo, F. A., Krzystek, A., de Wouters, T., Braegger, C., Lacroix, C., & Pugin, B. (2021). GABA Production by Human Intestinal *Bacteroides* spp.: Prevalence, Regulation, and Role in Acid Stress Tolerance. *Frontiers in microbiology*, 12, 656895.

Özogul, F. (2011). Effects of specific lactic acid bacteria species on biogenic amine production by foodborne pathogen. *International Journal of Food Science and Technology*, 46(3), 478–484.

Papalini, S., Michels, F., Kohn, N., Wegman, J., van Hemert, S., Roelofs, K., Arias-Vasquez, A., & Aarts, E. (2018). Stress matters: Randomized controlled trial on the effect of probiotics on neurocognition. *Neurobiology of stress*, 10, 100141.

Park, M.; Choi, J.; Lee, H.-J. Flavonoid-Rich Orange Juice Intake and Altered Gut Microbiome in Young Adults with Depressive Symptom: A Randomized Controlled Study. *Nutrients* 2020, 12, 1815.

Petersen, C., & Round, J. L. (2014). Defining dysbiosis and its influence on host immunity and disease. *Cellular microbiology*, 16(7), 1024–1033.

Pokusaeva, K., Fitzgerald, G. F., & van Sinderen, D. (2011). Carbohydrate metabolism in Bifidobacteria. *Genes & nutrition*, 6(3), 285–306.

Psaltopoulou, T., Sergentanis, T. N., Panagiotakos, D. B., Sergentanis, I. N., Kosti, R., & Scarmeas, N. (2013). Mediterranean diet, stroke, cognitive impairment, and depression: A meta-analysis. *Annals of neurology*, 74(4), 580–591.

Rao, A. V., Bested, A. C., Beaulne, T. M., Katzman, M. A., Iorio, C., Berardi, J. M., & Logan, A. C. (2009). A randomized, double-blind, placebo-controlled pilot study of a probiotic in emotional symptoms of chronic fatigue syndrome. *Gut pathogens*, 1(1), 6.

Rawdin, B. J., Mellon, S. H., Dhabhar, F. S., Epel, E. S., Puterman, E., Su, Y., Burke, H. M., Reus, V. I., Rosser, R., Hamilton, S. P., Nelson, J. C., & Wolkowitz, O. M. (2013). Dysregulated relationship of inflammation and oxidative stress in major depression. *Brain, behavior, and immunity*, 31, 143–152.

Rogers, G. B., Keating, D. J., Young, R. L., Wong, M. L., Licinio, J., & Wesselingh, S. (2016). From gut dysbiosis to altered brain function and mental illness: mechanisms and pathways. *Molecular psychiatry*, 21(6), 738–748.

Sánchez-Villegas, A., Henríquez-Sánchez, P., Ruiz-Canela, M., Lahortiga, F., Molero, P., Toledo, E., & Martínez-González, M. A. (2015). A longitudinal analysis of diet quality scores and the risk of incident depression in the SUN Project. *BMC medicine*, 13, 197.

Skarupski, K. A., Tangney, C. C., Li, H., Evans, D. A., & Morris, M. C. (2013). Mediterranean diet and depressive symptoms among older adults over time. *The journal of nutrition, health & aging*, 17(5), 441–445.

Slyepchenko, A., Maes, M., Jacka, F. N., Köhler, C. A., Barichello, T., McIntyre, R. S., Berk, M., Grande, I., Foster, J. A., Vieta, E., & Carvalho, A. F. (2017). Gut Microbiota, Bacterial Translocation, and Interactions with Diet: Pathophysiological Links between Major Depressive

Disorder and Non-Communicable Medical Comorbidities. *Psychotherapy and psychosomatics*, 86(1), 31–46.

Stanton, C., Ross, R. P., Fitzgerald, G. F., & Van Sinderen, D. (2005). Fermented functional foods based on probiotics and their biogenic metabolites. *Current opinion in biotechnology*, 16(2), 198–203.

Sugawara, N., Yasui-Furukori, N., Tsuchimine, S., Kaneda, A., Tsuruga, K., Iwane, K., Okubo, N., Takahashi, I., & Kaneko, S. (2012). No association between dietary patterns and depressive symptoms among a community-dwelling population in Japan. *Annals of general psychiatry*, 11(1), 24.

Sun, H., Ni, X., Song, X., Wen, B., Zhou, Y., Zou, F., Yang, M., Peng, Z., Zhu, H., Zeng, Y., Wang, H., Fu, X., Shi, Y., Yin, Z., Pan, K., Jing, B., Zeng, D., & Wang, P. (2016). Fermented Yupingfeng polysaccharides enhance immunity by improving the foregut microflora and intestinal barrier in weaning rex rabbits. *Applied microbiology and biotechnology*, 100(18), 8105–8120.

Talbott, S. M., Talbott, J. A., Stephens, B. J., & Oddou, M. P. (2019). Effect of coordinated probiotic/prebiotic/phytobiotic supplementation on microbiome balance and psychological mood state in healthy stressed adults. *Functional foods in health and disease*, 9(4), 265–275.

Tapiero, H., Ba, G. N., Couvreur, P., & Tew, K. D. (2002). Polyunsaturated fatty acids (PUFA) and eicosanoids in human health and pathologies. *Biomedicine & pharmacotherapy = Biomedecine & pharmacotherapie*, 56(5), 215–222.

Trabulsi, J., & Schoeller, D. A. (2001). Evaluation of dietary assessment instruments against doubly labeled water, a biomarker of habitual energy intake. *American journal of physiology. Endocrinology and metabolism*, 281(5), E891–E899.

Tsai, A. C., Chang, T. L., & Chi, S. H. (2012). Frequent consumption of vegetables predicts lower risk of depression in older Taiwanese - results of a prospective population-based study. *Public health nutrition*, 15(6), 1087–1092.

Wadhwa, R., Konar, A., & Kaul, S. C. (2016). Nootropic potential of Ashwagandha leaves: Beyond traditional root extracts. *Neurochemistry international*, 95, 109–118.

Wilson, D. W., Buttar, H. S., Griffiths, K., Singh, R. B., De Meester, F., Hori, M., & Takahashi, T. (2017). The role of food antioxidants, benefits of functional foods, and influence of nutritional habits on the health of the older person. *Antioxidants*, 6(4), 81.

Xiong, R.-G., Li, J., Cheng, J., Zhou, D.-D., Wu, S.-X., Huang, S.-Y., Saimaiti, A., Yang, Z.-J., Gan, R.-Y., & Li, H.-B. (2023). The Role of Gut Microbiota in Anxiety, Depression, and Other Mental Disorders as Well as the Protective Effects of Dietary Components. *Nutrients*, 15(14), 3258.

Yin, W., Löf, M., Chen, R., Hultman, C. M., Fang, F., & Sandin, S. (2021). Mediterranean diet and depression: a population-based cohort study. *The international journal of behavioral nutrition and physical activity*, 18(1), 153.

Zheng, P., Zeng, B., Zhou, C., Liu, M., Fang, Z., Xu, X., Zeng, L., Chen, J., Fan, S., Du, X., Zhang, X., Yang, D., Yang, Y., Meng, H., Li, W., Melgiri, N. D., Licinio, J., Wei, H., & Xie, P. (2016). Gut microbiome remodeling induces depressive-like behaviors through a pathway mediated by the host's metabolism. *Molecular psychiatry*, 21(6), 786–796.

HÜSEYN CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” FACİƏSİNİN İDEYA-ESTETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənova Leyla Ziyafət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi, müəllim

Orcid İd:0009-0006-9057-9205

Xülasə. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantik idealların və fəlsəfi düşüncələrin parlaq ifadəsi kimi Hüseyn Cavidin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Onun 1914-cü ildə qələmə aldığı “Şeyx Sənan” faciəsi yalnız klassik Şərq süjetinin poetik emalı deyil, həm də böyük mənəvi və ictimai yük daşıyan bədii-fəlsəfi dramdır. Cavid bu əsərdə insan, din, azadlıq, eşq və ilahi həqiqət anlayışlarına yeni baxış gətirir. Romantik dramaturgiyanın əsas prinsiplərini özündə ehtiva edən bu faciə həm ideya, həm də estetik baxımdan milli teatrın inkişafında mühüm mərhələ sayılır.

Açar sözlər: H.Cavid, dramaturgiya, Şeyx Sənan, faciə janrı

Summary. The work of Huseyn Javid occupies a special place in the Azerbaijani literature of the 20th century as a vivid expression of romantic ideals and philosophical thoughts. His tragedy “Sheikh Sanan”, written in 1914, is not only a poetic elaboration of the classical Eastern plot, but also an artistic and philosophical drama carrying a great moral and social burden. In this work, Javid brings a new perspective to the concepts of man, religion, freedom, love and divine truth. This tragedy, which contains the main principles of romantic dramaturgy, is considered an important stage in the development of national theater from both an ideological and aesthetic point of view.

Keywords: H. Javid, dramaturgy, Sheikh Sanan, tragedy genre

“Şeyx Sənan” əsərinin əsas ideyası dini fanatizmin və milli ayrı-seçkiliyin tənqidi ilə bağlıdır. Hüseyn Cavid burada dinin ali məqsədinin insan sevgisi, mərhəmət və mənəvi paklıq olduğu fikrini önə çəkir. Əsərin baş qəhrəmanı Sənan – təriqət şeyxi – xristian qızı Xumara duyduğu məhəbbət uğrunda öz dini inancından, mövqeyindən və bütün maddi-mənəvi sərvətindən imtina edir. Bu addımı ilə o, həm də dövrün sosial-siyasi basqılarına, cəhalətə və stereotiplərə qarşı çıxır. Bu mənada əsər romantizmin klassik anlayışlarında olduğu kimi fərdi azadlığın, daxili ziddiyyətlərin və ali idealların təcəssümüdür.

Sənanın faciəsi onun eşqi ilə dini-inanc prinsipləri arasında qalan insan obrazı kimi təqdim olunması ilə başlayır. Lakin Cavid bu mübarizəni sadəcə fərdi bir seçim kimi deyil, ümumbəşəri anlamda ruh və cism, inanc və sevgi, əqidə və azadlıq arasında mübarizə kimi təqdim edir. Bu mənada “Şeyx Sənan” Cavidin bəşəri ideyaları ilə səsləşən yüksək mənəvi dramdır.

Əsərin estetik quruluşu Hüseyn Cavidin romantik dramaturgiya prinsipinə uyğun şəkildə formalaşdırılıb. Əvvəla, qəhrəmanlar real həyatdan daha çox idealizə olunmuş mənəvi surətlərdir. Şeyx Sənan – ilahi eşqin təcəssümüdür; Xumara – saflığın və sevgidə əbədiyyətin rəmzidir. Onların birliyi bəşəri harmoniyanın mümkünsüzlüyünü göstərir – belə bir dünya hələlik ideal olaraq qalır.

Cavid romantiklərin əsas estetik meyarlarından olan təzad prinsipindən ustalıqla istifadə edir. Müsəlman Şeyx Sənan və xristian Xumar arasındakı sevgi dini və milli ziddiyyətlər fonunda

təqdim olunur. Lakin bu təzad qarşıdurmaya deyil, insanı ali dəyərlər ətrafında birləşdirməyə xidmət edir.

Əsərdə dini obraz və anlayışlardan geniş istifadə olunması əsərin estetik dəyərini artırır. Məsələn, Sənanın yandırdığı təsəvvüf ocağı təkcə öz inkar etdiyi dini deyil, eyni zamanda insanın içindəki qorxu və itaət ideologiyasının sönməsi anlamına gəlir. Bu, Cavidin fəlsəfi romantizmə xas simvolik dilindən doğur. Həmçinin Xumaraya qovuşmaq üçün Sənanın keçdiyi yol – “Eşq yolu” – həm mistik, həm də bəşəri bir yüksəliş kimi təqdim olunur.

Əsərdə sufi-panteist düşüncələr mühüm yer tutur. Şeyx Sənanın “eşq” yolunda Tanrıya yaxınlaşması və maddi dünyadan üz döndərməsi sufi təlimlərindəki “fənai-fil-həqq” anlayışı ilə səsləşir. Bu məqamda Cavidin sənətkar təxəyyülü ilə İslam mistikası arasında dərin bağlar açıq şəkildə görünür. Eyni zamanda əsərdəki Dərviş obrazı – kənarda qalan, susqun, lakin hər şeyi müşahidə edən müdrik surət – əksər tədqiqatçılar tərəfindən Cavidin özü ilə assosiasiya olunur. Dərviş bəzən müəllifin əsərə daxil etdiyi daxili səsi, mənəvi “mən”i kimi də dəyərləndirilir. Bu obraz Cavidin panteist-estetik baxışlarını səssizcə çatdıran simvolik fiqur kimi çıxış edir. Beləliklə, əsərdəki sufizm motivləri həm bədii, həm də ideya-estetik baxımdan Cavidin yaradıcılıq dünyasının fəlsəfi dərinliyini əks etdirir.

“Şeyx Sənan” Hüseyn Cavidin yalnız dramaturq kimi deyil, həm də böyük filosof və romantik sənətkar kimi yetkinliyinin göstəricisidir. Əsər ideya və estetik baxımdan zamanını qabaqlayan bədii-fəlsəfi bir nümunə kimi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ açmışdır. Burada romantik estetika yalnız formaya deyil, həm də dərin məzmunla xidmət edir. Cavidin təqdim etdiyi bəşəri ideyalar – azad sevgi, dini tolerantlıq, mənəvi paklıq və ümumbəşəri qardaşlıq – bu gün də aktuallığını saxlayır və oxucunu düşündürür. Eyni zamanda, Hüseyn Cavid bu əsərlə ilk dəfə olaraq sufi-panteist düşüncələri səhnəyə gətirmiş, bununla da dramaturgiyanın inkişafına böyük töhvə vermişdir.

90

Ədəbiyyat:

1. Cavid, H. (1983). Əsərlər, I cild. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Cavid, H. (2019). Şeyx Sənan. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
3. Cəfərov M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm Bakı, 1963, 217 s.
4. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid Bakı: Yazıçı, 1983, 219 s.
5. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri Bakı: Yazıçı, 1985, 219 s.

CHARACTERISTICS OF POETRY

NƏZMİN ƏLAMƏTLƏRİ

Ulduz Fərhad Qəhrəmanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat” kafedrasında dosent əvəzi

Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Abstrakt:

Şeiri nəsrədən ayıran cəhətlərdən biri ondakı musiqi, yəni ahəngdir. Şeirdə ahəngi vəzn və ölçülər yaradır. Nəzmin ilk şərti ahəngdarlıqdır. (musiqili olmasıdır-U.Q.) Eyni ölçülü səslərin bir-birini izləməsinə, növbələşməsinə, təkrarlanmasına ahəng, yaxud ritm deyilir. Ahəngdarlıq qalın saitlərin qalın, incə saitlərin incə saitləri izləməsi prosesidir. Ölçü (vəzn) şeirdə ahəngi yaradan, qüvvətləndirən amillərdəndir. Vəznin (ölçünün) tələbinə görə misralar bir-birinə bərabər tutulur ki, bu şeirdə ahəngin yaranması üçün əsas şərtədir. Ölçü (vəzn) isə şeirin metridir, uzunluğudur. Yəni I misra necədirsə digər misralar da (II, III, IV və s.) eyni olmalıdır. Bölgü sayından asılı olmayaraq şeirin hər bir misrasında olan və müəyyən ahəng yaradan pauzalara (durgulara, fasilələrə, təqtilərə) deyilir. Məsələn: $4+4+3=11$; $5+6=11$; $6+5=11$ və s.

Bir-biri ilə ümumi qafiyələrlə birləşdirilmiş, bir məna və intonasiyaya tabe edilən bir neçə misraya bənd deyilir. Bənd kiçik və böyük ola bilər. Hər bənd ifadə və ahəng etibarlı ilə bir vahid təşkil edir. Beyt bitkin fikir ifadə edən, mənaca bir-birini tamamlayan və biri digərinin ardınca gələn 2 misradır. Ən kamil və məzmunlu beyt “şah beyt” adlanır.

Açar sözlər: nəzm, beyt, bənd, ölçü, ahəngdarlıq

Abstract:

One of the features that distinguishes poetry from prose is its music, that is, harmony. In poetry, harmony is created by meter and measure. The first condition of poetry is harmony. (It is musical - U.K.) The following, alternating, and repeating sounds of the same measure is called harmony or rhythm. Harmony is the process of thick vowels following thick vowels and thin vowels following thin vowels. Measure (meter) is one of the factors that creates and strengthens harmony in poetry. According to the requirement of the meter (measure), the lines are equal to each other, which is the main condition for the creation of harmony in the poem. The meter (measure) is the meter of the poem, its length. That is, the same as the first line, the other lines (II, III, IV, etc.) must be the same. Regardless of the number of sections, the pauses (punctuations, breaks, rests) in each line of the poem that create a certain harmony are called. For example: $4+4+3=11$; $5+6=11$; $6+5=11$, etc.

Several lines connected with each other by common rhymes and subject to one meaning and intonation are called a stanza. A stanza can be small or large. Each stanza forms a unit in terms of expression and harmony. A couplet is two lines that express a complete idea, complement each other in meaning, and follow each other. The most complete and meaningful couplet is called a “king couplet”.

Keywords: poetry, couplet, stanza, meter, harmony

Şeiri nəsrədən ayıran cəhətlərdən biri ondakı musiqi, yəni ahəngdir. Şeirdə ahəngi vəzn və ölçülər yaradır. Nəzmin ilk şərti ahəngdarlıqdır. (musiqili olmasıdır-U.Q.) Eyni ölçülü səslərin

bir-birini izləməsinə, növbələşməsinə, təkrarlanmasına ahəng, yaxud ritm deyilir. Ahəngdarlıq qalın saitlərin qalın, incə saitlərin incə saitləri izləməsi prosesidir. Hər bir misranın, misradaxili bölgülərin, ahəng və səslənmə etibarı ilə bir-birinə çox bənzəyən müxtəlif məzmunlu sözlərin işlənməsi şeirin ritmini, ahəngdarlığını şərtləndirən amillərdir. Şeirdə ahəng məhz bu ünsürlərin məcmuu nəticəsində yaranır. Ahəngdarlığı yaradan elementlər: qafiyə, ölçü, bölgü, rədif, misra, bənd və s.

Ədəbiyyatşünaslıqda ölçüyə vəzn deyilir. Ölçü (vəzn) şeirdə ahəngi yaradan, qüvvətləndirən amillərdəndir. Vəznin (ölçünün) tələbinə görə misralar bir-birinə bərabər tutulur ki, bu şeirdə ahəngin yaranması üçün əsas şərtidir. Ölçü (vəzn) isə şeirin metridir, uzunluğudur. Yəni I misra necədirsə digər misralar da (II, III, IV və s.) eyni olmalıdır. Yaxud əruz vəznində I beyt hansı bəhrədirsə, digər beytlər də eyni bəhrədə olmalıdır. Deməli, şeirdə ahəng, ritm yaratmaq üçün müəyyən ölçü (vəzn), daxili bölgü (təqti, sezura) və qafiyə olmalıdır.

Bölgü tələffüz zamanı misralardakı sözlərin arasında işlənən fasiləyə, durğuya bölgü deyilir. Bölgü (fasilə) ölçü ilə bərabər, şeirə xüsusi ahəngdarlıq, axıcılıq gətirir. Bölgü sayından asılı olmayaraq şeirin hər bir misrasında olan və müəyyən ahəng yaradan pauzalara (durğulara, fasilələrə, təqtilərə) deyilir. Məsələn: 4+4+3=11; 5+6=11; 6+5=11 və s.

Bir-biri ilə ümumi qafiyələrlə birləşdirilmiş, bir mənə və intonasiyaya tabe edilən bir neçə misraya bənd deyilir. Bənd kiçik və böyük ola bilər. Hər bənd ifadə və ahəng etibarı ilə bir vahid təşkil edir. Misraların sayına və qafiyələrin quruluşuna görə bəndlər ayrı-ayrı adlar daşıyır. Deməli, bənd şeirin bir neçə misradan ibarət olan ayrı-ayrı hissələrə bölünməsidir. Bəndlər arasındakı əlaqə şeirin bədii vəhdətini yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatında hər bəndi 3 misradan tutmuş 10 və daha artıq misradan ibarət olan bəndlər vardır. Bənd şeirin məntiqi ardıcılıq, mənə vəhdəti və qafiyə quruluşu etibarı ilə bir-biri ilə bağlı olan misralardan ibarət hissəsidir. Şeir bəndlərində misraların sayı 3, 4, 5, 6, 7, 8, və s. daha da artıq ola bilər. I bənddə misraların sayı və qafiyə quruluşu necədirsə, bu sistem sonradan gələn bəndlərdə də qorunub saxlanmalıdır.

Bəndin ən ibtidai və bəsit şəkli yan-yana düzülmüş və bir-biri ilə qafiyələndirilən 2 misradır ki, buna beyt deyilir. Beyt həm qafiyə ilə, həm də intonasiya etibarı ilə tam olmalıdır ki, beyt yarana bilsin. Beyt şeirin müəyyən mənə ifadə edən qoşa misrasına deyilir. Beyti təşkil edən misralar bir-birini tamamlayarsa, o zaman təsiri daha artıq olur. Şah beyt şeirin ən dolğun, ən mənalı beytinə deyilir. Beytə aid xüsusiyyət:

- Beyt qafiyəli ola bilər.
- Beyt qafiyəsiz ola bilər.

Beyt bitkin fikir ifadə edən, mənəca bir-birini tamamlayan və biri digərinin ardınca gələn 2 misradır. Ən kamil və məzmunlu beyt “şah beyt” adlanır. Şah beyt və ya şah misralar **zaman keçdikcə dillər əzbəri olan, aforizmə çevrilən** beyt, yaxud misradır. Məsələn: Şah beyt:

Qızılı udsə da qara torpaqlar,

Yenə qiymətini özündə saxlar.

(Səməd Vurğun)

Ədəbiyyat:

1. Xəlil Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlil, Pənah Xəlilov, (2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çapaşoğlu
3. Məmməd Əliyev, (2000) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı

9. Məhəmmədli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
4. Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
5. Rafiq Yusifoğlu, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı
6. Rəhim Əliyev, (2008) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı

**PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVES ON THE TEACHING
OF ETIQUETTE**

HÜSNXƏT TƏLİMİNƏ PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ BAXIŞLAR

P.ÜZ.F.D. MƏMMƏDOVA ESMİRA FƏRHAD QIZI

***BAKİ ŞƏHƏRİ, ADPU-NUN "AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİ
TEXNOLOGİYASI" KAFEDRASININ BAŞ MÜƏLLİMİ***

0009-0008-3969-1669

AÇAR SÖZLƏR: tədris, müəllim, oxu, yazı, sinif

ÖZET: İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərə öz fikrini yazılı şəkildə dəqiq, məntiqi ifadə etməyi öyrətmək, kalligrafik cəhətdən düzgün, səliqəli yazmaq, orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına əməl etmək vərdişi aşılamaqdır. Düzgün yazı vərdişlərini mənimsəmək şagirdlərin nəinki bütövlükdə orfoqrafik qaydalara dərinlən yiyələnmələrini, həmçinin onların nitq və təfəkkürlərinin inkişafını təmin edir. Bunun üçün də kiçikyaşlı şagirdlər ilk növbədə yazı qaydaları və orfoqrafik normalar ilə tanış olmalı, onları dərinlən, müfəssəl şəkildə mənimsəyərək yazıda tətbiq etməlidirlər. Burada əsas iş də ibtidai sinif müəlliminin üzərinə düşür. Çünki müəllim dərsi elə tədris etməlidir ki, şagirdlərin dərslə olan marağı, həvəsi daha da artsın. Şagirdlər I sinifdə savad təlimi dövrünün birinci mərhələsindən IV sinfi qurtaranadək, hər bir dərslə orfoqrafiya məsələləri üzrə sistemli şəkildə işləyirlər. İbtidai siniflərin Ana dili fənninin proqramında orfoqrafiya təlimi üzrə işin məzmunu, onun əhatə dairəsi, həcmi konkret şəkildə verilmişdir. Şagirdlərin düzgün, dəqiq və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnmələri, ümumiyyətlə, təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilmələri orfoqrafiya üzrə işin elmi zəmində qurulması ilə bağlıdır. Ona görə də I-IV siniflərdə orfoqrafiya təliminə xüsusi diqqət yetirilir. Orfoqrafik rejimin düzgün yaradılması Azərbaycan dilində savad təlimi uğrunda aparılan mübarizənin bir hissəsidir. Orfoqrafik rejim şagirdlərə yalnız savadlı yazı vərdişləri aşılamaqla qalmır, eyni zamanda onların şifahi nitqinin, təfəkkürünün inkişafına da kömək göstərir.

ANAHTAR KELİMELE: öğretmenlik, öğretmen, okuma, yazma, sınıf

One of the important tasks of teaching the Azerbaijani language in primary grades is to teach students to express their thoughts clearly and logically in writing, to instill the habit of writing calligraphically correct and neat, and to follow the rules of spelling and punctuation. Mastering correct writing habits ensures that students not only master the rules of spelling in general, but also develop their speech and thinking. For this reason, young students should first of all get acquainted with the rules of writing and spelling norms, master them deeply and in detail and apply them in writing. Here, the main work falls on the shoulders of the primary school teacher. Because the teacher must teach the lesson in such a way that the students' interest and enthusiasm for the lesson increases even more. Students systematically work on spelling issues in each lesson from the first stage of the literacy training period in the first grade until the end of the fourth grade. The content of the work on spelling training, its scope and volume are specifically given in the program of the Mother Tongue subject in primary schools. The students' acquisition of correct, accurate and literate writing habits, and their general success in training, are related to the scientific foundation of the work on spelling. Therefore, special

attention is paid to spelling training in grades I-IV. The correct establishment of the spelling regime is part of the struggle for literacy training in the Azerbaijani language.

KEY WORDS: teaching, teacher, reading, writing, class

GİRİŞ: İbtidai siniflərdə keçirilən hər bir ana dili dərsi öz növbəsində, mahiyyət etibarilə yazı savadının inkişafına xidmət edir. Bu işdə şagirdlərdə düzgün yazı vərdişlərinin yaradılması olduqca vacibdir. Belə ki, müəllim bu istiqamətdə aparılacaq işlərin qanunauyğunluqlarını bilməklə yanaşı, innovativ metodlardan da istifadə etməyi bacarmalıdır. Tədqiqatın obyektı ibtidai siniflərdə orfoqrafiya təlimi üzrə aparılan işlərdir. Bu işlərə ibtidai sinif şagirdlərinin düzgün və savadlı şəkildə yazmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilərək formalaşdırılması aid edilir. Bu da əsasən müəllimin pədaqoji bacarıq və ustalığından asılıdır. Belə ki, müəllim dərsin düzgün tədrisi üçün verilən tələbləri bilməli, bu tələblər əsasında dərsi təşkil etməlidir. Həmçinin müəllim yeni təlim metodlarından hansı istiqamətdə istifadə olunmasını da bilməlidir. Tədqiqatın predmetini ibtidai siniflərdə şagirdlərin yazıda yol verdikləri səhvlər, onların aradan qaldırılması və düzgün yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasının yollarını araşdırmaq təşkil edir. Tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai siniflərdə şagirdlərə Azərbaycan dilindən yazı bacarıqlarının düzgün şəkildə aşılmasını təmin etməyin yollarının araşdırılıb müəyyən edilməsidir. İbtidai siniflərdə savad təliminin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək, orfoqrafik vərdişlərinin formalaşdırılmasının metod və vasitələrini müəyyənləşdirmək, mövcud imkanları və səmərəli yolları üzə çıxarmaq, ibtidai siniflərdə şagirdlərin orfoqrafiya təlimində buraxdıqları səhvləri aşkar edərək aradan qaldırmaq, mövcud imkanları və səmərəli yolları üzə çıxarmaq, hər hansı mövzu ilə bağlı problemin proqram və dərslərdə, metodik ədəbiyyatda qoyuluşunu müəyyən etmək və təhlil etmək və s. bütün bunlar tədqiqatın vəzifələrinə aiddir. Elmi iş aparılan zaman müxtəlif metodlardan istifadə olunur ki, bunlara müsahibə, müşahidə, məktəbin vacib sənədləri ilə tanış olmaq, pədaqoji-psixoloji və metodik ədəbiyyatlardan istifadə və onları təhlil etmək aiddir. Bu zaman, həmçinin pədaqoji eksperimentin müxtəlif forma və metodlarından da istifadə etmək olar.

95

Burada elmi yenilik deyildikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- müəyyən edilmiş yeni məzmun standartları əsasında düzgün yazı vərdişlərinin öyrənilməsi, onların məzmununun və mahiyyətinin araşdırılması, yazı vərdişlərinə yiyələnmək yollarının axtarılması və təşkili
- yazıya aid məlumatların düzgün şəkildə verilməsi və düzgün yazının mənimsənilməsi üçün şagirdlərə üsul və yolların göstərilməsi
- həmçinin bu dissertasiya işində Azərbaycan dili təlimində ibtidai sinif şagirdlərinin orfoqrafiya üzrə yol verdikləri səhvlərin aradan qaldırılması üçün müəllimlərə müxtəlif yeni yollar göstərilmişdir.

Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti özünü onda göstərir ki, burada şagirdlərin savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsi üçün əldə olunmuş nəticələr gələcəkdə bu mövzu üzrə elmi araşdırmalar aparılan zaman köməyə gələcək.

Bu tədqiqat işindən ali və orta ixtisas məktəblərinin mühazirə, seminar dərslərində istifadə etmək olar. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti yazıya aid məlumatların düzgün şəkildə verilməsi və düzgün yazının mənimsənilməsi üçün şagirdlərə üsul və yolların göstərilməsini təmin etməkdir. Tədqiqat işində yazılışı çətin olan sözlərin mənimsədilməsi yollarının daha da təkmilləşdirməsi yolları da əks olunmuşdur ki, bundan ibtidai sinif müəllimləri praktik fəaliyyətlərində istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, dissertasiyada alınan nəticələrdən gələcəkdə mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar, həmçinin ana dilinin tədrisi metodikası fənninin tədrisi zamanı əlavə mənbə kimi faydalanmaq mümkündür.

Hüsnxət təlimi ibtidai sinif təhsili sisteminin vacib bir hissəsidir. Gözəl yazı yazma bacarığı şagirdlərin akademik nailiyyətlərini artırmaqla yanaşı, psixoloji və motor bacarıqlarını da inkişaf etdirir. İbtidai siniflərdə hüsnxət təlimi şagirdlərdə gözəl və oxunaqlı yazı vərdişlərini formalaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hüsnxətin öyrədilməsi təkcə yazının estetik cəhətdən düzgün olmasını təmin etmir, eyni zamanda diqqət, səbir, əl-göz koordinasiyası və incə motor bacarıqlarını inkişaf etdirir. İbtidai siniflərdə hüsnxət təliminin əsas məqsədləri bunlardır:

- Şagirdlərə düzgün hərf və söz yazma vərdişlərinin öyrədilməsi
- Yazının səliqəli və oxunaqlı olmasının təmin edilməsi
- Şagirdlərin diqqət və səbrinin artırılması
- Motor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi
- Estetik hissin formalaşması

Gözəl yazı bacarıqları uşaqların oxu və yazı sürətini artırır, onların yazılı ifadə qabiliyyətini təkmilləşdirir və ümumi akademik uğurlarına müsbət təsir edir. Hüsnxət tədrisində müxtəlif metodlardan da istifadə olunur. Bunlar arasında ibtidai sinifdə ən geniş istifadə olunanlar aşağıdakılardır:

1. Model və nümunə metodu

Şagirdlərə əvvəlcə düzgün yazılmış hərflər və sözlər nümunə kimi göstərilir. Müəllim lövhədə və ya iş vərəqlərində bu nümunələri izah edir. Şagirdlər verilən nümunələrə əsasən yazı məşqləri edirlər.

2. Xətli və punktir yazılarla məşq metodu

Xüsusi olaraq hazırlanmış dəftərlərdə şagirdlər əvvəlcə punktir (kəsik-kəsik) xəttlər boyunca hərfləri yazır, sonra isə sərbəst şəkildə yazmağa çalışırlar. Bu metod uşaqların hərflərin formalarını daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir.

3. Qələm tutma və düzgün oturma qaydaları

Şagirdlərə düzgün qələm tutma və yazı zamanı düzgün oturma qaydaları izah edilir. Düzgün oturuş və qələm tutma yazının gözəl alınmasında mühüm rol oynayır.

4. Təkrar və davamlı məşqlər

Hüsnxət bacarıqlarının inkişafı üçün davamlı təkrar və yazı məşqləri edilməlidir. Hər gün müəyyən müddət ərzində yazı təlimləri aparmaq bu vərdişin möhkəmlənməsinə kömək edir.

5. Oyun və əyləncəli təlim metodları

Şagirdlərin yazı öyrənməyi əyləncəli şəkildə qəbul etməsi üçün müxtəlif oyunlar və yaradıcı məşqlər tətbiq edilə bilər. Məsələn, hərf tapmaca oyunları, rəngli markerlər və ya qrafik dizayn proqramları ilə interaktiv məşğələlər həyata keçirilə bilər. Hüsnxət, tarix boyu yazının səliqəli, oxunaqlı və estetik formada yazılmasına imkan yaradan incəsənət sahəsi kimi əhəmiyyətli olub. İbtidai sinifdə bu bacarıqların öyrədilməsi uşaqların yazı yazma və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə əsas rol oynayır.

Pedaqogika elminin prinsiplərinə görə, hüsnxət təlimi şagirdlərin idrak proseslərini, o cümlədən diqqət, hafizə və qavrama bacarıqlarını gücləndirir.

Hüsnxət təliminin psixoloji aspekti uşaqların özünəinam hissini artırır, diqqət və hafizənin inkişafına təsir edir. Tədqiqatlar göstərir ki, oxunaqlı və səliqəli yazı yazan uşaqlar akademik sahədə daha müvəffəq olurlar.

Hüsnxətt təliminin psixoloji təsiri şagirdlərin kiçik motor bacarıqları və qrafomotor koordinasiyları ilə bilavasitə əlaqəlidir. Yazı prosesinin nizamlanmış şəkildə aparılması şagirdlərin beyinin motor və idrak funksiyalarını aktivləşdirir.

İbtidai sinif şagirdlərində incə motorika bacarıqları tam inkişaf etməmiş olur. Hüsnxətt yazmaq üçün tələb olunan xırda hərəkətlər bu bacarıqları inkişaf etdirir. Qələmin düzgün tutulması, hərflərin formalaşdırılması və kağız üzərində idarə edilməsi uşaqların koordinasiya bacarıqlarına müsbət təsir göstərir.

-Diqqət və konsentrasiya

Hüsnxəttin yazılması şagirdlərdən maksimum diqqət tələb edir. Bu proses davamlı olaraq tətbiq edildikdə onların diqqət müddətini uzadır və dərslərə daha yaxşı fokuslanmalarına kömək edir.

-Emosional və psixoloji faydalar

Səliqəli və gözəl yazmaq uşaqlara öz işlərindən məmnunluq hissi bəxş edir. Bu, onların özünəinamını artırır və akademik sahədə daha uğurlu olmalarına şərait yaradır.

Hüsnxət təliminə pedaqoji baxışlar;

Hüsnxət təkcə gözəl yazı yazmaq üçün deyil, həm də ümumi tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaq üçün vacibdir. Hüsnxətt təliminin pedaqoji aspektləri arasında şagirdlərin yazı sürətinin artırılması, oxunaqlılığın təmin edilməsi və ümumi akademik bacarıqların inkişafı yer alır.

-Yazı sürətinin artırılması

İbtidai siniflərdə yazı sürətinin aşağı olması tədris prosesini ləngidə bilər. Hüsnxətt təlimi sayəsində uşaqlar daha tez və səliqəli yazmağı öyrənirlər ki, bu da onların dərslərdə aktiv iştirakına kömək edir.

-Oxunaqlılığın təmin edilməsi

Yazının oxunaqlı olması müəllim və valideynlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Səliqəsiz və qeyri-oxunaqlı yazı şagirdlərin akademik nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər. Hüsnxətt təlimi bu problemi aradan qaldırır.

-Ümumi akademik bacarıqların inkişafı

Tədqiqat göstərir ki, yaxşı yazı vərdişlərinə malik olan şagirdlər digər fənlərdə də uğurlu olurlar. Bu, onların təhsil müddətində daha inamlı və müstəqil öyrənməyə meyilli olmalarına səbəb olur.

Hüsnxəttin tədrisi zamanı bəzi çətinliklər yarana bilər. Bunlar arasında:

- Şagirdlərin diqqətini uzun müddət cəmləyə bilməməsi
 - Qələm tutma və yazı texnikasının düzgün mənimsədilməməsi
 - Rəqəmsal cihazların (ağıllı lövhə və s.) çox istifadəsi nəticəsində əl yazısına marağın azalması
 - Şagirdlərin yazı yazmaqdan yorulması və motivasiya çatışmazlığı
- Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər yazı dərslərini maraqlı və interaktiv formada keçməli, uşaqlara fərdi yanaşmalı və onların yazı bacarıqlarını mərhələli şəkildə inkişaf etdirməlidirlər.

Kaynakçı:

1. Bəliyev, H.B, Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Cəfərova, A. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Bakı – 2016-210 s.
3. Cəfərova, N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Dərslik - Bakı ADPU – 2016 - 403 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dil, I hissə / Bakı Maarif - 1984 - 256 s.
5. Əfəndizadə, Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları / Bakı Maarif – 1968 - 410 s.
6. Kərimov, Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Bakı: “Səda”, 2013, 552 s.
7. Kərimov, Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası / Bakı – 1997- 210 s.
8. Kərimov, Y.Ş. Sadıqov, F.B. Hüsniyyət təliminin metodikası / Bakı Maarif – 1996 - 301 s.
9. Kərimov, Y.Ş. Sadıqov, F.B. Hüsniyyət təliminin metodikası / Bakı Nasir – 2004 – 192 s.
10. Kərimov, Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları / Bakı – 1978- 417 s.
11. Kərimov, Y.Ş. Ana dili tədrisi metodikasının nəzəri problemləri / Bakı – 2005 - 510 s.

THE POTENTIAL OF NEW GENERATION EDUCATIONAL APPROACHES TO
REPLACE TRADITIONAL METHODS

YENİ NESİL EĞİTİM YAKLAŞIMLARININ GELENEKSEL YÖNTEMLERİ
YERİNE GEÇME POTANSİYELİ

Natevan Paşayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID: 0009-0001-4269-7681

ÖZET

Derslerde modern öğretim yöntemlerinin kullanımı, günümüz çağdaş ders anlayışının karakteristik özelliklerinden biridir. Hayat, okul, öğretmen ve öğrenciler karşısına sürekli yeni talepler çıkardığı için bu konulara defalarca geri dönmek gerekmektedir. Çağdaş ders; bilimsel ve teknolojik gelişmelerin gereklerini karşılayan, gelişmekte olan bağımsız devletimizde toplumun hedeflerine uygun olan ve psikolojik-pedagojik bilimlerin kazanımlarını dikkate alan bir yapıdadır. Modern derste edinilen bilgiler, yeni bilgilerin öğrenilmesinde bir bileşen olarak kullanılmalı; derste bilgi ile eylem arasındaki diyalektik ilişki ve bağlılık ön planda tutulmalı; sorular nesnel gerçeklikten doğmalı ve düşündürücü olmalıdır. Öğrencilerin yaratıcı düşünme becerileri mutlaka göz önünde bulundurulmalı, onların bilişsel faaliyetlerindeki bağımsızlık esas alınmalıdır.

Anahtar kelimeler: öğretim yöntemleri, aktif öğrenme, yöntem değişikliği, eğitimde dönüşüm, gelenekten moderne geçiş

ABSTRACT

The use of modern teaching methods in lessons is one of the characteristic features of today's contemporary understanding of education. As life, school, teachers, and students constantly face new demands, it becomes necessary to revisit these issues repeatedly. The modern lesson structure meets the requirements of scientific and technological advancements, aligns with the goals of society in our developing independent state, and takes into account the achievements of psychological and pedagogical sciences. In a modern classroom, acquired knowledge should serve as a component in the acquisition of new knowledge; the dialectical relationship and interdependence between knowledge and action should be emphasized; questions should arise from objective reality and be thought-provoking. Students' creative thinking skills must be considered, and their independence in cognitive activities should be regarded as a fundamental principle.

Keywords: teaching methods, active learning, method change, educational transformation, transition from traditional to modern

Yeni pedagojik teknolojilerle ders işlenirken, bilgilerin serbestçe keşfedilmesi ve özümsemişi için öğretmen uygun bir ortam hazırlar: düşüncüyü harekete geçirir, bilgi sağlar, örgütsel ve psikolojik destek sunar. Ders süresince öğrencilerin aktif öğrenen konumlarını korumaları, öğretmenin düşünsel yönlendirmesine dayanır. Sorular ve görevler, farklı düşünme türlerine (mantıksal, eleştirel, yaratıcı) hitap edecek şekilde tasarlanır. Bilginin pratikte ve yaratıcı biçimde uygulanabilmesi için öğretmen çeşitli görevler verir. Öğretmen, öğrencilerin bağımsız düşünce üretmelerini ve özgürlüklerini teşvik eden bir ortam oluşturur. Öğrencilere saygı ve

özenle yaklaşır, aynı zamanda öğrenciler arasında da karşılıklı saygıya dayalı ilişkileri destekler. Frontal (toplu) çalışma biçimlerinin yanı sıra, ikili çalışmalar, bireysel öğrenme, küçük grup ve kolektif çalışma gibi farklı yöntemlerden geniş biçimde yararlanılır. Çeşitli öğretim yöntemleri, araçları, görev türleri ve bilgi kaynakları kullanılır. Öğrenme faaliyetinin organizasyonu ve değerlendirilmesinde etkili araçlara başvurulur (çalışma alanlarının düzenlenmesi, öğrenme ortamının hazırlanması, nicel ve nitel değerlendirme biçimleri vb.).

Her öğrencinin kendine ait bir fikri, bir düşüncesi olur. Karşılıklı etkileşim sonucunda fikirler değişir, yeni düşünceler ortaya çıkar. Gruptaki zayıf öğrenciler bile tartışmalara aktif olarak katılır; sorunların ve konuların tartışılması sürecinde birbirlerini dinlemeyi öğrenirler. Etkileşimli öğretim, derste ortaya çıkan öğrenci-öğrenci öğrenme iletişimini ve iş birliğini, öğretmen-öğrenci birliğini esas alır. Etkileşimli yöntemler ise öğretim sürecinde öğrenme ve anlamayı, beceri ve yeterliliklerin kazanımını sağlayan teknikler, tarzlar, uygulamalar, yaklaşımlar ve araçlardır.

YÖNTEM

Modern ders kavramı, öğretim sürecinde öğretmenin gösterdiği pedagojik ustalık ve yetkinliği ifade eder. Öğretmen sınıfta işbirliğine dayalı bir ortam oluşturuyor, öğrencilerin bağımsız düşünme ve değerlendirme imkanlarını genişletiyorsa, her konuya uygun öğretim tekniklerini, esnek ve etkileşimli yöntemleri kullanıyor, problem temelli öğrenmeye yer veriyorsa, bu durumda ders, çağdaş gereklilikler doğrultusunda yapılandırılmış demektir.

Modern derslerde öğrencilerin yaratıcı hayal gücünü geliştiren ve bilişsel bağımsızlığa hizmet eden düşündürücü sorulara ve problem durumlarına özel yer verilmelidir. Bu tür dersler, öğrencilerde belirli beceri ve alışkanlıkların gelişmesine katkı sağlar. Çağdaş ders anlayışı, öğretmenin derse ciddi biçimde hazırlanmasını gerektirir. Bu nedenle öğretmen; hangi yöntemi ne zaman ve nasıl kullanacağını önceden planlamalı, vereceği bilgilerin yapısını düşünmeli, konuyla ilgili yardımcı materyal, olgu ve olayları ana meseleye yönlendirebilmeli, bilimsel-teknolojik yenilikleri ve dönemin önemli sosyo-politik olaylarını takip etmeli, bilgisini sürekli güncellemelidir.

Modern ders öğrencinin dünya görüşünü genişletmeli, karakter gelişimine zemin hazırlamalı, görsellikten ve farklı kaynaklardan elde edilen ek bilgilerle kavrama yetisini artırmalıdır. Öğretim ile eğitimin bütünleşmesi de modern dersin temel gereklerindendir. Ders, öğrencilerin manevi gelişimine, ahlaki olgunlaşmasına, vatanseverlik, insan sevgisi ve çalışkanlık gibi değerlere sahip bireyler olarak yetişmesine katkı sağlamalıdır.

Modern dersin temeli; farklılaştırma, demokratikleşme, hümanistleşme, entegrasyon, bireyselleştirme gibi ilkelere dayanmalıdır. Bilindiği gibi geleneksel ders anlayışında öğretmen genellikle baskın konumdadır; daha çok öğretmen konuşur, analiz ve genelleştirmeyi kendisi yapar, öğrenciler ise çoğu zaman pasif dinleyici konumunda kalır ve öğretmenin söylediklerini kabullenmek zorunda olur. Öğrenme süreci otoriter bir yapı taşır.

Modern dersin yapısında ise bu olumsuzluklar; interaktif (etkin) öğretim yöntemlerinin uygulanmasıyla, ders programlarının (müfredat) temel işlevlerinin hayata geçirilmesiyle aşılabılır. Müfredatın temel işlevleri arasında; dersler arası bütünlük ve sürekliliğin sağlanması, içeriğin toplumsal ihtiyaçlara uygun olarak güncellenmesi, öğretim teknolojilerinin esnekliğinin ve etkileşimliliğinin temin edilmesi, sonuca odaklı programların uygulanması, öğretim ortamının verimliliği ve öğrenmenin gelişimsel/doğurgan karakterinin desteklenmesi yer almaktadır.

Geleneksel öğretimde öğretmen-öğrenci ilişkisi çoğu zaman tek yönlüdür. Öğrenci öğretmeni taklit eder, onun gibi olmaya çalışır, yalnızca öğretmenle etkileşime geçer. Öğretmenler çoğu

zaman amaçlarını iyi belirler fakat öğrenciler bu amaçları farklı şekillerde algılar. Hatta bazı öğrenciler konuyu hiç anlamayabilir. Bu da öğretimin öğrenci merkezli olmamasının göstergesidir. Öğrenme içeriğinin herkes tarafından kolay ve çabuk anlaşılması beklentisi hem öğretmenleri hem de akademisyenleri düşündürmemiştir. Oysa insan hakikate ne kadar kolay ve hızlı ulaşıyorsa, düşünsel süreci o kadar yüzeysel kalır ve gelişim potansiyeli o ölçüde sınırlı olur.

Aktif öğrenme sürecinde, hem öğretmen hem öğrenci sürecin etkin katılımcısıdır. Pasif öğrenmeden farklı olarak burada taraflar eşit haklara sahiptir. İnteraktif öğretim ise öğrenme sürecinde her bir katılımcının bilgi alışverişine ve iş birliğine dayalı bir iletişim biçimini ifade eder. Bu süreçte sadece öğretmen-öğrenci değil, öğrenciler kendi aralarında da etkileşimde bulunmalı, diyalog kurmalıdır. İnteraktif yöntemler; bilgiye birlikte ulaşmayı, onu birlikte inşa etmeyi öngörür. Bu durumda öğretmen; düzenleyici, yönlendirici, koordine edici ve danışman rollerini üstlenir. Öğrenciler ise yaratıcı bireyler, deneyiciler ve araştırmacılar olarak hareket ederler.

Yaratıcılığa dayalı olan **konstruktivist (yapılandırmacı) öğretim** yaklaşımı, derslerin işlenişinde etkin sonuçlar verir. Bu yaklaşımda öğrencinin zihinsel faaliyetleriyle kazanılmış (geçmiş), kazanılmakta olan (şimdiki) ve kazanılacak (gelecek) bilgiler arasında bütünlük sağlanır. Öğrencinin yaratıcı üretkenliği, içsel duygu ve bilişsel özelliklerine dayanarak mevcut bilgiye uyguladığı mantıksal işlemlerle gerçekleşir.

İnteraktif öğretimin temel amacı, öğrenciyi öğrenmenin öznesi haline getirmek ve onu kendi kendine öğrenebilen birey olarak yetiştirmektir. “İnteraktif” sözcüğü İngilizcede karşılıklı anlayış, iş birliği anlamlarına gelir ve bu süreçte etkin katılım esastır. Her öğrencinin kendine ait düşüncesi ve fikri olur. Zayıf öğrenciler dahi sürece aktif biçimde dahil olurlar.

İnteraktif tekniklere dayalı modern ders; geleneksel öğretimin rasyonel yönlerini koruyarak daha renkli, esnek ve ilgi çekici bir şekilde organize edilir ve sınıf içinde yüksek etkileşim sağlar. Tarihsel olarak dersin ilk aşaması **giriş görüşmesidir**. Bu aşamada öğretmen, öğrencilerin yeni konuyu anlamaları için gerekli zihinsel hazırlığı sağlamayı hedefler. Öğretmenin soruları, öğrencileri geçmiş deneyimlerini hatırlamaya (okuduğu kitaplar, ziyaret ettiği sergi veya müzeler, izlediği filmler, doğa gözlemleri vs.) ve bunları analiz etmeye teşvik eder. Böylece öğrenci, konuya dair bilgi dağarcığını zenginleştirme fırsatı bulur.

Öğretimin içeriği, sistemin temel bileşeni olarak her zaman öğretmenin ilgisini çeken bir unsur olmuştur. Yani öğretmen “ne öğretmeliyim?” sorusunun cevabını arar. Öğretim süreci; belirli aşamalarla yürütülen bir eylem zinciridir ve öğretmenin rehberliği, öğrencinin faaliyeti ve öğrenilecek içeriğin yapısına dayanır. Pedagojik yaklaşımlara uygun olarak, öğretim içeriğinin temel bileşenleri (bilgi, beceri ve alışkanlıklar ile yaratıcı faaliyet) daima ön planda tutulmalıdır.

Uzun yıllar bilgi aktarımına odaklı geleneksel öğretim modeli, öğrencinin düşünsel gelişimini yavaşlatmış, analitik ve yaratıcı düşünce yetisinin geride kalmasına sebep olmuştur.

BULGULAR

Eğitimde müfredat (kurikulum) reformunun hayata geçirilmesi, aktif öğrenme teknolojilerine uygun olarak pedagojik sürecin gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Açıkça kabul etmeliyiz ki, pedagojik süreçte katılımcıların (öğreten ve öğrenen) eşit haklara sahip birer özne olarak sürece katılması ve problem çözümünde araştırmacı (öğrenci), rehber (öğretmen) rolleri üstlenmeleri, yöntem ve biçim açısından hiç de kolay değildir. Uzmanlar, öğretmenlerin karşılaştığı zorlukları birkaç başlık altında değerlendirmektedir:

- **Derslerin araştırmaya dayalı şekilde düzenlenmesiyle əlaqəli zorluklar:** Öğretim materyalinin tüm katılımcılar tarafından kavranması, bağımsız bilişsel etkinliklerin ve zihinsel gelişimin sağlanmasının dikkate alınması;
- **Problem durumlarının oluşturulması:** Yöntemlerin, problem sorularının, didaktik materyallerin belirlenmesi gibi məsələlərdə yaşanan çətinliklər;
- **Öğrenme problemlerinin bağımsız çözümü üçün zaman tasarrufu sağlanması və teknolojik imkânların etkili kullanımı sırasında qarşılaşılan çətinliklər;**
- **Konuya öğrencilerin ilgisinin çekilmesi və öğrenme motivasyonunun oluşturulmasıyla ilgili güçlükler.**

Modern müfredatlar (eğitim programları), yeni öğretim stratejileri aracılığıyla üç temel yönde çözüm sunmaktadır:

1. **Öğretimin organizasyonuna ilişkin gereklilikler;**
2. **Yöntem ve biçimler;**
3. **Öğrenme faaliyetlerinin planlanması.**

Belirtilen öğretim stratejilerinin özünü yalnızca teorik olarak bilmek değil, aynı zamanda bunları pedagojik sürecin planlanmasında etkili bir şekilde uygulamak da öğretmenin sorumluluğundadır.

Öğretimin organizasyonuna ilişkin temel gereklilikler, her dersin doğasına uygun şekilde öğretmen tarafından sağlanmalıdır:

- **Pedagojik sürecin bütünlüğü:** Buna öğretici, eğitici ve geliştirici öğretim hedefleri dâhildir. Bu hedeflerin birlikte gerçekleştirilmesinin önemi büyük olsa da, genellikle öğretici hedeflere daha fazla ağırlık verilmektedir.
- **Eşit öğrenme fırsatlarının sunulması:** Bir ders süresince konunun kavranmasına yönelik tüm katılımcılar için eşit öğrenme ortamının sağlanmasına ve bireysel potansiyellerin dikkate alınarak sürecin yönetilmesine gayret edilse de, bu her zaman kolay olmamaktadır.
- **Öğrenci merkezlilik:** Bu ilkeye göre öğrenen, pedagojik sürecin merkezinde yer almalıdır. Öğretmen, öğretim sürecini öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarını dikkate alarak planlamaya özen göstermelidir.
- **Gelişim odaklılık:** Burada öğrenenlerin bilişsel etkinliği gözlemlenir, başarıları analiz edilir ve bu temel üzerinde bilgi, beceri ve alışkanlıklarının gelişim düzeyi düzenlenir.
- **Faaliyetlerin teşvik edilmesi:** Pedagojik sürecin etkili ve verimli bir şekilde yapılandırılması, öğrencilerin öğrenme sürecine olan ilgisinin artırılması açısından belirleyicidir. Öğrencilerin her türlü ilerlemesi kaydedilmeli ve değerlendirilmeye çalışılmalıdır.
- **Destekleyici öğrenme ortamının oluşturulması:** Bu son gereklilik bazı çelişkiler barındırabilir. Pedagojik sürecin modern maddi-teknik donanım ve sağlıklı ahlaki-psikolojik ortam temelinde düzenlenmesi oldukça önemli faktörlerdir. Eğitimde kalite ve verimliliğin artırılmasına hizmet eden bu unsurlar hayata geçirilse de, yapılacak işler hâlâ çoktur.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Yeni pedagojik teknolojiler denilince, aktif/etkileşimli öğrenme yöntemleri anlaşılır. Aktif öğrenme ve etkileşimli öğrenme tekniklerinin amacı, eskiden olduğu gibi öğrencilere mümkün olduğunca çok bilgi verip hafızalarını zenginleştirmek değildir. Bir kez daha belirtelim ki,

burada öğretmen hazır bilgiyi aktaran kişi olarak değil, öğrencileri bilgi arayışına yönlendiren, araştırmaya rehberlik eden bir rol üstlenir. Başlıca amaç, öğrencilerin analiz etme, düşünme, bağımsız bilgi edinme, bu beceriyi geliştirme ve zamanında uygulama yeteneğini kazandırmaktır. Söylenenlerden öğretmenin rolünün azaltıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Öğretmen, yine de öğretim sürecinin öncü gücü olmaya devam eder.

Kabul etmeliyiz ki, geleneksel öğretim yöntemlerinin karakteristik özelliğini yansıtan açıklamayı günlük faaliyetlerimizde sıkça kullanıyoruz. Açıklama olmadan eğitim mümkün değildir. Açıklama denince, öğretmenin sözü temelinde öğretim materyalinin öğrenciler tarafından kavranması ve anlaşılması anlaşılır.

Genel olarak, etkileşimli öğrenme, geleneksel öğretimden farklı olarak öğrencileri yaratıcılığa yönlendirmesi ile ayrılır.

KAYNAKLAR

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı. (2008). *Genel eğitim okullarının 1-4. sınıfları için ders müfredatları* (476 s.). Bakü: "Təhsil" Yayınları.
2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Genel Eğitimin Konsepti (Müfredat).
3. Ahmetov, A., & Abbasov, Ə. (2008). *Müfredatın hazırlanması ve uygulanması meseleleri*. Bakü: "Kövsər" Yayınları.
4. Aktif öğrenme, eğitimimizin bugünü ve geleceğidir. (2007, 11-20 Ekim). *Eğitim Problemleri* gazetesi.
5. Həsənova, X., & Qaragözova, N. (2003). *Öğretmenler için modern öğretim metotları* (öğretmenler için materyal). Bakü.
6. Qədimova, X. (2003). *Etkileşimli öğrenme metotları ve uygulanma yolları*. Bakü.
7. Rüstemov, F. (2008). Genel eğitimin milli müfredatı ve onun hazırlanma prensipleri. *Müfredat Dergisi*, (1), Bakü.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE WITH OTHER
TURKIC LANGUAGES****AZERBAIJAN DİLİNİN DİĞER TÜRK DİLLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI
ANALİZİ****Arzu Kərimova****Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ü. Hacıbəyov-68),****ORCID:0000-0002-2662-6015****ÖZET**

Azerbaycan Türkçesi, Türk dilleri arasında Oğuz grubuna ait olup, zengin tarihi, gelişim süreci ve dil özellikleriyle öne çıkar. Bu makalede Azerbaycan Türkçesinin diğer temel Türk dilleri olan Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı analizi yapılmaktadır. Amaç; bu dillerin fonetik, leksik, gramatik ve sözdizimsel bakımdan benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktır.

Fonetik açıdan Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında yakınlık gözlemlenir. Kazak ve Kırgız dillerindeki ünlü uyumu, ses değişimleri ve özgün telaffuz farkları ise Azerbaycan Türkçesinden ayrılır. Leksik alanda ortak Türkçe kelimelerin yanı sıra, bölgelere göre alınan (örneğin Rusça, Farsça, Arapça kökenli) kelimeler de dikkat çeker.

Grammer açısından Azerbaycan Türkçesi sentetik ve analitik unsurları birleştiren bir yapıya sahiptir. Cümle yapısı ve fiillerin zaman, kişi ve kip ekleri diğer Türk dilleriyle genelde ortaktır; ancak Kırgız ve Kazak dillerindeki gramatik kategorilerde, örneğin yönelme hali ekleri ve fiil kiplerinde farklılıklar mevcuttur. Uygur ve Özbek dillerinde ise belirli gramatik sadeleşmeler ve tarihî etkiler görülür.

Sözdizimi açısından Azerbaycan Türkçesinde cümle yapısı daha serbest ve sadedir; buna karşılık Kazak ve Kırgız dillerinde daha karmaşık yapılar görülebilir. Türkiye Türkçesinde ise modern çağın etkisiyle bazı sözdizimsel kalıplarda değişiklikler yaşanmaktadır.

Bu karşılaştırma göstermektedir ki, Türk dilleri ortak bir kökten gelse de coğrafi, tarihî ve kültürel etkenlerin etkisiyle bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkçesinin bu dillerle karşılaştırmalı şekilde incelenmesi, Türk dilleri birliğinin araştırılması açısından da önemlidir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Türk dilli halklar, karşılaştırmalı dilbilim, fonetik benzerlik, sözcük farklılıkları, dilbilgisel yapı, sözdizimi, Türk dilleri grupları, dil gelişimi, ortak Türk dili.

ABSTRACT

The Azerbaijani language belongs to the Oghuz branch of Turkic languages and stands out with its rich history, developmental process, and linguistic features. This article presents a comparative analysis of Azerbaijani with other major Turkic languages — Turkmen, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Uyghur, and Turkish. The aim is to identify the phonetic, lexical, grammatical, and syntactic similarities and differences among these languages.

Phonetically, Azerbaijani and Turkish are quite close. Kazakh and Kyrgyz, however, differ from Azerbaijani with their vowel harmony, vowel shifts, and specific pronunciation traits. In terms of vocabulary, all Turkic languages share a common Turkic core, but loanwords — such as those of Russian, Persian, and Arabic origin — vary across regions and are notably present.

Grammatically, Azerbaijani combines synthetic and analytic elements in its structure. Sentence construction and verb conjugation (tense, person, mood) are largely similar across Turkic languages. However, in Kazakh and Kyrgyz, grammatical categories such as dative case endings and verb moods exhibit notable differences. In Uyghur and Uzbek, certain grammatical simplifications and historical influences are evident.

In syntax, Azerbaijani has a relatively free and simple sentence structure. In contrast, sentence construction in Kazakh and Kyrgyz can be more complex. In Turkish, modern influences have led to noticeable changes in syntactic patterns.

This comparison shows that, while Turkic languages share a common root, geographical, historical, and cultural factors have led to significant distinctions. Studying Azerbaijani in comparison with these languages is also crucial for understanding and preserving the unity of the broader Turkic linguistic family.

Keywords: Azerbaijani language, Turkic-speaking peoples, comparative linguistics, phonetic similarity, lexical differences, grammatical structure, syntax, branches of Turkic languages, language development, Common Turkic language.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİGƏR TÜRKDİLLİ XALQLARIN DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Azərbaycan dili türkdilli xalqların dilləri arasında Oğuz qrupuna aid olub, zəngin tarixi, inkişaf prosesi və dil xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu məqalədə Azərbaycan dilinin digər əsas türkdilli xalqların — türkmən, qazax, qırğız, özbək, uygur və türkiyə türkcəsi ilə müqayisəli təhlili aparılır. Məqsəd bu dillərin fonetik, leksik, qrammatik və sintaktik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaqdır.

105

Fonetik baxımdan Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında yaxınlıq müşahidə olunur. Qazax və qırğız dillərindəki vokal harmoniyası, sait dəyişmələri və spesifik tələffüz fərqləri isə Azərbaycan dilindən fərqlənir. Leksik sahədə ümumtürk sözlərinin istifadəsi ilə yanaşı, regionlara görə alınma sözlərin tərkibə daxil olması (məsələn, rus, fars, ərəb mənşəli sözlər) diqqət çəkir.

Qrammatik baxımdan Azərbaycan dili sintetik və analitik elementləri özündə birləşdirən strukturla işləyir. Cümlə quruluşu və fellərin zaman, şəxs və xəbər şəkilçiləri digər türk dilləri ilə əsasən ortaqdır, lakin qırğız və qazax dillərindəki qrammatik kateqoriyalar, məsələn, yönlük hal şəkilçilərində və felin xəbər şəkillərində fərqlər mövcuddur. Uygur və özbək dillərində isə müəyyən qrammatik sadələşmələr və tarixi təsirlər hiss olunur. [3, 41]

Sintaksis sahəsində isə Azərbaycan dilində cümlə quruluşu daha sərbəst və sadədir, lakin qazax və qırğız dillərində cümlə quruluşu daha mürəkkəb ola bilər. Türkiyə türkcəsində isə müasir dövrün təsiri ilə bəzi sintaktik modellərdə dəyişikliklər müşahidə edilir.

Bu müqayisə göstərir ki, türkdilli xalqların dilləri bir ortaq kökdən qaynaqlansa da, coğrafi, tarixi və mədəni faktorların təsiri ilə müəyyən fərqliliklər yaranmışdır. Azərbaycan dilinin bu dillərlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, ümumtürk dil birliyinin araşdırılması baxımından da önəmlidir.

GİRİŞ. MÖVZUNUN AKTUALLIĞI VƏ MƏQSƏDİ. Türkdilli xalqlar minilliklər boyu geniş coğrafiyada yayılmış, müxtəlif tarixi və mədəni proseslərdən keçmişlər. Onların dilləri

ortaq mənşəyə malik olsa da, zamanla bir-birindən fərqlənmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dili və digər türkdilli xalqların dillərinin müqayisəli tədqiqi, yalnız lingvistik deyil, həm də tarixi və mədəni baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Məqalənin məqsədi Azərbaycan dilini fonetik, leksik və qrammatik aspektlər üzrə digər türk dilləri ilə müqayisə edərək ümumi və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaqdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN QISA TARİXİ İCMALI. Azərbaycan dili oğuz qrupu türk dillərinə aiddir. Bu qrupa eyni zamanda Türkiyə türkcəsi, türkmən dili də daxildir. Qazax, qırğız dilləri isə qıpçaq və karluk qruplarına məxsusdur. Bütün türk dilləri Altay dil ailəsinə daxildir. Azərbaycan dili tarixi dövrlərdə ərəb, fars və rus dillərinin təsirinə məruz qalsa da, öz türk kökünü qoruyub saxlamışdır. Qazax və qırğız dilləri isə daha çox Rusiya və Orta Asiya mədəni təsirləri ilə formalaşmışdır.

FONETİK OXŞARLIQLAR VƏ FƏRQLƏR. Azərbaycan dilində səslərin harmoniyası mühüm yer tutur. Türkiyə türkcəsi ilə bu baxımdan böyük uyğunluq var. Məsələn, saitlərin harmoniyası, söz sonlarında sait düşməsi və ya qalması (məsələn: "kitab" – TR: kitap, AZ: kitab). Qazax və qırğız dillərində isə [ɪ], [ə], [ʏ] kimi səslər daha geniş yayılıb. Uyğur və özbək dillərində bəzi səslər fars və ərəb təsiri ilə dəyişmişdir. Fonetik uyğunluq, eyni zamanda, sözlərin tələffüz qaydalarında özünü göstərir. [1, 12]

ÜMUMTÜRK VƏ YERLİ SÖZLƏR. Türkdilli xalqların leksikasında ümumtürk sözləri xüsusi yer tutur: "su", "göz", "ev", "ana", "ata" və s. Amma hər bir dildə həm yerli, həm də alınma sözlər fərqlənir. Azərbaycan dili fars və ərəb, Türkiyə türkcəsi fransız və italyan, qazax-qırğız dilləri isə rus və monqol mənşəli sözlərlə zənginləşmişdir. Uyğur və özbək dillərində də ərəb-fars təsiri güclüdür. Buna baxmayaraq, əsas söz bazası türkcə qalır. Müqayisəli təhlil göstərir ki, bəzi sözlər eyni mənanı versə də, fərqli tələffüz və ya yazılış formasına malikdir.

GRAMMATİK QURULUŞUN MÜQAYİSƏSİ. Türk dillərində qrammatik quruluş əsasən aqlütinativ (şəkilçi ilə düzələn) sistemə əsaslanır. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində hal şəkilçiləri, feilin zamanları, şəxslər oxşardır. Məsələn: "yazıram" – "yazıyorum". Qazax və qırğız dillərində hal kateqoriyaları daha mürəkkəbdir və sintetik formalar daha geniş yayılmışdır. Uyğur və özbək dillərində isə bəzi hal şəkilçiləri sadələşmiş və ya başqa dillərdən alınmış modellərlə əvəz olunmuşdur. Bu fərqlər türkdilli xalqların müxtəlif mühitlərdə inkişafı ilə izah olunur.

CÜMLƏ QURULUŞLARININ QARŞILAŞDIRILMASI. Azərbaycan dilində cümlə quruluşu daha sərbəstdir və danışq dili ilə yazı dili arasında ciddi fərq yoxdur. Türkiyə türkcəsində müasir sintaktik modellər və xəbər strukturlarında daha çox dəyişiklik var. Qazax və qırğız dillərində isə xəbər cümlələri və bağlayıcıların istifadəsi ilə cümlə strukturları daha mürəkkəb formalaşır. Uyğur və özbək dillərində isə sintaktik sadələşmə və fars dili təsiri hiss olunur. Bütün hallarda isə SOV (subyekt–obyekt–feil) cümlə strukturu əsasdır. [2, 91]

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR. Azərbaycan dili digər türkdilli xalqların dilləri ilə ortaq mənşəyə malik olmaqla yanaşı, fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən müəyyən fərqlər nümayiş etdirir. Bu fərqlər daha çox coğrafi və tarixi amillərlə bağlıdır. Dilin inkişafında qarşılıqlı təsirlər və müstəqil inkişaf xəttləri paralel şəkildə müşahidə olunur. Bu müqayisəli təhlil türkdilli xalqlar arasında dil əlaqələrinin daha dərinlənə öyrənilməsi və ümumtürk dil birliyinin qorunub saxlanması baxımından vacibdir. Gələcəkdə türkdilli ölkələr arasında ortaq lüğətlərin, terminoloji bazaların yaradılması tövsiyə olunur.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan Türkcəsi, Türk dilli halklar, karşılaştırmalı dilbilim, fonetik benzerlik, sözcük farklılıkları, dilbilgisel yapı, sözdizimi, Türk dilleri grupları, dil gelişimi, ortak Türk dili.

Keywords: Azerbaijani language, Turkic-speaking peoples, comparative linguistics, phonetic similarity, lexical differences, grammatical structure, syntax, branches of Turkic languages, language development, Common Turkic language.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Əhmədov F. Azərbaycan dili və türkdilli xalqların dilləri arasında əlaqələr. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
- 2.Baskakov N. A. Тюркские языки. Москва: Наука, 1988.
- 3.Məmmədli H. Azərbaycan dili və türkcə: müqayisəli təhlil. Bakı: Təhsil, 2010.
- 4.Vəliyev Q. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012.
- 5.İsmayılov R. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu və onun türk dilləri ilə müqayisəsi. Gəncə: GDU nəşriyyatı, 2020.
- 6.Tekin T. Türk Dilləri Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,1994.
- 7.Hacıyev Ə. Fonetik uyğunluqlar və fərqliliklər: Azərbaycan dili və türk dilləri arasında müqayisə. Bakı: ADPU, 2009.

EXISTENTIAL TYPE OF ARTISTIC CONSCIOUSNESS IN SABAHATTIN ALI
SABAHATTİN ALI'DA VAROLUŞÇULUK TÜRÜ SANATSAL BİLİNÇ

Phd, Docent, Babayeva Malahat Ramiz gizi

ASPU, Department of Literatura <https://orcid.org/0000-0002-3600-8499>

The subject of the study is the artistic consciousness of the hero in the novel by the Turkish writer Sabahattin Ali "Madonna in a Fur Coat". The hero's unresolvable conflict with the outside world, the conflict with himself indicate that he is a bearer of the existential type of artistic consciousness. The writer's talent, subtly capturing trends and reacting to changes in socio-political and spiritual moods, allowed the author to capture the existential tendencies inherent in world literature of the first half of the 20th century

Keywords: type of artistic consciousness; existentiality; hero; Turkish literature of the 20th century; novel.

Çalışmanın konusu, Türk yazar Sabahattin Ali'nin "Kürk Mantolu Madonna" adlı romanındaki kahramanın sanatsal bilincidir. Kahramanın dış dünyayla ve kendisiyle yaşadığı çözümsüz çatışma, onun varoluşsal bir sanatsal bilinç türünün taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. Yazarın eğilimleri ustaca yakalama ve sosyo-politik ve manevi ruh hallerindeki değişimlere tepki verme yeteneği, yazarın 20. yüzyılın ilk yarısının dünya edebiyatında var olan varoluşsal eğilimleri yakalamasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: sanatsal bilinç türü; varoluşçuluk; kahraman; 20. yüzyıl Türk edebiyatı; roman.

Sabahattin Ali (1907-1948) - poet and prose writer, a classic of Turkish literature of the first half of the 20th century. He was born in the Ottoman Empire, in the town of Eyridere (now Ardino, Bulgaria). From 1928 to 1930 he studied at the University of Berlin. Some time after returning to his homeland, he received a position in the publishing house of the Ministry of Education of Turkey; at the same time, he worked at the State Conservatory. In 1945, he published the humorous newspaper "Marko Pasha" in Istanbul. The writer held left-wing views, was a close friend of Nazim Hikmet and sympathized with the policies of the Soviet Union. In the USSR, Sabahattin Ali was called "the harbinger of socialist realism in Turkish literature". His creative biography is rich and varied. The writer's works have been published since 1928. His most famous novels are "Yusuf from Kuyucak" ("Kuyucaklı Yusuf", 1937), "The Devil Within Us" ("Düimizdeki Şeytan", 1940) and "Madonna in a Fur Coat" ("Kürk Mantolu Madonna", 1943). S. Ali also achieved outstanding success as a short story writer: along with Said Faik, he is considered one of the founders of the national short story genre. In Russian literary criticism, following the Soviet tradition, S. Ali is usually classified as a realist writer; his early works also note a romantic component. Both poetry and prose by S. Ali were popular in Turkey. However, despite the recognition of the reading public, the writer's life was tragic. His criticism of the Atatürk regime led to persecution by the authorities. In 1948, he was arrested and spent three months in prison. Noticing that he was constantly being followed, the writer decided to flee Turkey, but was killed while trying to cross the border with Bulgaria near the city of Kırklareli.

"Madonna in a Fur Coat" is the writer's third and last novel. It is noteworthy that in Turkey the work is often attributed as a novella (Turkish: büyük hikaye), and sometimes even

as a short story (Turkish: hikaye) . Turkologist A.I. Pylev proved in his article that "the features of the novel genre prevail in this work by Sabahattin Ali, and it should be considered in the context of the writer's romantic work"; Following him, the authors of this article also consider "Madonna in a Fur Coat" as a novel

Compositionally, the novel is a "story within a story". The "framing story" is told by the narrator, who meets Raif Efendi, an inconspicuous, constrained man, at work. Despite the fact that Raif Efendi is the father of a large family, he experiences not just loneliness, but seems to deliberately avoid any society, trying to fence himself off from the world. The extreme degree of alienation forces him to give his diary to the narrator before his death. The story of the narrator's acquaintance with the hero, the description of the bourgeois-philistine life could have been more detailed and profound according to the original plan of S. Ali. According to Turkish criticism, "life circumstances forced the writer ... to limit himself to the framework of the story". The events described in the diary make up the plot of the "inner story". Here the hero reveals the tragedy of his life and explains the reasons for his isolation. The action takes place mainly in Germany in the 1920s. Raif Efendi is there on behalf of his father; he must master the technology of soap making. Soon he meets the artist Maria, with whom he begins a romantic relationship. However, due to the death of his father, the hero is forced to return to Ankara, intending to soon bring Maria there and marry her. But their correspondence suddenly ends, and the hero, unable to understand what is happening or influence the situation in any way, withdraws into himself. This does not prevent him from starting a family in Ankara, but he does not feel emotional attachment to any of the household members. He discovers the truth that Maria died in childbirth without telling her relatives the name of the child's father only ten years later, the day before his death. Then he sees his daughter for the only time in his life. Maria's relative, with whom the girl travels to Berlin via Ankara, tells the hero this story and almost guesses about the hero's affair with Maria, but Raif Efendi does not give himself away. Years of mental anguish have made him insensitive to the outside world.

109

Here the fundamental concept is such a category as "artistic consciousness". It should be clarified that the use of this category for the analysis of works is relatively new, having become widespread in Russian literary criticism already in the post-Soviet period.

The novel "Madonna in a Fur Coat" fully allows us to trace the evolution of the writer's thought, the transformation of the mindset and artistic vision of S. Ali.

Turning directly to the text of the work, it should be noted that its main character, "whose consciousness and actions express for the author the essence of the world he creates", a small bank employee Raif-effendi, appears in it as a third person, the one about whom the narrator tells us. Despite the fact that most of the narrative is conducted from the words of the hero and as if about himself, formally he speaks through the lips of the narrator, who happened to know him personally. And he addresses his diary as if into the void: "If only I could pour out everything that is in my soul to someone, at least to one person... But even if I really wanted to, I would no longer be able to find such a person...". This detail is very important, since the diary is, first of all, a confession in which the hero pours out his emotional experiences, torments, both past and present, onto paper, and with the help of which he tries to trace his life's path. "A person needs to pour out his soul to someone...". These words can be interpreted as the hero's attempt to break out of "alienation", to overcome the hostile force that dominates him and is the result of his own behavior. Raif Efendi does not try to teach anyone about life; on the contrary, he desperately strives to understand his own. The hero needs to "express himself", even without hope of mutual understanding: "I am going to write about everything without embarrassment... Maybe I will be able to drown real grief in meaningless details of history and thus get rid of its impact. Maybe what I write will not be as bitter as what I experienced, and I

will feel some relief? Perhaps I will see that many things are not so important, much simpler than I assumed, and I will be ashamed of my own experiences?". In a certain sense, his desire to keep a diary is similar to that experienced by the hero of Jean-Paul Sartre's novel *Nausea* (1938), Antoine Roquentin. Both of them want to define and understand what they experienced.

However, if the latter seeks to understand the essence of the changes that have taken place and intends to "keep a diary in order to get to the bottom of it", then for Raif Efendi, the primary goal is to get rid of mental suffering. As a result, the author is able to avoid too detailed descriptions, while simultaneously preserving the status of the hero's consciousness as the primary source. It is solely and completely present in the action of the inserted diary story from the beginning to the very end and does not include any comments from the narrator. This suggests that consciousness is the central component of the work, and, therefore, Raif Efendi is undoubtedly the bearer of the main event - the emergence and functioning of artistic consciousness itself. Returning to the formal side of the work, one should not ignore the figure of the narrator. He is related to the main character by a number of characteristics that are at first glance imperceptible, but upon closer examination, very indicative. Thus, the narrator's consciousness is characterized by the same features as Raif Efendi's consciousness, but they are not expressed so strongly, and do not make him react to the outside world so sharply (while simultaneously noticing the slightest peculiarities of the environment). The fate of Raif Efendi, who missed - largely voluntarily - the chance to change his apathetic existence, was in some ways repeated (although to a much lesser extent) by the narrator, who did not have the chance to "talk" with him, Raif Efendi, before his death. "Yesterday evening he said to me: "We never had the chance to sit and talk like this!" With all this, Raif Efendi's consciousness undoubtedly dominates the work, which makes us consider the narrator only as a secondary character, necessary in order to characterize the routine existence of the protagonist and partially describe the historical situation contemporary to S. Ali, Turkey of the 1920s. Turning to the figure of Raif Efendi, as the narrator saw him, we can briefly characterize him as an inconspicuous person, in whom those around him see only a tool, a device for performing official or economic functions, akin to other inanimate things. This is how the narrator begins his description: "... Raif Efendi's simple face, his gaze seemed out of this world... At the same time, he could not be called an unusual person. Rather, he was one of those ordinary, unremarkable people, whom we pass by every day without noticing. His life could not interest anyone - neither its hidden nor its visible sides". However, the narrator is able to look deeper and see the consciousness that is formed by a person and that forms his inner world: "However, when we think about such people, we notice only the external and do not think at all about the fact that they also have a mind, and they think in one way or another, and the result of their thoughts is the inner world, each person has his own" .

The culmination of his catastrophe is the moment when he learns the truth about Maria's fate and sees his daughter for the only time in his life. However, this Raif Efendi, whose life has long been spent exclusively within his own consciousness, is no longer able to change anything, and the new truth, the truth about the mistake he made and which destroyed him, finally forces him to break all ties with the outside world. "Perhaps I ran away from people for ten years in vain. < ... > If I had learned everything then, perhaps I would have come to terms with it over time... But now it's all over. After I committed a huge, unforgivable injustice against you, I don't want to correct anything. Today I learned the truth, but I am forced to condemn myself to eternal loneliness". This is the sentence the hero passes on himself and this is the conclusion he draws about his existence. As for the future, he only says: "Everything, everything must be hidden, and especially the soul - where it will never be found...". Raif Efendi is fully aware of this decision; this decision shows the hero's "need to create - exclusively by his own action - the order of his living space". Thus, the main character of the novel "Madonna

in a Fur Coat” is a bearer of an existential type of artistic consciousness, but Sabahattin Ali, introducing such a hero into modern Turkish literature, does not rely on any known literary models. The writer’s talent, which subtly reacts to changes in socio-political and spiritual moods, allowed him to capture the existential tendencies inherent in world literature of the early twentieth century.

"MARTIN EDEN", A LITERARY ANALYSIS OF JACK LONDON'S NOVEL
"MARTİN EDEN", JACK LONDON'IN ROMANININ EDEBİ BİR ANALİZİ

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Ayten Cafer Güllü kızı Heybetova

Anahtar kelmeler: "Martin Eden", Jack London, analiz, roman, otobiyografik

Keywords: "Martin Eden", Jack London, analysis, novel, autobiographical

Martin Eden romanı ilk olarak 1908-1909 yıllarında Pacific Monthly dergisinin sayfalarında yayımlandı. 1909'da Macmillan Company tarafından ayrı bir kitap olarak yayımlandı. Jack London'ın, yetenekli bireyci Martin Eden'in entelektüel gelişiminin öyküsünü anlatan eseri, büyük ölçüde otobiyografik çıktı: Yazar, bu eserde, denizde ve çamaşırvhanede geçirdiği yorucu çalışmaları, burjuva bir İngiliz ailesinden bir kıza olan aşkını ve yazarı popülerliğe ve ölüme götüren kalıcı edebi çalışmalarını içeren hayat öyküsünü yeniden canlandırdı.

Romanın kahramanı, Jack London'dan yalnızca felsefi tavrıyla ayrılır: Spencer'in materyalist evrimciliğine ve Nietzsche'nin bireyciliğine bağlıdır. Yazara yakın sosyalist fikirler, esere ikincil karakterlerin imgeleriyle yansır: Belediye Parkı'nda sözlü tartışmalar için toplanan işçiler; sade bir çalışma hayatı süren varlıklı ailelerden gelen insanlar; Martin Eden'e göre sosyal faaliyetlerinde evrensel eşitlik ilkelerine göre hareket eden Bay Morse ve Yargıç Blount. Jack London, kahramanını zaman zaman bir sosyalistle karşı karşıya getirir ve hem ona hem de okuyucuya, insanlık için en kabul edilebilir toplumsal gelişim yolunun yalnızca bu olduğunu açıkça belirtir.

Romandaki aşk teması da otobiyografik bir temele sahiptir. Martin Eden ve Ruth Morse arasındaki ilişkinin konusu, Jack London ve Mabel Applegarth'ın aşk "tuvalini" neredeyse tamamen tekrarlar: Ruth, tıpkı Mabel gibi, sıradan bir denizciyle (romanda Arthur - hayatta Edward) iletişim kurmaktan hoşlanan bir erkek kardeşe sahiptir; tıpkı prototipi gibi, nişanlısından işe gitmesini ister (romanda gazeteci olarak veya babasının ofisinde / hayatta postanede); romanın kahramanı, gerçek kız gibi, Martin Eden'in karısı olmaz (romanda Ruth, ailesinin kendisine dayattığı sınıf önyargılarının etkisi altında Martin'den uzaklaşır / hayatta Mabel, kocasını kaybetmiş annesiyle kalmayı tercih eder). Ruth'tan ayrıldıktan sonra Martin Eden, kendisine aşık olan sıradan Lizzie Connolly ile yakınlaşır, ancak bunu "hastalık" olarak açıklayarak onunla evlenmeyi reddeder. Jack London, Mabel'dan ayrıldıktan sonra, onun arkadaşı Bessie ile evlenir (1900), ancak birkaç yıl sonra, Mabel'ın kendisini doğurmasının ardından boşanır ve ardından yeni sevgilisi Charmian ile tekrar evlenir (1905).

Martin Eden'in sanatsal imgesi bir bakıma idealize edilmiştir: Hayatta yolunu çizebilecek güçlü bir kişilik fikrini savunma arzusuyla, fazlasıyla uzlaşmaz hale gelir. Korkusuzluk, azim ve sıkı çalışmanın yanı sıra, ana karakter yavaş yavaş açık bir hakikat sevgisine dönüşür; bu sevgi, önce ideolojik muhaliflerle çatışmalarda, ardından da insanlara karşı giderek artan bir hayal kırıklığı ve onlarla iletişim kurmayı reddetmede kendini gösterir. Martin'in entelektüel gelişimi çok hızlı gerçekleşir: Yıllarca süren ısrarlı bağımsız çalışma ve edebi çalışma, çamaşırvhanede yorucu fiziksel çalışma, sürekli yoksulluk ve yetersiz beslenme, onun için sosyal başarı ve içsel çöküşle sonuçlanır.

Kahramanın bilinç evrimi, her biri Ruth Morse'u içeren birkaç aşamada gerçekleşir. Kırılğan ve ruhani bir kıza duyulan aşk, Martin Eden'in tavırları üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Hayaline layık olma arzusu, kahramanı yazar olma fikrine yönlendirir. Doğuştan gelen çalışkanlık, eşi benzeri görülmemiş merak, gelişmiş bir zihin ve ayrıntılara gösterilen özen, Martin Eden'in yeni mesleğinde hızla ustalaşmasını sağlar. Sıradan insanların yaşam tarzına dair bilgi ve Spencer'in materyalizmi prizmasından çevreye bakış açısı, onu mükemmel bir mantıkla donatır. İçsel güç ve gençlik maksimalizmi (Ruth ile tanıştığı sırada kahraman henüz yirmi bir yaşında bile değildir), Martin'in eserlerine, toplumdaki yerleşik ahlak anlayışına ve zorunlu mutlu sona odaklanan rafine burjuva edebiyatında eksik olan hayati bir gerçeklik ve güç kazandırır.

Hırslı yazar, başlangıçta halk arasında popüler olan formüle edilmiş aşk hikâyelerinin yaratılmasında bizzat yer alır. Martin bunu para kazanmak için yapar ve bu da ona Şimdiki Zaman'da yaşama ve çalışma fırsatı sunar. Genç adam kendini başka "edebi zanaatlarda" dener - mizahi şiirler, hicivsel taslaklar, küçük edebi notlar. İlk başta tüm yayınevlerinden ve yayınevlerinden ret cevabı alır. Sonra el yazmaları yavaş yavaş satın alınmaya başlar, ancak yine de bununla geçinemez. Başarı, edebiyat eleştirmenlerinden beğeni toplayan felsefi denemesi "Güneşin Utancı"nın yayınlanmasının ardından beklenmedik bir şekilde Martin'e gelir. Yazarın hikâyeleri ve romanları talep görmeye başlar, ancak çok geçmeden tüm bunların bir şans eseri olduğunu ve yeteneğinin tanınması olmadığını anlar.

Martin'in edebi başarısından önce gelen Ruth'la kopuş, kahramanın hayatının ikinci aşamasını açar ve bu aşamada tam tersi bir yol izler: burjuva ortamının cazibesinden, etrafındaki her şeye duyduğu hayal kırıklığına. Yazarın yakın akrabaları (kız kardeşleri, kayınbiraderleri), sosyetenin arkadaşları, Morse ailesi, ürün satın aldığı ve uzun süre Martin'i değersiz, tembel bir insan olarak gören tüccarlar, onu akşam yemeğine davet etmeye, eski şikayetlerini unutmaya, "Bay Eden" in tüm fikirlerini ilgiyle dinlemeye ve onunla tanışmayı bir onur saymaya başlarlar. Martin, kendine karşı bu tavırdan çok etkilenir. İnsanlarla iletişim kurarken, tek düşündüğü kendisinde hiçbir şeyin değişmediğidir: Başkaları tarafından övülen her şey, kendisinden tembel biri olarak bahsedildiği dönemde zaten yazılmıştır.

Ruth'un gelişi, kahramanı bir anlığına acı dolu varoluşundan koparır, ancak tüm dünyanın artık onunla iletişim kurmasının sebebi olan Ruth'un ona geri dönmeye karar verdiğinin anlaşılması, Martin'i sonunda bitirir. İnsanlara duyduğu hayal kırıklığı o kadar şiddetli hale gelir ki, kahraman nefret ettiği San Francisco'dan kaçmaya karar verir. Gemide, Tahiti'ye doğru giderken Martin, bu kararın yanlış olduğunu anlar: Onu aşağı çeken etrafındaki dünya değil, insanlarda gördüğü ve kabul etmediği yalanlara karşı tavrıdır. Popüler yazar sevemez, hayatta bir amaç göremez, hiçbir şey yapmak istemez. Zamanını yalnız ve sürekli uykuda geçirir; bu da onun için sonsuz bir uykuyla son bulur - bir zamanlar çok sevdiği Güney Denizleri'nin sularında.

The novel Martin Eden first appeared in the pages of Pacific Monthly magazine in 1908-1909. It was published as a separate book by the Macmillan Company in 1909. Jack London's work, which tells the story of the intellectual development of the gifted individualist Martin Eden, turned out to be largely autobiographical: in it, the author recreated the story of his life, which included his grueling work at sea and in a laundry, his love for a girl from a bourgeois English family, and the enduring literary work that propelled him to fame and death.

**THE MEANING, DEVELOPMENT AND ESSENCE OF SUBTEXT IN MIRZA
FATALI AKHUNDZADEH DRAMATURGY**
**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ DRAMATURGİYASINDA SƏTİRALTI MƏNA,
İŞLƏNMƏSİ VƏ MAHİYYƏTİ**

Doktorant Kamil ƏLİYEV

**AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutu, Filologiya, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı,
Azərbaycan.**

XÜLASƏ.

Çoxəsrlük tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında hər zaman sətiraltı mənanın özünəməxsus yeri olmuşdur. Çünki tarixi baxımdan yanaşdıqda uzun müddət ya əsarətdə qalmış, ya müstəmləkəyə çevirilmiş ölkəmizin ədəbiyyatında cəhalətin tənqidi və onunla mübarizə, maarif, ictimai-siyasi, eləcə də sosial məsələlərdə yazıçıların fikirlərini ifadə etməsində hər zaman bir maneə olduğundan, məhdudlaşdırmalara məruz qalıb senzuranın təqiblərindən yan keçmək üçün bu, çox vavib bir silah halına gəlmişdir.

Belə ki, bu, sadəcə, siyasi cəhətdən hər hansı bir məhdudlaşdırma ilə kifayətlənməyib, həmçinin azadlıqdan məhrumluqları hər zaman bütün bir xalqın inkişafına maneə olmuş qadınlarımızın hüquqları, təhsili, qızlarımızın dövrün dini görüşlərincə məktəbə gedə bilməməsi, bununla yanaşı, dünyəvi təlimlərin insanları dindən azdırdığı fikrini önə sürüb xalqı cəhalətə aparan mollaların qurduğu rejimin ifşası, geridə qalmışlığın kəskin tənqidi, qadınlarımızın zorla ərə verilməsi və bunun kimi onlarla digər məsələlər də sadəcə bu yolla dilə gətirilə bilirdi. Əks halda, ya ədəbi şəxslər xalqın gözündən salınır, ya da “Görünməz düşmən”lərin hədəfinə çevrilirdilər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, İlyas Əfəndiyev, İsa Muğanna, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl şıxlı, Mirzə İbrahimov və bu kimi digər onlarla yazıçılarımız bu mövzuda durmadan çalışıb irihəcmli, həm də keyfiyyəti etibarilə sayılıb-seçilən, önəmli əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Onlar ictimai xadim idilər, əsas qayələri təmsil etdikləri, qanını daşdıqları xalqın azadlığı, inkişafı, elmi və əxlaqi cəhətdən ucalması, öz qınını yırtıb uçağı bacaran kəpənək timsalında ucalması idi. Bugünkü müstəqilliyimiz, milli birliyimiz, elmimiz, azadlığımız məhz bu insanların sayəsində uzun illər qorunub saxlanmış, əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, sətiraltı məna, Dramaturgiya,

ABSTRACT.

In Azerbaijani literature, which has a centuries-old history, subtext has always had a unique place. Because, from a historical point of view, in the literature of our country, which was either enslaved, or colonized for a long time, the criticism and fight against ignorance is always an obstacle in expressing the opinions of writers on educational. Socio-political, as well as, social issues, it has become a very important weapon in order to circumvent the restrictions and persecutions of censorship.

So, this is not only limited by political restrictions, but also the rights of our women, whose lack of freedom has always been an obstacle to the development of the entire nation, the education of our girls, the inability of our girls to go to school according to the religious views of the time, in addition to this, the exposure of the regime established by the mullahs who put forward the idea that secular teachings lead people astray from religion, the sharp criticism of backwardness, the forced marriage of our women, and dozens of other issues like this are just this way could be spoken. Otherwise, either the literary figures were shunned from the public eye, or they became targets of the "Invisible enemies". Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najaf bey Vazirov, İlyas Afandiyev, İsa Mughanna, Huseyn Javid, Jalil Mammadgulizade, Mirza Fatali Akhundzade, İsmayil Shikhli, Mirza İbrahimov and dozens of other such writers have continuously worked on this topic and created important works of great volume and quality. They were public figures, the main rocks they represented, the freedom, development, scientific, and moral elevation of the people they bore, and their elevation in the image of a butterfly that was able to tear its sheath and fly. Today's independence, national unity, science and freedom have been preserved and achieved for many years thanks to these people

Keywords: Azerbaijani literature, Subtext, Dramaturgy.

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə dramatik növdə əsər yazan, dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Ümumən, milli ədəbiyyatımızın novatorçuluq baxımından ən böyük şəxsiyyəti də məhz odur. Çünki ilk komediyanı yazan da, ilk dramı yazan da o idi. Sonralar bu ənənənin ədəbiyyatımızda geniş yayılmağa başladığını görürük. XIX əsrdən etibarən dramatik janrlar geniş vüsət almağa başladı. Mirzə Fətəli Azərbaycan ədəbiyyatında dönüş yaratdı, realist nəsrin əsasını qoydu, dramatik növü gətirdi. Lakin belə bir sual yaranırdı ki, dramatik növə ehtiyac necə yarandı? Hardan ortaya çıxdı? Bu sualın cavabını Azərbaycan Dramaturgiyası Antologiyası adlı 4 cildlik kitab vasitəsilə tapırıq: "1850-55-ci illər arasında "Hekayəti-molla İbrahimxəlil Kimyagər", "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi- Nəbətət", "Hekayəti-xırs Quldurbasan", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis", "Mürafə vəkillərinin hekayəti" komediyalarını yazan Mirzə Fətəli Axundzadə realist Azərbaycan dramaturgiyasının təməl daşını qoydu. Onun əsas istəyi xalqı irəli aparmaq, maarifləndirmək idi. Komediyanın əsasını gülüş təşkil etdiyi üçün dramaturq realist sənətkar kimi cəmiyyətin eyiblərini, çatışmayan cəhətlərini yazdığı əsərlər vasitəsilə açığa göstərirdi. Onun komediyalarında müxtəlif təbəqəyə və sinfə mənsub olan personajlar öz başa düşəcəyi dillə danışır, onların daxili aləmi, psixoloji halları (kin, hiddət, qəzəb, sevinc və sair) real lövhələrlə təsvir olunur. (Məmmədova, 2004, s. 4-5)

Axundzadənin dram əsərlərində sətiraltı mənə. Mirzə Fətəli Axundzadənin yazdığı ilk komediya olan "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər" əsəridir. Birbaşa cəhalət və geriliyin ifşası, maarifin və elmin əhəmiyyəti, mollaların nə qədər saxtakar şəxslər olduğunu göstərmək istəyir, xalqın gözünü açmağa çalışırdı. Hadisələr Şəkidə cərəyan edir və Hacı Kərim Məşədi Cabbar və Ağa Zaman digərlərini bir məclisə yığır və Molla İbrahimxəlilin Tiflisdə guya rüsxət aldığını, yeni bir şey icad edib, adını da iksir qoyub, misə vurursan gümüşə çevirir. Burdakıların da hamısı buna inanır və Hacı Rəhimdən borc pul alıb onun yanın düşürlər ki, bunların pulunu da gümüş eləsin. Burada yeganə obraz olaraq Hacı Nuru işıqlı obrazdır, elmi, maarifi təmsil edir və digər bütün obrazlara qarşı yaradılan bir personaj kimi çıxış edir. Hacı Nuru şairdir. Hamını da bir-bir ifşa edir. Hacı Kərim ona irad tutur ki, kasıblayıb, indi şər zamanı deyil, onlar hamısı bir dərdə çarə tapmağa yığışıblar. O isə öz növbəsində Hacı Kərimin əsl kimliyini ortaya çıxarır, niyə qazana bilmədiyini açıb oxucuya göstərir: "Ondan ötrü ki, xalqın arasında etibardab düşübsən. Heç kəs sənə iş tutdurmur. Əvəildə yanına əsbab qayıрмаq üçün hər nə qədər qızıl və gümüş gətirdilər, nisfəndən artıq oğurladın, mis və bürünc qatıb sahiblərinə rədd etdin, axırda fisqin bürüz etdi. Dəxi yanına bir adam iş gətirmir. Əgər doğru rəftar eləsəydin, əlbəttə, indi dövlətli kimsənələrdən biri idin". (Axundzadə, 2000, s. 34-35) Daha sonra Ağa

zaman niyə sərvətinin puç olduğunu soruşur, Hacı Nuru da deyir ki, sən də tiflis dəlləkləri kimi həkim olmaq istədin, amma sənin sənətin həkimlik deyil. Öz sənətini atdın deyə bu günə qaldın. Atan dəllək idi, dövlət yığmışdı ülgüclə. Sənə də bu işi yaxşıca öyrətmışdi. Sənsə batırdın. Bir qəbiristanlıq adam qırdın, dəxi camaat işin əslini bildi, səndən uzaq qaçmağa başladı. Düz olsan, indi dövlətli bir adam idin. Bunu gören Molla Salman deyir ki, sənin dediyinə qalsa, Hacı, gərək mən Harun olaydım, mən niyə heç nəyə sahib deyiləm? Bu cavabı alır: “Ona görə ki, sən çox yaxşı qatıçılığa layiqsən, amma beyninə düşübdür ki, mən dəxi gərək molla olam, ondan ötrü ki, atan da molla idi. Sənin atan oxumuşdu, kamalı var idi, molla idi. Sən ki öz adını dürüst yazmağa qadir deyilsən, nə üçün molla olursan. Kamal ata kürkü deyil ki, irslə övlada yetişə. O səbəbdən xalq arasında hörmətin yoxdur.” Bu, beləcə davam edir. Nuxulular sonra Xaçmaza gedib Molla İbrahimxəlili görürlər. Molla əvvəl köməkçisinə deyir ki, guya 3 günlük ibadətə çəkilib, Molla Həmid onları qonaq edir, 3 gün sonra Molla özü gəlir və təklifi qəbul etmir ki, başqalarına bütün gümüşləri verib və 1 ay lazımdır ki, yenilərini əldə etsin, amma Nuxulular inad edəndə qəbul edir və tapşırır ki, 1 aydan sonra gəlsinlər. 30 gün sonra Nuxulular gəlirlər və Mollanı “iş üstündə” görürlər. Guya gümüş qayırır. Sonra da aləmi bir-birinə vurur ki, 30 gün sonra, yəni 31-ci gün gəlməli idiniz, amma səhv etdiniz, indi isə bu işi görəne kimi burdan ayrılmayın və meymunu yadınıza salmayın. Nuxulular dözməyib meymunu dilə gətirirlər, guya ki mollanın kürəsi partlayır, hər yerə alov saçılır. Molla əvvəl onlara lənət oxuyur, sonra deyir ki, getsinlər, Molla çağıranda gəlsinlər. Beləliklə, Molla onları 5000 manatını bu yolla əldə etmiş olur. Burada əsas məqsəd isə, İksirə inanacaq qədər cahil adamların cəmiyyətdə nə qədər çox olduğunu, çoxunun öz bilmədiyi işlərə girişdiyini, camaatı aldatdığını, saxtakarlığın baş alıb getdiyini bu Nuxulular timsalında Hacı Nuru vasitəsilə ifşa edir və əsər öz məqsədinə çatır. Yekunlaşdırmaq baxımından, elmsizlik, mövhumat, kor-koranə inanc tənqid hədəfi olub, elmə, maarifə çağırış motuvu daşıyır.

Axundzadənin digər bir əsəri isə “Hekayəti-xırs quldurbasan”dır ki, bir-birini sevən iki gəncin qovuşmaq üçün hansı çətinliklərdən keçdiyini göstərir. Bayram və Pərzad bir-birini sevən iki gənc olsa da, təəssüf ki, Pərzadın əmisi atasız qalmış qardaşı qızını guya öz oğluna almaq istəyir ki, yiyəsiz qalmasın. Bayram isə deyir ki, “Bəs məlum olur ki, əmin səni axtarmır, ancaq sənin sürünü, ilxını axtarır. O üzdən istəyir ki, səni öz oğluna, o tacikə, o maymağa verə ki, ömründə bir sərcə vurduğu, bir quzu oğurladığı yoxdur?”. (Məmmədzadə, 1987, s. 79) .İlk baxışdan rahatlıqla buradan yazıçı qadınların hüquqlarından necə məhrum olduqlarını, özləri barədə qərar vermə hüquqlarından məhrum olduqlarını göstərməkdir. İlk baxışda görünən məsələ bu olsa da, arxa planda isə Bayramın dilindən deyildiyi kimi, quldurluq, oğurluq həmin dövrə də fərasət sayılır. Bununla müəllif cəhalətin xalqın beyninə necə yayıldığını göstərmək, geriliyin qabardılmış təsvirini göstərmək istəyir. Ümumilikdə quldurluq, qaçaqlıq həmin dövrlərdə “fərasətin” göstəricisi idi, həmin adamlar sanki bir fəxrli bacarığa sahibmiş kimi sevilərdi. Burada Zaxanın dilindən deyilən misralar da bunu təsdiq edir: “Vallah, əgər Tarverdir mənim sözlərimdən quldurluğa getsə, biçarənin heç təqsiri yoxdur. O neyləsin ki, bu viran olmuş ölkənin qızları quldurluq, oğurluq bacarmayanı sevmirlər. Divanbəyinə deyən gərək ki, biçarə gədələri oğurluqdan, quldurluqdan ötrü niyə incidirsən?. Bacarırsan, ölkəmizin qızlarına qadağan elə ki, quldur olmayan oğlanlardan zəhlələri getməsin”. (Məmmədzadə, 1987, s. 83). Baxmayaraq ki, onlar quldurluqla məşğul idilər və nəhayətdə hökumət əsərin finalında cinayətkarı yaxalayır.

Burada Məşədi Qurban, Pərzadın atası isə dövrün tipik feodallarının timsalıdır. Onun yeganə dərdi mal-dövlətdir. Bunun üçün hər şeyi fəda etməyə hazırdır. Buna görə də, müəllif hər cəhdlə bütün obrazların dili ilə onun xarakterini açır, iç üzünü ortaya çıxarır.

M.F.Axundzadə ilk başda cəhalət, avamlıq və geriliyin qatı düşməni, din, ibadət adı altında insanların necə cahilləşdirildiklərini gören, göstərən və ona qarşı savaşıyan maarif qəhrəmanı idi. Onun “Hekayəti-Müsyö Jordan və Həkim-i-nəbatat Dərviş Məstəli şah” əsəri buna bariz

nümunədir. Eləcə əsərin adından başlayaraq bunu aydın şəkildə görmək olar. Çünki Müsyö Jordan fransız dövlət xadimi və elmin, saflığın, işığın və xeyirin simasını, Dərviş Məstəli şah isə qaranlığın, blicliyin, cəhalətin və şərin simasını ifadə edir və bu, sadəcə, obraz adı kimi qələmə verilməmişdir. Sonrakı mərhələdə əsərin əsas süjetini təşkil edən Şahbaz bəyin oxumağa məhz Parisə getməsinin səbəbi yerli təhsil ocaqlarının, təhsilverən kadrların olmaması, azlığı və ya çatışmazlığına bir işarə kimi qiymətləndirilməlidir. Doğrudan da, o dövrdə insanlar təhsil üçün Tiflisə, Moskvaya, Peterburqa və sair. ölkələrə gedirdilər. Digər yandan, əsərdə cadu olunması, caduya inamin, xurafatın mövcudluğuna inama qarşı müəllifin tənqidi baxışı yumorla ifadə edilir: “Ux, Allah, kərəminə şükür, ürəyim bir azca rahatladı, yox o olsun o ölkə ki, orada cadu-pitik yoxdur!”. (Axundov, 1938, s. 32) Xanımların savadsızlığı, avamlığı qəti şəkildə sərt yox, yumşaq tərzdə gülüş hədəfinə çevrilərək müəllif tərəfindən təsvir edilir. Başqa bir nümunə olaraq, Dərvişin əsərin final səhnəsində Paris şəhərinin maketini düzəltməsi və “partlatması” ilə Müsyö Jordana elçinin Fransanın xaraba qalması xəbərini verməsi üst-üstə düşür və belə bir təəssürat yaranır ki, doğrudan da, cadu işə arayıb. Əslində siyasi səbəblərdən dolayı müəllif bunu əyani şəkildə göstərə bilmədiyindən bu formada istifadə edir və ortaya möhtəşəm bir əsər çıxır. Siyasi səbəb dedikdə, müəllif burada illəri fərqli vermiş, lakin həmin məsələyə işarə etmişdir. Bu da özü ayrıca çox xırda olmasına baxmayaraq, çox incə detaldır.

Əsər haqqında ən yekdil fikir isə, qərb maarifi ilə şərq cəhaləti, qərb demokratik cəmiyyəti ilə şərq despot düşüncə tərzini və onların toqquşması, mübarizəsi əsas məsələdir. “Həkim-i nəbatat” Müsyö Jordan elmi və işığı, parlaq ideyaları təmsil edir. Ona qarşılıq olaraq, Dərviş Məstəli şah ikiüzlülüyn, rıyanın, cəhalətin simvoludur. Əsərdə xanımların birsavadlığı, cahilliyi, gördüyü işlər, bildirdiyi fikirlər sadəcə xoş gülüş hədəfinə çevrilmişsə də, Dərviş, onun hambalı isə kəskin satirik hədəf olaraq canlandırılır.

Axundzadə yaradıcılığının ən önəmli yerlərindən birini tutan “Hekayəti-mərdi Xəsis” komediyasıdır. Geniş şöhrət qazanmış “Hacı Qara” komediyası 1855-ci ildə qələmə alınmışdır. Əsərdə Hacı Qaradan sonra ikinci əsas obraza Heydər bəydir. İflasa uğramış Heydər bəyin toy xərci əldə etmək üçün Hacı Qara ilə birlikdə Təbrizə qaçaq mal alverinə getməsi və bu səfər zamanı baş vermiş hadisələr qələmə alınmışdır. (5). Xəsisliyin parlaq nümunəsini təsvir edən yazıçı bir əsər içərisinə bir neçə mövzu sığdırmağı bacarmışdır ki, yenə burada cəhalətin, elmsizliyin kəskin tənqidi, buna qarşı gələn simaların, dövrün imkan sahiblərinin iç üzünün ifşası, pul və mənəviyyat qarşıdurması, qadın azadlığı, zorakı evlilik, maarifə, elmə qarşı dövrün düşüncə tərzini dilə gətirərək cəmiyyətin tənqidi təsvirini vermişdir.

Əsərdə Heydər bəy Hacı Qaradan fərqli olaraq, şiddətli gülüş doğurmur. Lakin əməyə xor baxan Heydər bəy lovğa bəylər kimi dolanışığını quldurluqla, qarətçiliklə təmin etmək istəyir. Əsərdə onun dilindən verilən misralar da buna sübutdur: “Pərvərdigara, Bu necə əsrdir? Bu necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tufəng atmağın hörməti var. Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaığının içində otursan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun!”. (Məmmədzadə, 1987, s. 125) Müəllifin barəsində danışdığımız digər əsərlərində gördüyümüz kimi bu əsərdə də quldurluq, qaçaqlıq bir yüksək keyfiyyət hesab olunur ki, bu da tənqid hədəfi olaraq qələmə alınır. Cəmiyyətdə gedən mənəvi çöküş əsas mövzulardan biridir ki, Hacı qara deyir: “Əgər bu aləmdə pul olmasa, qohum-əqrəba kimə lazımdır?”. Elm və tərəqqi barədə Əliquluvə Hacı arasında keçən dialoq da bu barədə müəllifin niyyətini həyata keçirməsinə kömək edir: “Siz deyirsiniz ki, Avropa kafirxanadır. Mən deyirəm ki, orada elm var, tərəqqi var, mədəniyyət var.” Hacı Qara da müəllifin digər obrazları kimi elmə, maarifə, təhsilə qarşı idi, elə düşünürdü ki, orada oxuyanlar Allahı tanımaz, dindən-imandan uzaq adamlar olurlar. Burada Avropanı kafirxana adlandıran Hacı Cəhalətin, Əliqulu isə ziyalılığın və gələcəyin simvoludur. Digər bir məsələ qadınlar və onların ailə, sosial durumu və statusu məsələsidir. Hacı Qara deyir: “Qızı satmaq pis iş deyil, Əgər qız adamın

evində böyüyübsə, onun qiyməti var. Bu sözlərlə Hacı Qara qadını hər hansı bir əşya, mal kimi təqdim edir. Onu alınıb-satıla bilən bir əşya sayır. Bu, qadınların cəmiyyətdəki hüquqsuz mövqeyinə bir işarə və tənqiddir. Patriarxal düşüncələr və ailədaxili sövdələşmələrə müəllif mövqeyi göstərilir.” Hacı Qara komediyası dərin mənəvi və sosial əhəmiyyətə malik bir əsər kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran əsəri müəllifin 1851-ci ildə qələmə aldığı dramaturji əsərlərdəndir və müəllifin 3-cü komediyasıdır. Azərbaycan teatrı səhnəsində qoyulmuş ilk dramatik əsərdir. Komediyada xanlıq idarə üsulu komik dillə ifşa olunur. Burada dramaturq lətifələrdən bacarıqla istifadə edərək, xanın şikayətlərə baxarkən çıxardığı hökmlər Molla Nəsrəddin lətifələri qədər mənə daşıyır. Yazıçı bu lətifələrdən istifadə etməklə boşbeyin və ağılsız xanı gülüş ilə öldürür.

Əsərdən görünür ki, Lənkəran xanı adi problemləri həll etməkdən acizdir. Verdiyi qərarlar da özü və qurduğu sistem kimi şikəstdir. Məclisdə xanlıq bəyləri, vəzir-vəkilləri bir araya gələndə xan tapşır ki, şikayətçiləri bir-bir göndərsinlər. Elə əsərin ən can alıcı səhnəsi də bundan sonra başlanır.

Birinci gələn adam şikayət edir ki, atını otararkən at onun əlindən çıxıb qaçıb. O da qarşıdan gələn adamı səsləyib atı tutmağı xahiş edir, o da öz növbəsində bir daş götürüb ata tərəf atır, daş təsadüfən atın gözüne tuş gəlir, yerindən çıxarır. Xan da ədaləti bərpa etmək üçün deyir: “A kişi, sən də get, vur bunun atının bir gözün çıxart. Bu, şübhəli iş deyil, Səməd bəy, fərraşlardan birini qoş, getsin, buları haqlaşdırsın”. (6). Və bunun kimi iki ərizəçi də sonradan daxil olur. Xan da onlar arasında “ədaləti” bərpa edir. Hələ üstəlik bununla bağlı gileylənir ki, bütün xanlığın dərdi buna qalıb.

Nəticə. Bütün bir ömrü xalq yolunda qoyan maarifçinin əsərlərindən də görünür ki, onun tək qayəsi milləti oyatmaq, gerçəkləri göstərmək, xalqı aydınlığa çıxarmaq olub. Bütün bunlarla bərabər üsuli-idarəyə də öz etirazını bildirib, xalqın kor qalmasında onların da günahkar olduğunu göstərir. Tənqidi, lazım olan ifadəni bacardığı qədər yerində və bəzi hallarda isə mətnatı anlam şəklində oxucuya çatdırır. Bunu isə anlamaq çox da çətin deyil. Çünki onu oxuyan hər kəs az-çox nədən söhbət getdiyini anlayır. Hərhalda bir xalqı ən yaxşı şəkildə elə onun özü və ya öz nümayəndələri başa düşə bilərlər və tənqid edə bilərlər.

Ədəbiyyat siyahısı.

- 1) Məmmədova, D. (2004). Azərbaycan Dramaturgiyası Antologiyası. IV cildə; I cild. “Şərq-Qərb”.
- 2) Axundov, M. F. (2000). Seçilmiş əsərləri; I cild. Atilla.
- 3) Məmmədzadə, H. (1987). M. F. Axundov, seçilmiş əsərləri 3 cildə, I cild. Elm nəşriyyatı.
- 4) Axundov, M. F. (1938). Hekayəti-Müsyö Jordan Həkimisi-Nəbatat və dərviş Məstəli şah Caduküni-məşhur. Azərnəşr.
- 5) https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99rg%C3%BCz%C9%99%C5%9Fti_m%C9%99rdi-x%C9%99sis
- 6) (<https://az.wikisource.org/wiki/S%C9%99rg%C3%BCz%C9%99%C5%9Fti-v%C9%99ziri-xani-L%C9%99nk%C9%99ran>)

AESOP LANGUAGE AND ITS PLACE IN AZERBAIJANI LITERATURE
EZOP DİLİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ

Əliyev Kamil Cəmil oğlu

Doktorant? AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

XÜLASƏ:

Bu tədqiqat işində Antik yunan hekayə yazıçısı, həmçinin hekayə janrının banisi sayılan, eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşadığı hesab edilən Ezop və onun hekayələrində istifadə etdiyi sətiraltı mənalar, ifadə yenilikçiliyi və onun əsrlər boyunca müxtəlif xalqların ədəbiyyatında öz əksini tapması və bütün bunlar nəticəsində formalaşan “Ezop dili” anlayışı barədə araşdırma edilib. Ezop dilinin müxtəlif ədəbiyyatlarda, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən də, sovet dövründə geniş istifadə olunması bu araşdırmanı daha da vacib edir. Əsasən də, sovet dövründə heç bir vəchlə yazılması, çap olunması qəti şəkildə qadağan edilən milli dil, milli dövlət, azadlıq, vətənpərvərlik-qıscası, rejimə qarşı yazıla biləcək istənilən materialın qadağan edildiyi bir dövrdə bu dilin, ifadə üsulunun istifadə olunması nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, sərt müstəmləkə siyasəti yeridilən, işğal altında olan, azadlığı əlindən alınan bütün ölkə və xalqların ədəbiyyatında qaçılmaz və həyatı əhəmiyyət daşıyan bir vasitə rolunu almışdı. Senzuradan yalnız bu halda keçə bilən əsərlərin böyük əksəriyyəti dövrün hakimiyyəti tərəfindən kütləvi halda məhv edilmiş və günümüzdə gəlib çatan çox az saylı mənbələr bizə dövrün mahiyyəti haqqında məlumat verir. Elmi işdə Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarının müəlif dövrlərdə ictimai-siyasi və sosial məsələlərdə öz fikirlərini senzuradan keçirərək ifadə və çap etdirmək üçün Ezop dilinə müraciəti onların seçilmiş əsərlərindən nümunə əsasında əks etdirilib. Digər yandan dövrün hadisələri, yazıçıların hansı çətinliklərdən keçdiyini, xalqın həmin dövrdəki təsvirini bu “Dil” vasitəsilə görmək mümkündür.

AÇAR SÖZLƏR: Ezop, Sətiraltı məna, İfade yenilikçiliyi, Ədəbiyyat, Ezop dili

ÖZET

Bu araşdırma çalışmasında, Antik Yunan hikəyə yazarı və aynı zamanda hikəyə türünün kurucusu sayılan, MÖ VI. yüzyılda yaşadığı təxmin edilən Ezop və onun hikəyələrində kullandığı sətir arası anlamlar, ifadə yenilikçiliği ile bu üslubun yüzyıllar boyunca farklı halkların edebiyatlarında nasıl yer bulduğu və nihayetinde şekillenen **“Ezop dili”** kavramı incelenmiştir.

Ezop dilinin çeşitli edebiyatlarda, özellikle de Azerbaycan edebiyatında, bilhassa Sovyet döneminde yaygın biçimde kullanılması, bu konuyu araştırma açısından daha da önemli kılmaktadır. Sovyet döneminde, milli dil, milli devlet, özgürlük, vatanseverlik gibi konuların hiçbir şekilde yazılması, yayımlanması yasaklandığı bir ortamda, rejime karşı olabilecek her tür yazının sansüre takılmaması için bu ifade biçimi zaruri və yaşamsal bir araç haline gelmiştir. Yalnız bu şekilde sansürü aşabilen eserlerin büyük çoğunluğu dönemin iktidarı tarafından kitlesel olarak yok edilmiş, günümüze ulaşan az sayıda kaynak ise bize bu dönemin ruhunu anlama imkânı vermektedir. Vurgulanmalıdır ki, Ezop dili yalnızca siyasi içerikli olmamış; aynı zamanda sosyal meseleler, bilim, eğitim ve terbiye gibi alanlarda da derin anlam taşımış, yazarların düşüncelerini ve acılarını dolaylı yollarla ifade etmelerine büyük katkı sağlamıştır.

Bu makale, araştırma materyali olarak; tez, kitap, konuyla ilgili her türlü bilimsel yazı ve akademik çalışmalarda kullanılabilir niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Ezop, Satır Arası Anlam, İfade Yenilikçiliği, Edebiyat, Ezop Dili

This research study examines the subtextual meanings used in histories, innovativeness, of expression, and the way in which Aesop? An ancient Greek story writer and the founder of the story genre, who lived in the 5th century BC, was reflected in the literature of various nations throughout the centuries, and the concept of “Aesop language” that was formed as a result of all this. The widespread use of Aesop language in various literatures, including Azerbaijani literature, especially during the Soviet period, makes this research even more vital. In particular, During Soviet era, when the national language, the national state, freedom, patriotism-in short, any material that could be written against the regime- was strictly prohibited from being written or printed under any circumstances, the use of this language and method of expression became an inevitable and vital tool not only in Azerbaijani literature, but also in the literature of all countries and people that were subjected to a harsh colonial policy, were under occupation, and had their freedom taken away. The vast majority of works that could only pass in censorship in this way were massively destroyed by the authorities of the time, and very few sources that have survived to this day provide us with information about the essence of the period. The scientific work reflects the appeal of the brilliant figures of Azerbaijani literature to the language of Aesop to express, and publish their views on socio-political and social issues in different periods, by passing censorship, based on examples from their selected works. On the other hand, it is possible to see the events of the period, difficulties the writers went through and the depiction of the people at that time through this “Language”.

KEY WORDS: Aesop, Subtext, Expression innovation, Literature, Aesop language

Giriş. Tədqiqat işinin əsas mahiyyəti əsrlər öncə yaşayıb yaratmış yunan şairi Ezopun ədəbiyyata gətirdiyi “Üstüörtülü və ya Sətiraltı” məna, onun mahiyyəti, ədəbiyyatda istifadəsi və yarandığı dövrdən bəri müxtəlif yazıçı və şairlərin dilində istər sosial-siyasi, istərsə də ictimai məsələlərdə silah kimi və ya ədəbi priom kimi istifadə edilməsini düzgün şəkildə nümunələrlə təqdim etməkdir. Qısaca, Ezop dili anlayışına belə bir tərif verilir: Qədi yunan təmsilçisi Ezopun adı ilə bağlı olub, senzurun qadağan etdiyi müəyyən ideya, hadisənin çeşidli dil vasitələri ilə gizli şəkildə ifadə formasıdır ki, sonradan bu məcazlar sistemi asanlıqla anlaşılan məcazlar sisteminə çevrilir. XX əsr Azərbaycan poeziyasında, xüsusən də satirik poeziyada kəskin, mübariz, müxalifətçi fikir və düşüncəni örtülü, pərdəli şəkildə, məcazi yolla vermək mənası daşımışdır. Molla Nəsrəddin jurnalının nümayəndələri, xalqın, millətin müstəqilliyə hüququ uğrunda canlarından, şəxsi mənafeələrindən və azadlıqlarından keçə, vətənimizin yüksək səviyyəli sənətkarları ondan geniş şəkildə istifadə etmişlər. Bu, özünü, sadəcə, bədii əsərlərdə yox, müəlliflərin ləqəblərində də özünü göstərmişdir. Bu yazıçılar daim təqiblərdə, senzuranın xüsusi diqqətində olduqlarından, əksərən, təxəllüslərdən istifadə etmişlər ki, bu da elə etirazin “Ezop dili” ilə ifadə olunması idi. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının adı başda olmaqla, “Cırcırma”. “Məşədi Sijimqulu”, “HopHop”, “Cüvəllağı”, “Hərdəmxəyal”, imzalarını C.Məmmədquluzadə, Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi istifadə edərək seçilirdilər. Mirzə Cəlilin “Ölülər” əsərindən parçaya nəzər yetirək: “Müsəlman milləti çox ağıllı millətdir. Çünki bu millətdən başqa heç bir özgə millət behiştin yolunu tapa bilmir. Tutaq ki, Avropalılar teleqraf, telefon, radio icad edirlər. Amma zamanə ki, onlar behiştin yolunu tapa bilmirlər, daha onlar necə müsəlmanlardan ağıllı ola bilərlər? Əlbəttə, ola bilməzlər.. (9). Məndən də göründüyü kimi Mirzə Cəlil burada avropalıların elmə və texnologiyaya, maarifə verdikləri önəmi, müsəlmanların isə eləcə millət, din deyib çağın tələblərindən hər cəhətdən geri qaldıqlarını “Ezop dili” ilə göstərməyə çalışmışdı.

Siyasi, eləcə də sosial-iqtisadi, maarif, elm, təhsil və xalqın hərtərəfli tərəqqisi məsələlərinə münasibətdə Ezop dili. Ezop dilinin ədəbiyyatımızdakı tarixinə baxsaq, elə də kiçik bir tarix olmadığını, uzun müddətdir ki, ədəbiyyatımızda istifadə edildiyini demək olar. Misal üçün, xvi-xviii əsrlərdə yaşayıb yaratmış, əbədiyaşar xalq şairimiz M.P. Vaqif dilində də görürük:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,

Yaşılbaş sonası, Hayıf ki, yoxdur.

Ucu tər cığalı siyah tellərin,

Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur.

Burada şair Kür qırağının gözəl mənzərəsini, feodal ara müharibələrinin abadlığına imkan vermədiyi və bərbad qalan Kürqırağı kəndlərini təsvir etməklə bərabər, bir Azərbaycan qızının obrazını yaradır. (8) Şair burada ilk baxışda Kür qırağının təsvirini vermiş kimi görünərsə də, əslində niyyəti başqa idi. O, saray əyanı, Xanlığın baş vəziri olduğundan bu mövzular siyasi hesab olunurdu və Vaqifin “Ezop dili”ndən istifadəsini labüd edirdi. Burada şair Kür qırağının xaraba qalmasından, ara qarışıqlığı üzündən xalqda yaranmış dərd-sərləri ifadə edir, onun təsvirini yaradırdı. Bildiyimiz kimi, Vaqif ömrünün qızıl çağlarında həmişə nikbin əhval-ruhiyyədə yazıb yaratsa da, ömrünün sonlarına yaxın artıq can dostu, görkəmli xalq şairimiz Vidadinin dediyinə gəlmiş, dünyadan narazılıq motivlərini “Görmədim”, “Bax” rədifli şerlərində əks etdirirdi:

Baş götür, bu əhli dünyadan ayaq tutduqca qaç,

Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax.

Bu dünyadan ayaq tutduqca qaçmaq lazımdır, amma hansı dünyaya, Əlbəttə ki, zülmün özbaşınalığının olmadığı bir dünyaya (8). Şair burada dünya vəfasızlığından danışmaq qalır. Dövrdəki özbaşınalıq və qarışıqlığı, vəfasızlığı, insanlara etibarın qalmadığını bildirməyə çalışırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli siması, Maarif ideyalarının başlıca təbliğatçısı, dramaturq, elm xadimi M.F. Axundzadənin də yazılarında “Ezop dili”nin izlərinə nəzər yetirmədən, yazıcının ondan necə ustalıqla istifadə etdiyini demədən keçmək böyük səhv olardı. M.F. Axundzadə ilk başda cəhalət, avamlıq və geriliyin qatı düşməni, din, ibadət adı altında insanların necə cahilləşdirildiklərini görən, göstərən və ona qarşı savaşıyan maarif qəhrəmanı idi. Onun “Hekayəti-Müsyö Jordan və Həkim-i-nəbatat Dərviş Məstəli şah” əsəri buna bariz nümunədir. Eləcə əsərin adından başlayaraq bunu aydın şəkildə görmək olar. Çünki Müsyö Jordan fransız dövlət xadimi və elmin, saflığın, işığın və xeyirin simasını, Dərviş Məstəli şah isə qaranlığın, bəcliyin, cəhalətin və şər in simasını ifadə edir və bu, sadəcə, obraz adı kimi qələmə verilməmişdir. Sonrakı mərhələdə əsərin əsas süjetini təşkil edən Şahbaz bəyin oxumağa məhz Parisə getməsinin səbəbi yerli təhsil ocaqlarının, təhsilverən kadrların olmaması, azlığı və ya çatışmazlığına bir işarə kimi qiymətləndirilməlidir. Doğrudan da, o dövrdə insanlar təhsil üçün Tiflisə, Moskvaya, Peterburqa və sair. ölkələrə gedirdilər. Digər yandan, əsərdə cadu olunması, caduya inanın, xurafatın mövcudluğuna inama qarşı müəllifin tənqidi baxışı yumorla ifadə edilir: “Ux, Allah, kərəminə şükür, ürəyim bir azca rahatladı, yox o olsun o ölkə ki, orada cadu-pitik yoxdur!.. (Axundov, 1938, s. 32) Xanımların savadsızlığı, avamlığı qəti şəkildə sərt yox, yumşaq tərzdə gülüş hədəfinə çevrilərək müəllif tərəfindən təsvir edilir. Başqa bir nümunə olaraq, Dərvişin əsərin final səhnəsində Paris şəhərinin maketini düzəltməsi və “partlatması” ilə Müsyö Jordana elçinin Fransanın xaraba qalması xəbərini verməsi üst-üstə düşür və belə bir təəssürat yaranır ki, doğrudan da, cadu işə arayıb. Əslində siyasi səbəblərdən dolayı müəllif bunu əyani şəkildə göstərə bilmədiyindən bu formada istifadə edir və ortaya möhtəşəm bir əsər çıxır. Siyasi səbəb dedikdə, müəllif burada illəri fərqli vermiş,

lakin həmin məsələyə işarə etmişdir. Bu da özü ayrıca çox xırda olmasına baxmayaraq, çox incə detaldır.

Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsəri ayrıca, başdan-başa eyhamlar və sətiraltı mənalarla dolu bir əsər olmaqla, müəllifin dünyagörüşünü açıq şəkildə ortaya qoyur. Məzmun belədir ki, münəccim gəlib gənc yaşında taxta əyləşən Şah Abbasa ulduzların vəziyyəti və toqquşması, bununla da taxtdakı şəxsə zərər dəyəcəyi məlumatını verir, şah da bundan qorxuya düşür, tədbir üçün vəzir-vəkili toplayır. Tədbir belə olur ki, şəhərin ən günahkar adamı taxta seçilsin, Bu da Yusif sərrac olur. Burada vəzir-vəkillər Yusif sərracı nişan verib deyirlər: “Bu şəhri-Qəzvində bir nəfər peyda olubdur ki, qisəmi ruyi- Zəmində ondan qətlə müstəhəqq bir kimsənə tapılmaz.” (Axundov, 1926, s. 9) Baxmayaraq ki, Yusif Sərrac kifayət qədər elmi, halal zəhmətlə pulunu qazanan, düzgün insandır. Final səhnəsində hər şey bərqərar olduqdan sonra Şah Abbas taxtına qayıdır, Yusif şah isə yoxa çıxır. Burada əsas məsələ və qınaq obyekt, arxa plandakı mənə xurafata inam, elmsizliyin nəticəsində verilən ədalətsiz və ölkənin taleyini əksinə çevirən, boş qərarlardır. Maarif ideyalarının yayılmasında müstəsana rol oynayan sənətkar bu əsərində də, əslində, cəhaləti, lazımsız adamların vəzifədə olmasını tənqid edir və bunu gizli yollarla edirdi. Digər yandan sarayın sadəcə öz keflərinə qulluq etdiklərini, xalqdan bixəbər olmalarını bu üsulla təsvir və tənqid edirdi. Mövcud hakimiyyətin xalqa zülm etməsini, ondan bixəbər olmasını, mövcud hakimiyyətin sui-istifadə edərək dini insanları əsarətdə saxlamaq, elmdən uzaqlaşdırmaq üçün istifadə etdiyini göstərməyə çalışmışdır.

Bu əsərlər içərisində eləcə də Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərini də mükkəmməl nümunə olaraq göstərmək mümkündür. Xüsusən də allegorik əsərlərində müxtəlif heyvan obrazlarından istifadə edərək, elmi, təhsili dindən çıxmaq, küfr adlandıran mollaları fəş edir, senzuranı aşmağa, xalqı düşündürməyə çalışır. Məsələn üçün “Köpəyə ehsan” təmsili bunun ən bariz nümunəsidir. Öz itinin ölümünə ehsan verən bir nəfəri qaziya şikayət edirlər və qazi bu halı soruşanda o qaziya rüşvət verərək məsələni ört basdır etməyə çalışır:

Söyləyib siz cənaba əlli qoyun,

Demişəm, onları yol üstə qoyun.

(Seyid Əzim, 1965, s. 11) Mollanın rüşvət alandan sonra batili haqq etməsini yüksək səviyyəli qafiyə ilə ortaya qoyan şair xalqa mollaların iç üzünü, həqiqəti göstərməyə çalışırdı. Və ya “Allaha rüşvət” əsəri mollaları, saxtakarlıqla xalqın başına min oyun açan qazıları ifşa edən kəskin xarakterli əsərlərdən biridir. Uzun müddətdir ki, quraqlıqdan əziyyət çəkən bir camaat mollaya rüşvət verir ki, molla bunu Allaha çatdırsın, o da yağış yağdırsın. Molla səhrada əlində şahinlə gəzən bir şahsuvar görür və başına səhranın istisi dəyən molla heyrətə gələrək onu Allahın təcəllası hesab edir, rüşvəti ona verir və xahiş edir ki, yağış yağdırsın. Bundan sonra şahsuvar pulu alır və aradan qaçır. Ondan bir müddət sonra həmin yerə elə bir yağış yağır ki, bütün kəndi sel-su basır və kəndi viran qoyur. Bunu gören camaat da öz sırasında:

Dedilər:- ol xudayi-biminnet

Harda görmüşdü min tümən rüşvət.

Pulu çox gördü, eylədi ifrat

Deyəsən ki, atıbdı həbbi-nişat

(Seyid Əzim, 1965, s. 28). Bununla da Seyid Əzim elmə, təhsilə yiyələnməyin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq, cəhalətdən qurtulmağın yeganə yolunu göstərirdi. Şairin “Yatması gözəldir” şəri isə alimlə bir nəfər zalımın söhbətidir. Zalim ona elmin, yoxsa ibadətin daha yaxşı olduğunu soruşanda alim ona “xalq bir nəfəs azar görmürsə, sənə hamısı əfzəldir” deyir.

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat və Ezop dilinin kəskin istifadəsi üçün münbit zəminin yaranması. Azərbaycanı sovet hakimiyyətinin qurulması xalqın bütün azadlıq hüquq və ideyalarının kəskin tapdanması, dövlətçilik ənənələrinə ciddi zərər vurulması, düşünülənin əksinə maarifçiliyin get-gedə zəiflədilməsi- bütün bunların hamısı xalqı əsarətdə saxlamağın ən asan yolu idi. Lakin Azərbaycan kimi köklü tarixi olan bir xalqın və onun dövlətçilik ənənələrinin buna reaksiyasız qalması, təbii ki, qeyri-mümkün idi. Dövrün ziyalıları öz əsərlərində elmdən məhrum, cahilliyə doğru döndürən irəliləyən, haqqı tapdanmış, mollaların əlində girinc və çarəsiz qalan xalqın gözünü açmağa, onu xilas etməyə çalışırdılar. Bunların başında Ə.Cavad, A.İldırım, həm dövlət xadimi, həm də yazıçı olaraq M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Müşfiq, H.Cavid, Ü. Sadıqzadə və digərləri gəlirdi. Eləcə, xalqımıza dörd tərəfdən düşmən təzyiqi altında qaldığı təqdirdə belə, ona şərqdə ilk demokratik respublikanı töhfə vermiş M.Ə.Rəsulzadə barəsində danışmaqla başlamaq daha doğru olardı. Onun “Əsrimizin Səyavuşu” əsəri bu uğurda yazılmış ən mükkəmməl əsərdir. Tarixi faktların əsrlər sonra, həm də belə qarışıq bir dövrdə yazılması düşünülmüş bir addım idi. Qədim türklərin tarixi, sahib olduğumuz torpaqlar, əsərin məzmununa uyğun olaraq, xalqımızın sahib olduğu torpaqlar, bu uğurda gedən canlar, içimizdəki xainlər və sair. Bunların hamısı, bizə bir şeyi göstərir, senzuranın ciddi nəzarətində olmasına, mühacirət həyatına baxmayaraq, o, bizə haqqımızı, azadlığımızı göstərirdi, yoxsa bizə bədii vasitələrlə bəzədilmiş bir hekayə danışdı? Əlbəttə, cavab birincidir. Hətta əsərin sərlövhəsinə uyğun istifadə olunan şerlər belə müstəqillik ideyaları yayırdı:

Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

Ey Haqq! Yaşa ey sevgili millət, yaşa, var ol

(Rəsulzadə, 1991, s. 20) Tofiq Fikrətin bu misraları birbaşa azadlıq, hürriyyət üçün yazılmış misralardır və onun bu əsərdə giriş olaraq istifadə edilməsi təsadüf deyil.

123

Azərbaycan, müstəqillik, azadlıq deyəndə yada düşən, canını bu uğurda qurban vermiş, dahi ədibimiz Əhməd Cavaddır ki, bütün bir ömrü bu ideyaları yaşatmaq üçün yazmışdır. Onun “Susmaram”, “Səsli qız”, “Röyasını görmüşdüm”, “Göygöl” və bu kimi əsərləri yenə də azadlıq, hürriyyət uğrunda yazılmış əsərlərdən sayılır. Səsli qız poeması müharibə edən iki ölkədən birinin uğradığı məğlubiyyət, ondan sonrakı mərhələdə qalib tərəfin qəddarlıqla məğlub xalqı əsarətdə saxlaması, onlara zülm, işgəncə verməsi, azadlıqlarına və insani hüquqlarına əllərindən almasını təsvir edir. 1928-29-cu illərdə yazılmış əsərin əsas mahiyyəti sovet işğalçılığını ifşa etmək olmuşdur. Maraqlı və önəmli olansa, ədibin əsəri nikbin sonluqla bitirməsidir. Bu da onun gələcəyə olan inamını, onun parlaq olacağına ümid etdiyini göstərir. Ən sonda xalqın içindən çıxan bir qəhrəman qalib gələn zalım hökmdarı gizli planla öldürür və onlar üsyan edərək yadelliləri ölkədən qovurlar.:

Bir qızın hümmətilə...

Gözəl qız, həmin ölkə

Dustaqdan azad oldu.

Sara adı xalq üçün

Əsərin sonun isə belə bir misra var:

Elə isə bir də coş,

Səsin düşsün dağlara.

Sən kimdən çəkinirsən?

Qız hara, susmaq hara?!

(7). Azadlıq ideyalarının ifadə olunması ilə bərabər azadlığı gətirən obraz da bir qadındır və ona susmaması, bacardığı qədər coşması söylənilir. Qadın hüquqlarının qabardılması üçün

bundan daha parlaq bir ideya ola bilməz. Ədib bunu həm obraz, həm süjet olaraq elə bir-birinə calayır ki, ordan hər mənada bir fikir çıxarmaq, bir ləzzət almaq olar.

Almas İldırım həm mühacirət həyatı yaşamış, həm xalqının acısına şərik olmuş, azadlıq uğrunda zülmərə tab gətirmiş, daim təqiblərdə, sürgünlərdə yaşamış el oğlu olaraq öz şərlərilə ədəbiyyatımızın, xalqımızın daim xidmətində keşik çəkmişdir. İstər siyasi, istərsə də ictimai mövzularda yazdığı əsərlər onun necə parlaq bir şəxsiyyət olduğunu yazırdı. Cəmiyyətin çürük tərəfini ifşa edir, qızlarımızın, qadınlarımızın haqqını tələb edirdi. Bu barədə onun yazdığı “Günah kimdədir?” əsəri bir sənət əsəridir. Gülyaz adlı qızın komsomola qoşulmasından sonra onu sevirmiş kimi davranıb sərxoş olduqdan sonra onu istifadə edən Niyaz adlı obrazların simasında süjet formalaşdırır və Gülyazın başına gələn faciələri, ona heç kimin dəstək durmamasını, qızın yalnız qaldığını, sonra isə onun hər şeyə rəğmən fabrikdə işə düzəldiyini təsvir edərək, ona tərəf durduğunu göstərir. Ən əsas məsələ isə, ən sonda bütün bu məsələlərdə geridə qalmışlığı, avamlığı, köhnəliyi göstərirdi:

Heç onu müqəssir görməyirəm mən

Müqəssir ona yol və haq verməyən

Çox zaman tökdüyü o göz yaşları

Köhnə cəmiyyətin çürük başları

O köhnə irsiyyət, o köhnə həyat

Beynində yer açan əski xatirat

Yaramaz tərbiyə, avam ailə

Bunlardır müqəssir...

Deyilmi?...

Elə...

(Almaszadə, 2007, s. 161) Müəllifin niyyəti cəmiyyətin savadsız olmasını açıb göstərmək, ona etiraz etmək, qadın azadlığı, hüquqlarını dilə gətirmək və buna etiraz etmək olmuşdur. Burada işğalçı tərəf sovet rusiyası, işğal olunan, azadlığını sonradan geri qaytaran isə Azərbaycandır. Məsələ burasındadır ki, müəllif başqa mövzuları da buraya daxil etməklə, ustalıqla Ezop dilini işə salaraq, azadlıq və hüriyyət fikirlərini, onun mütləq geri alınacağına ümidini ifadə edir.

Sonrakı dövrlərə baxdıqda xüsusən də siyasi sferada 1930-cu illərdən etibarən artan təzyiqlər, gücləndirilən senzura artıq o dərəcəyə çatmışdı ki, yazıçılar məcbur olaraq dolaylı yolla fikirlərini ifadə edirdilər:

Yenə gün fısqırır dəniz, torpaq

Bağlıdır dil, fikir, qələm, vicdan

Damğalanmış ağıl, düşüncə, ürək

Sehr, tilsimlə oynayır bu fələk.

(Atay, Erol, 2013, s.2) Abdulla Şaiqə məxsus olan bu şer professor Kamal Talıbzadənin özəl arxivindən əldə edilib. Burada artıq heç bir xüsusi şərhə ehtiyac duymadan, asanlıqla şairin nə demək istədiyi anlaşılır. 1937-ci ildə qələmə alınmış bu şer qanlı repressiya dövrünə təsadüf edir. Doğrudan da, daşı-torpağı bolluq, bərəkət fısqıran bu diyarda fikirlər də, qələm də, vicdan da təzyiq altında can çəkir. Ağıllar, düşüncələr damğalanıb, ya sürgünə, ya ölümə göndərilir, şairin fələk dediyi sovet hakimiyyəti, həqiqətən də, bütün ölkəni sanki tilsimləyib. Təbii ki, bu

elə bir dövrdür ki, bir çox parlaq simalar “Şəxsiyyətə pərəstiş” kimi xəstə düşüncəyə qurban oldu.

NƏTİCƏ. Ezop dili Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir parçasıdır ki, o olmadan, ədəbiyyatımız yarımçıq qalar, fikir tamamlanmazdı. Belə ki, bütün dövrlər boyu tənqid, xüsusilə dolaylı yolla olan forması, həmçinin müstəmləkəçilik dövründə azadlıq, hüriyyət ideyaları yalnız onun sayəsində həyatda qala bilmişdi. Bu, həm xalqımızın, həm ölkəmizin, həm də dövlətimizin keçdiyi keşməkeşli yolların ifadəçisi, sənətkarın ən böyük və ən gizli silahı olub bizlərin bu günə gəlməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Axundov, M. F. (1926). Aldanmış kəvakib. “Bakı işçisi” Kooperativ Nəşriyyatı.
- 2) Axundov, M. F. (1938). Hekayəti-Müsyö Jordan Həkimisi-Nəbatat və dərviş Məstəli şah Caduküni-məşhur. Azərnəşr.
- 3) Almaszadə. İ. (2007). Boğulmayan bir səs. Avrasiya press.
- 4) Atay, A. Erol, A. (2013). Resul Rızanın Şiirlerinde “Ezop Dili”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.
- 5) Şirvani, S. Ə. (1965). Köpəyə ehsan. Azərnəşr.
- 6) Rəsulzadə. M. Ə. (1991). Əsrimizin Səyavuşu. Gənclik.
- 7) https://az.wikisource.org/wiki/S%C9%99sli_q%C4%B1z
- 8) <https://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2014/aprel/361718.htm>
- 9) http://calilbook.musigi-dunya.az/e/ezop_dili.html

THE DYNAMICS OF APPELLATIVE-ONOMASTIC TRANSITION IN THE
NOMINAL SYSTEM

NOMINAL SISTEMDE APPELLATIF-ONOMASTIK GEÇİŞ DINAMIĞI

Abbasbəyli Validə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Orcid :0009-0002-4909-504X

Özet: Bu makalede, leksik-semantik mekanizmalar temelinde appellatif leksikaya ait sözcüklerin onomastik leksikaya geçiş süreci incelenmektedir. Araştırma göstermektedir ki, bu tür dönüşümler, dilbilgisel türemeler kullanılmadan, anlam değişiklikleri ve leksikal yeniden yorumlamalar yoluyla gerçekleşir. Leksikal yöntem sırasında sözcük, morfolojik yapısını koruyarak özel isim işlevi kazanır ve belirli bir varlığı ya da kişiyi ifade eder. Semantik yöntem çerçevesinde ise farklı sözcük türlerine ait genel sözcükler isimleşir ve özel ad işlevi görmeye başlar. Araştırmada, onomastik sistemin temel kategorilerinden biri olan antroponimlerin — yani kişisel adların — çoğunlukla appellatif leksikondan türediği gösterilmektedir. Antroponimlerin oluşum süreci sıklıkla mecazi ya da metonimik anlamlandırma ile birlikte gerçekleşir. Makalede ayrıca, farklı sözcük türlerinin onomastik türeme sürecindeki rolü analiz edilmektedir. İsimler, özel adların en büyük kaynağını oluşturarak doğrudan benimseme yoluyla onomastiğe geçebilirler. Sıfatlar, bireylerin karakteristik özelliklerini yansıtmak için isimleşebilirler. Fiiller ise harekete bağlı çağrışımlar yoluyla ad haline gelebilir. Zarflar, nispeten daha az olsa da, bağlamsal ifade potansiyelleri nedeniyle adverbelleşmede rol oynayabilirler.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan dili, leksikal yapı, sözcük türleri, appellatif leksika, onomastik leksika.

Abstract: This article examines the process of the transition of words from the appellative lexicon to the onomastic lexicon based on lexical-semantic mechanisms. The study demonstrates that such transformations occur not through grammatical derivation but through shifts in meaning and lexical reinterpretation. In the lexical method, a word acquires the function of a proper noun while preserving its morphological structure and comes to denote a specific entity or individual. In the semantic method, common words belonging to different parts of speech become substantivized and begin to function as proper names. The research shows that anthroponyms, one of the main categories of the onomastic system—namely personal names—are often derived from the appellative lexicon. The formation of anthroponyms is frequently accompanied by metaphorical or metonymic reinterpretation. The article also analyzes the role of different parts of speech in the process of onomastic derivation. Nouns can be directly adopted into the onomastic system, as they are the most common source of proper names. Adjectives may become substantivized to reflect individual characteristics. Verbs can transform into names through associations related to actions. Adverbs, although less frequently, may also participate in name formation due to their contextual expressive potential.

Keywords: Azerbaijani language, vocabulary composition, parts of speech, appellative lexicon, onomastic lexicon.

Dil yalnız iletişim aracı olmakla kalmaz; aynı zamanda bir halkın oluşumu ve gelişiminde önemli bir rol oynayan temel değerlerden biridir. İnsanlar duygu, düşünce, istek ve fikirlerini dil aracılığıyla ifade eder, birbirleriyle karşılıklı iletişim kurarlar. Ancak dilin fonksiyonu

bununla bitmez — dil, milletin kimliğini belirleyen ve varlığını teyit eden en önemli unsurlardan biri olarak da görev yapar. Bir halkın varlığının ve milli birliğinin başlıca göstergelerinden biri, onun kendine özgü bir dile sahip olmasıdır. Dil, her toplumun manevi dünyasını, tarihî hafızasını, geleneklerini, edebiyatını ve sanatını yansıtan bir aynadır. Böylece dil hem milli kültürün taşıyıcısı hem de onun koruyucusudur.

Azerbaycan halkı, zamanın çeşitli sınavlarından, tarihin çetin yollarından geçerek dilimizi, milliyetimizi, kimliğimizi, manevi değerlerimizi koruyup günümüze ulaştırmıştır. Ana dilimiz geçmişimiz, bugünümüz ve geleceğimizdir. Azerbaycan dili asırlar boyunca sınanmış ve atalarımızdan bize miras kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan dili, başka bir dilin etkisi altında erimeyen, akıcılığını kaybetmeyen, yıllar geçtikçe daha da olgunlaşan bir dildir. Ana dilimiz kutsal, sevgili, onurlu ve görkemli bir dildir.

Azerbaycan dili, öz mahiyeti itibarıyla bugün dünyanın en zengin milli dillerinden biri sayılmaktadır. Dilimizin kendine özgü ahengi, zengin ve geniş kelime hazinesi ve sağlam bir dilbilgisi yapısı vardır. Dilbilimimiz, eski çağlardan başlayarak günümüze kadar zor fakat renkli bir gelişim süreci geçirmiştir. Bu karmaşık ve renkli gelişim sonucunda dilbilimin her alanı, özellikle leksika ve dilin söz varlığı bölümü oluşmuş ve şekillenmiştir.

2.YÖNTEM

Makale kapsamında karşılaştırma ve genelleştirme yöntemleri kullanılmıştır.

3.BULGULAR

Modern Azerbaycan dilinde kullanılan tüm kelimeler ve sabit ifadeler birlikte dilin sözlük yapısını oluşturur. Edebî dilin sözlük yapısı ise uzun ve karmaşık bir gelişim sürecinden geçmiştir. Bu gelişimde sosyo-politik olaylar ve faktörlerin rolü oldukça önemlidir. Ayrıca, edebî dilin sözlük yapısını tam ve doğru şekilde belirlemek için halkımızın tarihî ve gelişim aşamaları doğru ve titiz bir şekilde analiz edilmelidir. Çünkü dilin evrimi, onu konuşanların sosyal hayatından, kültüründen ve tarihinden ayrılmaz bir biçimde etkilenir. Edebî dilin sözlük yapısı, dilin ortaya çıkışından itibaren günlük hayatla bağlantılı olarak şekillenmeye başlamıştır. Bu nedenle ilk dönemlerde sözlük yapısı sınırlı ve basit olmuştur. Ancak zamanla hem nitelik hem de nicelik bakımından sözlük zenginleşmiştir. Belirtmek gerekir ki, dilin sözlük yapısı fonetik ve gramatik yapıya göre daha fazla değişikliğe uğrar.

Edebî dilin sözlük yapısı, hem yeni kelimelerin eklenmesiyle hem de eski kelimelerin kullanım dışı kalmasıyla gelişir. Fakat yeni kelimelerin sayısı, eskilerin sayısından oldukça fazladır. Her dilin sözlük yapısının geniş, çok yönlü ve zengin olması o dilin zenginliğinin temel göstergelerindendir. Modern Azerbaycan edebî dilinin sözlük yapısında bilim, eğitim, sanayi, ekonomi, sanat ve diğer alanlara ait çok sayıda kelime ve ifade mevcuttur. Bu özellikler Azerbaycan dilini modern, zengin diller arasında yer almasını sağlar.

Dilin sözlük yapısında yer alan kelimeler ve ifadeler, herkesin kullandığı ve anladığı ölçüde aynı değildir. Bazı kelimeler geniş kitleler tarafından, bazıları ise yalnızca belirli bir grup tarafından anlaşılır ve kullanılır. Bu nedenle dilin sözlük yapısı iki ana bölüme — temel ve ek bölümlere ayrılır. Temel bölüme, günlük hayatta gerekli olan, herkes tarafından anlaşılan ve sıkça kullanılan kelimeler dahildir. Bu kelimeler genel kavramları, nesneleri ve olayları ifade eder. Ek bölüm ise daha sınırlı kullanıcı grubuna sahip, zorunlu olmayan, belirli konulara ait kelime ve ifadelerden oluşur; bunlar da herkes tarafından sistematik olarak kullanılmaz.

Akademisyen A. Qurbanov, “Modern Azerbaycan Edebî Dili” adlı kitabında dilin sözlük birimleri hakkında şöyle yazar: “Dil birimlerden oluşur. Bir dilin varlığını, onun mevcudiyetini birimsiz düşünmek mümkün değildir. Dil yapısının sadece bir alanında değil, hem fonetik hem gramatik yapısında hem de sözlük yapısında bir dizi birim vardır. Bu nedenle tüm fonemler,

morfemler, leksimler, frazemler, cümleler... dil birimleridir.” (Qurbanov, 2019: s.204) A. Qurbanov, Azərbaycan dilinin sözlük yapısının leksik ve frazeolojik birimlere ayrıldığını belirtir.

B. Khalilov “Modern Azərbaycan Dilinin Leksikolojisi” kitabında modern Azərbaycan edebi dilinin leksik sistemini ikiye ayırır.

I.Appellatif leksika;

II.Onomastik leksika. (Khalilov, 2008:s.21)

Ayrıca B. Xelilov, “Modern Azərbaycan Dilinin Leksikolojisi” kitabında appellatif ve onomastik leksika hakkında şunları belirtmektedir:

“Appellatif sözü genel kelime, genel ad anlamında kullanılır. Bu kelime özel adlarla karşılaştırıldığında kullanılır. Bu nedenle appellatif leksika denildiğinde genel kelimelerin, genel adların toplamı anlaşılır. Appellatif kelimeler nesne, olay, varlık vb. hakkında genel anlamları ifade eder.”

“Onomastik leksika ise özel kelime, özel ad anlamında kullanılır.” (Xelilov, 2008: s.22)

Modern Azərbaycan dilinin onomastik leksikasına dahil olan antroponimlər çeşitli yollarla oluşmuştur. Antroponimlər hər haldın dünya görüşünə, düşüncesinə, adətlərinə, gündüklük yaşamaına ve kültürel-tarihi faktörlərə uyğun olaraq şəkillənir və gəlir. Kişi adları hər zaman haldın tarihi, bilimsel ve kültürel səviyyəsi, dış görünüşü, karakteri, kahramanlığı, istek ve arzuları gibi özəlliklərə görə oluşmuştur. Antroponimlər zamanla daha da zenginleşmiştir.

Adlandırmanın kendine özgü gramatik ve semantik kuralları vardır. Modern Azərbaycan edebi dilinin antroponimleri, çoğunlukla genel kullanımda olan kelimeler sayəsində, tarihî olaylarla bağlantılı kelimeler aracılığıyla, coğrafi terimler temelinde ve benzeri yollarla oluşur. Ayrıca antroponimlər, çeşitli sözcük türlerinin isimleşmesi sonucunda meydana gelir. Bu antroponimleri, oluştuğı sözcük türlerine göre aşağıdaki şekilde gruplayabiliriz. İlk olarak, genel isimlerden türeyen antroponimlere örnek olarak şu kelimeler gösterilebilir:

Ayaz - 1) Appellatif leksika - kışın bulutsuz, açık gecelerde kuru soğuk; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Ayna - 1) Appellatif leksika - a) ayna; b) pencere, pencere camı; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Cesaret - 1) Appellatif leksika - korkusuzluk, yürek, cesaret; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Çehre - 1) Appellatif leksika - yüz, surət, sima; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Deste - 1) Appellatif leksika - a) insanların birlikte faaliyet için birleştiğı grup; b) özel askeri birlik; c) çiçek, yeşillik ya da ot demeti; ç) bir eşyanın tutulma yeri; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Könül - 1) Appellatif leksika - a) kalp, yürek; b) istek, arzu, heves, meyil; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Kısmet - 1) Appellatif leksika - kader, nasip, talih; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Mehabbet - 1) Appellatif leksika - aşk, sevmə, dostluk, fedakar bağlılık; 2) Onomastik leksika - erkek/kadın ismi.

Nergiz - 1) Appellatif leksika - kokulu beyaz ve sarı çiçekli gül; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Kamal - 1) Appellatif leksika - a) olgunluk, kemallik; b) ilim, fazilet; c) akıl, zeka, kavrayış; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Sadaqat - 1) Appellatif leksika - sadakat, vefa, güvenilirlik; 2) Onomastik leksika - erkek/kadın ismi.

Vüsəl - 1) Appellatif leksika - buluşma, kavuşma; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Yegane - 1) Appellatif leksika - yalnız, tek, biricik; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.
Ziyafet - 1) Appellatif leksika - görkemli ziyafet; 2) Onomastik leksika - erkek/kadın ismi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, antroponimler sadece genel isimlerden değil, aynı zamanda diğer sözcük türlerinin isimleşmesiyle oluşur. Bu sözcük türlerinden biri de sıfattır. Sıfatlardan semantik yöntemle oluşan adlar da edebi dilin zenginleşmesinde özel bir rol oynar. Bazı sıfatlar isimleşerek özel ad olarak kullanılır:

Azad - 1) Appellatif leksika - a) özgür, hiçbir kimseye bağlı olmayan; b) engel yok, serbest; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Hoşbeyt - 1) Appellatif leksika - şans getiren, talihli, bahtlı, başarılı; 2) Onomastik leksika - erkek/kadın ismi.

Kamil - 1) Appellatif leksika - kusursuz, mükemmel, eksiksiz; 2) Onomastik leksika - erkek ismi.

Mehriban - 1) Appellatif leksika - samimi, hoş davranışlı; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

Nazlı - 1) Appellatif leksika - karpisli, naz yapan; 2) Onomastik leksika - kadın ismi.

İsimleşerek özel ad olarak kullanılan diğer bir sözcük türü de zarfdır. “Kifayet” (yeterli, kafi, gerektiği kadar) zarfı onomastik leksikada kadın ismi olarak kullanılır. Emir ve haber anlamında kullanılan “yetər” sözü de isimleşerek onomastik leksikaya girer ve kadın ismi olarak kullanılır.

SONUÇ

Makale kapsamında yapılan analizler göstermektedir ki, appellatif leksikadan onomastik leksikaya geçiş sonucu oluşan antroponimler, yani şahıs adları, halkımızın tarihini öğrenmek ve tarihî gerçekleri ortaya çıkarmak açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu adların incelenmesi yoluyla dilimizin ve kültürümüzün gelişim aşamalarıyla yanaşı, insan hayatında meydana gelen tarihî ve toplumsal değişiklikler hakkında da ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür. İncelenen dil verileri göstermektedir ki, appellatif leksikadan onomastik leksikaya semantik yöntemle geçiş bir anda gerçekleşmemiş, aksine zamanla, yavaş-yavaş şekillenen bir süreç olmuştur. Bu geçiş, dilin evriminde aşamalı değişimlere neden olmuştur. Semantik yolla ortaya çıkan kelimeler, yani genel söz varlığının özel adlara dönüşmesi, dilimizin sözlük yapısını sadece nicelik bakımından artırmamış, aynı zamanda nitelik açısından da zenginleştirmiştir. Böylece yeni oluşan adlar, dilin ifade olanaklarını genişletmiş, anlamca daha derin yapılar meydana getirmiştir. Diğer yandan, belirtmek gerekir ki, genel kelimeler özel adlara dönüştükten bir süre sonra kendi ilk anlamlarını kaybeder ve artık belirli bir kişi, yer veya olayın adı olarak algılanırlar. Bu da demektir ki, farklı kelime türlerinden leksik-semantik yolla türeyen antroponimlere modern dil açısından yaklaşıldığında, onların ilk anlamlarını anlamak zorlaşmaktadır. Bu özellik, onomastik leksikanın özgünlüğünü, yani özel adların dil içinde farklı bir işlev taşıdığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, appellatif leksikadan onomastik leksikaya geçiş, dili zenginleştiren, onun tarihini ve kültürünü yansıtan dinamik ve çok yönlü bir süreçtir. Bu sürecin derinlemesine incelenmesi, dilbilimi, tarih ve kültürel çalışmalar açısından yeni perspektifler sunmakta ve Azerbaycan dilinin gelişimini anlamada önemli bir rol oynamaktadır.

KAYNAKLAR

1. **Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü** (2006). 4 ciltte. Cilt I. – Bakü: Şerq-Qerb Yayınları. – 744 sayfa.
2. **Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü** (2006). 4 ciltte. Cilt II. – Bakü: Şerq-Qerb Yayınları. – 792 sayfa.

3. **Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü** (2006). 4 ciltte. Cilt III. – Bakü: Şerq-Qerb Yayınları. – 672 sayfa.
4. **Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü** (2006). 4 ciltte. Cilt IV. – Bakü: Şerq-Qerb Yayınları. – 712 sayfa.
5. **Adilov, M., Paşayev, A.** (2019). *Azerbaycan Onomastiği, Ders Kitabı (Kısa Değıniler)*. Bakü: Bilim Yayınları. – 104 sayfa.
6. **Khalilov, B.** (2008). *Modern Azerbaycan Dilinin Leksikolojisi*. Bakü: Nurlan Yayınları. – 442 sayfa.
7. **Khudiyev, N. M.** (2014). *Azerbaycan Antroponimlerinin Oluşumu ve Gelişimi*. Bakü: Bilim ve Eğitim Yayınları. – 283 sayfa.
8. **Qurbanov, A.** (2019). *Azerbaycan Onomolojisinin Temelleri: 2 Ciltte*. Cilt II. – Bakü. – 432 sayfa.

ALISHIR NAVAİ'S CREATIVITY AS A NEW PHASE OF TURKISH LANGUAGE LITERATURE

ƏLİŞİR NƏVAİ YARADICILIĞI TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN YENİ MƏRHƏLƏSİ KİMİ

Prof. Dr. Elman Guliyev

Azərbaycan, Bakü Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Türkoloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı

Orcid: 0000-0001-5413-9479

ÖZET

Əlişir Nəvai zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. Onun türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, həmçinin qəsidələrdən ibarət 10 min misralıq farsca 1 divanı, 25620 beytlik “Xəmsə”si və müxtəlif həcmli olan təxminən 20 digər elmi-fəlsəfi (təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s.) əsərləri 500 ildən çoxdur ki, oxucuları heyrləndirmiş, onların zövqünü oxşaya bilmişdir. Gənc yaşlarından yaradıcılıq şöhrəti tapmış Əlişir Nəvai əsərlərini türk (cığatay) dilində “Nəvai”, fars dilində “Fani” təxəllüsü ilə qələmə almışdır.

Anahtar kelimeler: Ə.Nəvai, lirika, “Xəmsə”, özbək, fars dili

ABSTRACT

Alishir Navai has a rich creative heritage. His 4 divans of about 50,000 verses written in Turkish, as well as 1 Persian divan of 10,000 verses consisting of odes, "Khamsa" of 25,620 verses and about 20 other scientific-philosophical works of various volumes (tazkira, philological, religious-moral, historical) etc.) his works have amazed and delighted readers for more than 500 years. Alishir Navai, who gained creative fame from a young age, wrote his works under the pseudonym "Navai" in Turkish (Cigatay) and "Fani" in Persian.

Key words: A. Navai, lyrics, "Khamsa", Uzbek, Persian language

GİRİŞ

Əlişir Nəvai yaradıcılığında lirika əhəmiyyətli yer tutur. Onun lirik əsərləri 5 divan şəklində tərtib olunmuşdur. Onlardan 4-ü türk, 1-i isə fars dilindədir. Türk dilində olan 4 divan “Mənalər xəzinəsi” ümumi adı ilə tanınır. Əlişir Nəvai ilk türk divanını hökmdar Hüseyn Bayqaranın məsləhəti ilə tərtib etmişdir. Şairin yaxın dostu Ə.Cami isə ona türkcə yazdığı şeirlərini 4 divan şəklində tərtib etməyi tövsiyyə etmişdir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” (“Vəznlərin tərəzisi”) əsərində beytlərinin sayı “25 minə yaxınlaşan türk dilində yazılmış 4 divan”ı haqqında məlumat verir. Bununla yanaşı şairin 1499-cu ildə tamamladığı “Mühəkkəmətül-lüğəteyn” əsərində türkcə divan yazmasının səbəbləri ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlı səslənir: “Çün bu yolda himmətim ali idi, təbim isə qorxu və ürküsüz, bu gülşənin yanından laqeydliklə keçməyə qoymadı və tamaşasından doymadı. Və o aləm fəzasına təb qoşunla-

rım türksayağı yürüşlər etdi, xəyal quşum o göyün ənginliklərinə qanad çaldı və o cəvahir xəzinəsindən könül sərrafım əvəzsiz qiymətə malik ləl və dürləri seçdi. Qəlbimin gülyığı o gülşəndən saysız-hesabsız xoş ətirli qızılgül və yasəmən yığdı. Çün bu bəxşişlər ilə

sərvətlənmək və bu sərvətlər ilə təminatlı mənə müəssər oldu, nəticədə onun gülləri hədsiz miqdarda rüzgar əhlinin üzünə açıldı və ixtiyarsız başlarına sa- çılmağa başladı”¹.

“Mizanül-övzan” əsərinin türk dilində yazılması ilə bağlı Nəvainin aşağıdakı fikirləri bu yolda onun fəxr və qürurunun təsdiqidir: “Türk dili ilə qələm sürdüm. Hər qaydada ki, mənə gözəllərinə zinət və bəzək vermişdilər, cığatay sözləri ilə bəzədim. Belə ki, ta bu qeyd olunan, dil və söz binasıdır, heç şairə əl uzatmamışam. Heç yazana bu müəssər olmamışdır.”²

Ə.Nəvai “Ğəraibüs-siğər” (“Uşaqlığın möcüzələri”), “Nəvadirüş- şəbab” (“Gəncliyin qaş-daşları”), “Bədayil-vəsət” (“Orta yaşın qəribə-likləri”) və “Fəvaidül-kibər” (“Qocalığın faydaları”) adlarında türkcə 4 divan tərtib etmişdir ki, “Mühakəmətül-lügəteyn” əsərində onların xü- susiyyətləri və yaşının hansı dövründə yazılmaları barədə belə bir mə- lumat verir: “Onlardan biri “Ğəraibüs-siğər (“Uşaqlığın möcüzələri”) divanıdır ki, kiçik yaşdakı təkririmin və təhririmin yadigarıdır. Orada heyranəmiz mənaları qəribə söz libasına geyindirmişəm və elin könlünü o qəribistan əhlinin odu ilə isindirmişəm.

Biri də “Gəncliyin qaş-daşları” (“Nəvadirüş-şəbab”) divanıdır ki, yeniyetmə yaşlarımda bəyanım qələmimdən nümayiş divanına zinət bostanına tökülüb: o daş-qaş tamaşasında yeniyetməlik mülkünə qovğa salmışam və o mülk cavanlarının könlündən səbrqərarlarını al- mışam.

“Orta yaşın qəribəlikləri” (“Bədayil-vəsət”) divanında isə öm- rün çağlarının xəyal qələmi onun bəzəyinə nəqşəbəndlik və zinətinə seyr-peyvəndlik verib: o bədii (kəlam) vasitəsi ilə şeyda könlüllər qapısını eşq daşı ilə döymüşəm və o evi fitnə və afət oduna yaxmışam. Biri də “Qocalığın faydaları” (“Fəvaidül-kibər”) divanıdır ki, öm- rünün sirli çağlarında təxəyyülümün qələmi ilə Çin rəngkarlarının qiblə edəcəyi və cənnət barlarının qısanacağı bir bəzək vurub. Onda bu dünyanın hakimlərinə faydalar zülalın içirtmişəm və həvəslərişöləsinə nəsihət zülalından su vermişəm”.

Divanlara daxil olan şeirlərin yazılma tarixləri burada konkret göstərilməsə də qeyd etməliyik ki, şair “Uşaqlığın möcüzələri”ni 17- 20 yaşlarında, “Gəncliyin qaş-daşları”ni 20-35 yaşlarında, “Orta yaşın qəribəlikləri”ni 35-45 yaşlarında və “Qocalığın faydaları”ni isə 45-57 yaşlarında yazdığı şeirlər əsasında tərtib etmişdir.

Ə.Nəvai lirikası janr baxımından olduqca rəngarəngdir. Belə ki, o, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, rübai, tuyuq və digər şeir şəkil- lərindən istifadə etməklə özbək poeziyasının, bütünlükdə isə türk şeri- nin bədii ifadə imkanlarını xeyli genişləndirmiş, türkdilli şeirin Şərqdə şöhrət tapmasını təmin etmişdir. Ə.Nəvainin müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlər yalnız rədif, vəzn, məzmun baxımından deyil, həm də bədii ifadə vasitələri baxımından da diqqəti cəlb edir:

Saqi mənə xar-xardan eylə xilas,

Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas. Ya mey verü intizardan eylə xilas

Ya öldürübən xumardan eylə xilas.

Ə.Nəvai lirikasının əsasını qəzəllər təşkil edir. O, “orta qəzəl üslu- bu” ilə sadə və anlayışlı, mənə dərinliyi ilə seçilən qəzəllər yaratmışdır. Bu mənada onun “qəzəl mülkünün sultanı” adlandırılması təsadüfi de- yildir. Onun qəzəlləri dolğun mənası, rəvan və səlis dilinə görə seçilir:

Səbzə gördüm, xətti-səbri-yar düşdü könlümə, Lalə gördüm, arizi-dildar düşdü könlümə.

Munca misralar qatında bulmuşam mən həmnəşin, Ol bəzm mirzəyi-bərxordar düşdü könlümə.

Bağ ara nərgiz gətirmiş başığa zərrin qədəh, Ah kim ol çeşmi-porxumar düşdü könlümə.

Qayda ki, gördüm bənəvşə birlə sünbül bağ ara, Kakili-şul mişk ənbərbar düşdü könlümə.

Ahu vaveyla ki, buldum möhnət qəmindən həlak, Ey Nəvayi, ta kim, ol qəmxar düşdü könlümə.

Əlişir Nəvai ədəbiyyat tarixlərində lirik şairdən çox “Xəmsə” müəllifi kimi tanınır. O, 1483-1485-ci illərdə “Xəmsə” əənəsinə cavab ola-raq 25620 beytdən ibarət beş poema yazmışdır:

- 1) “Heyrətül-əbrar” (1483),
- 2) “Fərhad və Şirin” (1484),
- 3) “Leyli və Məcnun” (1484),
- 4) “Səbə’yi səyyar” (“Yeddi səyyarə”) (1484),
- 5) “Səddi-İsgəndər” (1485).

Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığı Şərqi böyük sənətkarları üçün örnək olmuşdur. Xüsusilə “Xəmsə” əənəsinə cavab və Nizaminin ay- rı-ayrı əsərlərinə nəzirə yazmaq ədəbi yarışa çevrilmişdir. Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Əbdi bəy Şirazi, A.Ərdəbili, Marağalı Əşrəf və s. sənətkarlar bu sahədəki qələmlərini sınaqdan çıxarmış, ölməz sənət nümunələri yaratmışdır. Ə.Nəvai də Nizami irsinə yaxından bələd olmuşdur. Bu fakt bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Həmin faktlara əsasən deyə bilərik ki, Nəvai Nizami əlyazmalarını oxumuş, Nəvainin nəzarəti altında bu əlyazmaların üzü köçürülmüş və şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır. “Nizaminin 884 hicri (=1479) ilində köçürülmüş mükəmməl və qədim “Xəmsə”si, həmçinin bu əsərin 886-cı hicri (=1481) ilində köçürülmüş ən bəzəkli, 45 miniatürü olan nüsxəsi bir sıra başqa nüsxələr kimi Nəvainin kitabxanasının incilərindəndir”. Göründüyü kimi, Nəvai Nizami əsərlərini orijinaldan oxumuş, onun sənət seyrinə düşmüş və “Xəmsə” yazmaq təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Ə.Nəvainin “Mühakəmətül-lü- ğəteyn” əsərində bu fikir öz təsdiqini belə tapır: “Xəmsə” pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə “Möminlərin təşvişi” (“Heyrətül-əbrar”) bağında təbim güllər açıbdır ki, ona “Sirlər xəzinəsi”ndən “Məxzənül-əs- rar” Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçıbdır”. O cümlədən, Ə.Nə- vai “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərində də Nizami qüdrətinin böyüklüyündən, sənətinin ecəzkar gücündən danışaraq bir daha Nizamiyə olan məhəbbətini nümayiş etdirmişdir:

“O Gəncədə yatan böyük Nizami Gəncədə olsa da aramı onun Xəznələr üstədir məqamı onun”. “Nizami bir fildir yox bərabəri Söz incisi ondan aldı dəyəri”.

Ə.Nəvai “Xəmsə”ni cəmi iki il ərzində (1483-1485) yazıb tamam- lamaqla Şərqdə ilk türkdilli “Xəmsə”nin əsasını qoydu. “Heyrətül-əbrar” Ə.Nəvai “Xəmsə”sinə daxil olan ilk poemadır.

Fəlsəfi-didaktik mövzuda yazılmış bu əsər 64 fəsilə bölünməklə 20 məqalətdən ibarətdir. Poemada misraların sayı 8 mindir. Əsər əənəvi olaraq Allahın və peyğəmbərin tərifləri ilə başlayır. Əsərdə eyni zamanda Nizami, Dəhləvi və Caminin də tərifləri öz əksini tapır, onlar söz sənəti- nin korifeyləri kimi mədh olunur. Poemada sözün və dövrün hakimi Hüseyn Bayqaranın tərifindən sonra Ə.Nəvai özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərinə yer verir. Bu sırada dövlət, hakimiyyət, cəmiyyətin ədalətli idarə olunması və s. məsələlər bədii ifadəsini tapır. Fəlsəfi-didaktik formada qələmə alınmış “Heyrətül-əbrar” mövzu və ideya baxımından dahi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə uyğundur.

Ə.Nəvainin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar sırasında “Fərhad və Şirin” “mərkəzi əhəmiyyətə malik bir sənət əsəri” (H.Arslı) kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə Fərhadla Şirinin sevgisi daxilində həyatı prob- lemlərin təhlili əsas yer tutur. Poema qələmin tərifləri, Nizami və Dəhləvi- nin xatırlanması ilə başlayır. Bu da səbəbsiz deyil. O, “cismi zəif, dim- diyi şəvə”, “fikrin yel

qanadlı atı” olan qələmi “mənalər xəzinəsinin” yaradıcısı hesab edir. Bu mənada misilsiz qələm sahibləri kimi Nizami və Dəhləvinin adları hörmətlə yad olunur. Ə.Nəvai Nizami Gəncəviyə nəzirə yazmağın məsuliyyətini dərk etdiyi üçün bu meydanda söz deməyin asan olmadığını dönə-dönə təkrarlayır:

Bu meydanda sanma asandır durmaq, Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,

Qırılar pəncəsi murada yetməz Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng Barı şir olmasa, qoy olsun pələng.

Lakin Ə.Nəvai öz əsərində Nizamidən fərqli olaraq Fərhadı baş qəhrəman səviyyəsinə yüksəltdi, onu şahzadə obrazında öz ideyalarının təmsilçisi kimi təqdim etmişdir. Fərhad hələ uşaqlıqdan həm zəhri görkəmi, həm də ağı və elmi dərrakəsi ilə başqalarından fərqlənir:

...Üç yaşı olarkən, görkəmi ilə

On yaşıdan az vermək olmazdı tiftə.

...Hər hansı dərəcə baxsa bir kərə Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə Bir dəfə oxusa dərəcini ancaq Əzbər bilər idi o, varaq-varaq.

Fərhad təkcə zəhri görkəmi və elmə həvəsi ilə seçilmir. O, hökmdar oğlu olsa da, əməyi sevir və bu sevgi onu Qarından daş yonmaq sənətini öyrənməyə sövq edir. Ə.Nəvai əsərin əvvəlində Fərhadı bu cür təqdim etməklə onu gələcək hadisələrə hazırlayır, poemada onunla bağlı proseslərin təsadüfiliyinə son qoyur, onların təsir gücünü artırır. Bu səbəbdəndir ki, Fərhadın atasından taxt-tac təklifini qəbul etməməsi, Yunan ölkəsinə səfəri zamanı bütün çətinliklərdən qalib çıxması, İsgəndər tilsimini açması, Ərmən-zəmində qayaları yarıb su arxı çəkməsi və s. əsərdə oxucu tərəfindən təbii qarşılanır. Onu da qeyd edək ki, Fərhadın yuxarıda sadalanan hər bir hərəkəti onun müəyyən xarakter keyfiyyətinin açılmasına xidmət göstərir. Müəllif Fərhadı taxt-taca, var-dövlətə hərislikdən uzaq saxlayır. O, bütün əsər boyu igid və cəsur bir qəhrəman təsiri bağışlayır. Onun əjdaha ilə döyüşü və əhriməni öl-dürməsi səhnələrində əsl sərkərdə, qəhrəmanlıq şücaəti üzə çıxır:

O əjdaha ilə vuruşan zaman Qətrantək bir toza batmışdı cahan İtirmiş əsgərin çoxu huşunu Huşda olanlarsa görmüşdü onu.

Fərhadın ədalət və insanpərvərliyi əsərdə daha çox yer tutur. Fərhad həmişə haqsızlığın, pisliliyin, ədalətsizliyin, insanların taleyi ilə oynamağın əleyhinə çıxır. Sadəlövhliyi ucbatından bir fitnəkarın hiyləsinə aldanıb Xosrovun əsirinə çevrilir. Əsirlikdən qaçmağa imkan olsa da, Xosrovun gözetçilərə amansız işgəncə verəcəyini düşünüb fikrindən daşınır:

Amma söyləmişdi ki: “Ey böyük insan, Bu yerdən bir addım kənara çıxsan, Səni zəncirlədiy, gözetçiləri

Odda yandıraram mən diri-diri”.

Bütün bunlarla yanaşı Fərhad, ilk növbədə, qəlbi məhəbbət odu ilə yanan gənc aşiqdir. Belə demək mümkünsə, o, Şirinə olan məhəbbətinin əsiridir. Bu məhəbbət onu taxt-taca, dünya malına göz yummağa məcbur etmiş, yaşadığı ölkədən ayıraraq öz taleyinin ardınca Ərmən-zəminə gətirmişdir. Lakin onların məhəbbətləri qarşısında Xosrov maneəyə çevrilir. Məhəbbətinin Şirin tərəfindən rədd olunduğunu gördükdə Xosrov hökmdar səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək Şirinə sahib olmaq üçün ordunun gücündən istifadə etməkdən və hiyləyə əl atmaqdan belə çəkinmir. Fərhad Xosrov tərəfindən göndərilmiş hiyləgər qarının gətirdiyi Şirinin yalançı ölüm xəbərinə dözməyib özünü öldürür və ölməyi əbədiyyət qazanır. Xosrov Pərviz tarixi şəxsiyyətdir. O, Sasanilər sülaləsinin 22-ci hökmdarıdır. Lakin Ə.Nəvai “Fərhad və Şirin” poemasında Xosrovu gücə, zora arxalanan, hər cür pisliliklərin rəməsinə çevrilən İran

şahı kimi göstərir. Ə.Nəvai onun simasında çətin tərbiyə olunan, zülmkarlığı ilə fərqlənən hökmdarların obrazını yaratmağa cəhd etmişdir. Maraqlıdır ki, Ə.Nəvai Nizamidən fərqli olaraq Xosrovu daha çox mənfi planda təqdim etmişdir. Xosrov ən adi insani dəyərlərdən uzaqdır. Hiylə və zor hər şeyi həll etmək üçün onun əlində yeganə vasitədir. Oxucu Xosrovun Məhinbanu, Şirin və Fərhadla qarşılaşdığı səhnələrdə onun bütün qəddarlıq və amansızlığını müşahidə edə bilər. Məs., “Fərhadın Xosrovun yanına gətirilməsi” səhnəsində Fərhadın ağıl və mənfi tiqi qarşısında Xosrovun verdiyi qərarda bu halın şahidi oluruq:

Gərəkdir verdirən qətlinə fərman, Ta ki, ibrət alsın gədalər ondan,

Bir də şah yanında duymadan dəhşət Bir söz danışmağa etməsin cürət.

Ə.Nəvai Şirin surətini orijinal bir tərzdə qələmə almışdır. Əgər Nizaminin Şirini Xosrova sədaqəti ilə seçilsə, Nəvaiddə isə bunun əksinə olaraq Şirinin Fərhadla olan məhəbbəti ideallaşdırılmışdır. Şirin şan-şöhrətin yox, həqiqi sevginin tərəfdarıdır. O, Fərhadla məhz bu duyğularla bağlıdır:

***Öyrənib halını bildi ki, Şirin Olmuşdur əsiri bir təmiz eşqin Məhəbbət könlünə atmışdır
kəmənd Sarmış yumaq kimi cismini bənd-bənd.***

Nə Xosrovun təzyiqləri, nə də ona sahib çıxmaqdan ötrü atası Xosrovu öldürən Şiruyənin təklifləri Şirini həqiqi məhəbbət yolundan döndərə bilmir. O, yüksək bir sədaqət nümayiş etdirərək öz məhəbbəti yolunda (Fərhadın cənazəsi olan otaqda) intihar etməkdən belə çəkinmir. Şapur və Bəhram əsərdə əsl dostluq simvoluna çevrilir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində Şapur Fərhadın dostu kimi göstərilir, Xosrova Şirin haqqında məlumatı da verir. Ə.Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsərində isə Şapur Xosrovun düşməni rolunda çıxış edir. Fərhadla Şapurun Yəməndən başlayan dostluğu ən çətin sınaqlardan çıxıb gəlir. O, Fərhadın uğurlarına sevindi ki, düşdüyü çətinliklərin həyəcanlarını da onunla birgə yaşayır. Fərhadın ölümü ilə bağlı Şapurun keçirdiyi

hisslər əsərdə təsirli bədii deyimlərdə əksini tapır:

Yıxıldı torpağa Şapur bağı qan, Ağladı, göz yaş tökdü pərişan

...Ağladı, sızladı, Şapur dübarə, Etdi vücudunu o parə-parə

Bəhram Fərhadın uşaqlıq dostudur. Əsərdən məlumdur ki, Fərhadın atası öldündən sonra hökmdar yerini Fərhadın kiçik qardaşı tutmuşdu. Bəhram isə ölkənin sərkərdəsi təyin olunmuşdu. Bəhram uzun müddət Fərhadın xəbər olmadığı üçün narahatlıq keçirir. Onu axtarmaq məqsədilə Çin Türkcüstanının hökmdarı olan Fərhadın kiçik qardaşından icazə alaraq böyük ordu ilə Ərmən-zəminə gəlir. Bəhram Ərmən-zəmində Şapurun vasitəsilə Fərhadın ölümündən xəbər tutur, dostunun ölümündən xeyli pərişan olur. O, Şirinin ölümündən sonra sahibsiz qalmış Ərmən-zəminə Banu nəslindən olan bir nəfəri hökmdar təyin edir. Sonda Bəhram özü ilə gətirdiyi ordunu azad edərək vətənə yola salır, Şapurla Fərhadın məzarına gələrək sonuncu dostluq borcunu yerinə yetirir:

Fərhadın qəbrinə dönüb dübarə Girdilər Bəhramla, Şapur məzarə, Fəna mülkündə can təslim etdilər, Bəqadə Fərhadı qoşa etdilər.

Şahlıqdan əl çəkib o xakrəhlıq, Tapıbsa bu idi həqiqi şahlıq.

Ə.Nəvai “Xəmsə”sinə daxil olan “Leyli və Məcnun” (1484) poemasının mövzusu Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinə uyğundur. Lakin mütəxəssislər bu əsəri həyat tablolarının təsviri baxımından tamamilə milli və hətta məhəlli, eyni zamanda Orta Asiya həyat-məişət tərzinə uyğun hesab edirlər. Çünki burada obrazların psixologiyası, sosial həyat tərzinin təsviri və ifadə tərzinin orijinallığı ilə seçilir. Əsərin mövzusunun təməlinə eşq, izzət, vəfa və s. amillər dayanır. Ə.Nəvai Leyli və Məcnunun eşq macərası daxilində əsasən romantik

duyguların tərənnümünü əks etdirmişdir. Özünün dediyi kimi, “mənim bu əbədi eşqi yazmaqda məqsədim əfsanə yazmaq deyildi. Ruhum bu əfsanə- nin iç aləmində bir yaxınlıq duyurdu”. Müəllif əsərdə Leyli və Məcnun- nun məhəbbətini həqiqi eşq çərçivəsində təsvir edir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə Məcnun və Leylinin qarşılıqlı məhəbbətləri “məişət səviyyəsindən” çıxarılaraq ilahi bir səviyyəyə qaldırılır.

Ə.Nəvainin “Leyli və Məcnun”u məzmun etibarilə N.Gəncəvinin eyni adlı əsərindən fərqlənir. Əsərdə Leylinin xəstəliyə tutulmasından sonra atasının onun sağlması şərafinə qonaqlıq təşkil etməsi, qonaqlıqda Qeysin huşunun başından çıxması, Nofəlin öz qızını Qeysə təklif etməsi, Qeysin bu təklifi rədd etməsi və s. detallar daha çox Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” əsəri ilə səsləşir. “Yeddi səyyarə” (1484) poeması əxlaqi-didaktik əsərdir və mövzu baxımından N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərinə uyğundur. Poemanın süjet xəttini Sasani hökmdarı Bəhram şah yeddi qəsrdə söylənilən nağıllar təşkil edir. “Yeddi səyyarə” sözün tərifi ilə başlayır. Bəhram şah söylənilən nağıllara qədər isə nəzmin nəsrədən üstünlüyü, Nizami və Dəhləvi barədə söhbət açılır. Maraqlıdır ki, nağıllar Bəhram şah müxtəlif saraylarda danışılır. Bəhram şah “Dördüncü səyyahın hekayəti”ni qırmızı, “Beşinci səyyahın hekayəti”ni mavi, “Altıncı səyyahın hekayəti”ni səndəli, “Yeddinci səyyahın hekayəti”ni kafuri və s. saray- larda dinləyir.

Poemada göstərilir ki, Bəhram şah sevdiyi qadın Dilaramla ova çıxır. Dilaram ov zamanı Bəhram şahın sərrast ox atmasını tərif etmir. Bundan qəzəblənən Bəhram şah Dilaramın əl-qolunu bağlatdırıb kim- səsiz düzə atdırır və saraya qayıdır. Lakin sonralar dərdə düşür. Dərdini unutmaq üçün 7 müxtəlif qəsr tikdirir. Əsərin sonunda Bəhram şah yeddinci səyyahın hekayətini dinləyərkən Dilaramın sağ olduğunu bilir və onu saraya gətizdirir.

Əsərdə şair məqsədi fəlsəfi, sosial, ailə-məişət və s. problemlər daxilində açılır. Hekayətlər müxtəlif qəsrlərdə danışıldığı kimi, müxtəlif ideyaların da təbliğini önə çəkir. Məs., “Dördüncü səyyahın hekayəti”ndə (qırmızı qəsrdə) ədalət, səxavət, humanizmin tərənnümü (Cəvnə və Məsudun simasında), zülmə, ədalətsizliyə nifrət (Ceysur və Məllövün timsalında), “Beşinci səyyahın hekayəti”ndə (mavi qəsrdə) azad sevgi və məhəbbət, xoşbəxt tale və s. məsələlər (Süheyl və Mehrin simasında), quldurluq və zülmün ifşası (Cabirin timsalında) özünə yer tapır. Digər beş hekayətdə də müxtəlif ideyaların tərənnümü yüksək bədii ifadə formasında diqqəti cəlb edir.

“Xəmsə”yə daxil olan sonuncu əsər “Səddi-İsgəndər”dir (1485). Poema fəlsəfi-didaktik səciyyə daşıyır. Ə.Nəvai ümumiləşmə apara- raq Makedoniyalı İsgəndərin simasında ədalətli hökmdar və idarəçi- lik problemlərindən danışmışdır. Əsərdə İsgəndər bir tərəfdə dövlət xadimi, digər tərəfdə isə müdrik insan tipi kimi təqdim olunur. Onun uşaqlığı, təhsili, müəllimləri, atası, hakimiyyətə gəlişi, Məqribdən tut- muş Hindistana qədərki yürüş və müharibələri haqqında söhbət açılır. Həmçinin İsgəndərin sədd tikdirməsi, dəniz səyahətində olması ilə bağ- lı verilən bədii səhnələr baş qəhrəmanın həyatı və fəaliyyətinin ikinci mərhələsi haqqında təəssürləri genişləndirir. İsgəndərin əsərdə geniş bədii təqdimi onun xarakterinin açılması və təyin olunmasında böyük rol oynayır. Bu müəyyənləşmədə biz İsgəndərin iki xarakter tipi ilə üz- üzə dayanırıq: hökmdar və müdrik insan-filosof.

Ə.Nəvainin əsərdə İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşünü təsvir edərkən bu əyalətdə yerləşən tarixi şəhərlərə (Herat, Səmərqənd) məhəbbətlə yanaşması hiss olunur.

“Nizaminin Bərdədən qürurla söhbət açması təbii olduğu kimi, Nə- vainin də Mavərnənnəhrə iltifatla vəsf etməsi təbiidir. Demək, Nizami- nin tarixi rəvayətləri, əfsanələri müasirləşdirmək ənənəsini Nəvai inki- şaf etdirmişdir”.

Ə.Nəvai Sultan Hüseyn Bayqaraya ithaf etdiyi 3500 beytlik “Li- sanüt-teyr” əsərini (1498-1499) sufi filosof Fəridəddin Əttarın “Mən- tiqüt-teyr” əsərinə nəzirə olaraq yazmışdır. Şair

insana məhəbbət daxi- lində sufi ideyaları təbliğ edir və bunun müqabilində insanı saflığa çağırır. “Lisanüt-teyr”ə daxil olan 515 beytlik “Şeyx Sənan” klassik ənənələr zəminində qələmə alınmış müstəqil əsərdir. Ayrı-ayrı təzkirə və tədqiqatlarda (Sam Mirzə Səfəvinin “Töhfe-yi-Sami” və F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”) “Şeyx Sənan”ın Ə.Nəvai yaradıcılığında ayrıca əsər olması təsdiqlənir.

“Mizanül-övzan” (1492) (“Vəznlərin tərəzisi”) türkdilli əruz vəznli şeirin nəzəri əsaslarını yaratmaq və onun tətbiqini asanlaşdırmaq, əruz vəznli və nəzm şəkillərinə dair sistemli bilgi formalaşdırmaq sahəsində Ə.Nəvainin ən maraqlı əsərlərindən biridir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” əsərində əruzun tək cə nəzəri düsturunu vermir, türkdilli şeir nümunələ- rinin tətbiqi yolu ilə fikirlərinin praktik isbatına nail olur. Əsərdə əru- zun tarixi, onun yaradıcısı (Xəlil ibn Əhməd) və ifadə etdiyi məna haqqında qısa məlumat verilir. Bu məlumatlardan sonra əruzun nəzəri əsaslarının şərh yolu ilə türk dillərinin əruz qanunlarına cavab verdi- yi sübuta yetirilir. Əlişir Nəvai “Mizanül-övzan” əsərini yazmaqla türk dillərinə yad olan əruz milliləşdirməyə çalışmış, “türk dillərini fonetik baxımdan, qrafik nöqteyi-nəzərdən əruzun tələblərinə uyğunlaşdırmaq istəmişdir”. Bu yolla Ə.Nəvai ümumtürk əruzunun qarşısında dayanan problemləri sistemləşdirmək arzusunda olmuş və bunun müəyyən mə- nada öhdəsindən gəlmişdir.

Ə.Nəvai Şərqdə türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yazmaq və həmin dildə dörd divan tərtib etmək səbəbindən insanları heyratə gətirməklə yanaşı, həm də bu dilin bədii imkanlarının intəhasızlığını dünyaya yay- dı. “Mühakəmətül-lügəteyn” (1499) əsərində isə bir alim kimi o, türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi. Ə.Nəvainin 500 il bundan əvvəl yazılmış, türk təəssübkeşliyi baxımından hal-ha- zıra qədər əhəmiyyətini itirməyən “Mühakəmətül-lügəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərində türk dilinin üstünlükləri elmi, tarixi və praktik cəhətdən özünə yer tapmışdır. “Söz və ifadə yaratmaqda türk sərtdən daha mahirdir” deyən Ə.Nəvai məhz türk dilinin üstünlüyü kimi onun canlı xalq, şifahi danışq və bədii dil ifadə imkanlarının böyüklüyü- nü nəzərdə tutur, türk xalqlarının söz yaratmaq fəhminin genişliyini təsdiqləyir: “Məlumdur ki, türk sərtdən daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və daha pak məxluqdur... Türkün əsl xilqətdə sərtdən incə təbli olduğuna bundan tutarlı tanıq-sübut yoxdur və heç kim bunun müqabilində heç nədən dəm vura bilməz. Əgər sərtdən türk dili qarşısın- da acizdirlərsə, bunun səbəbi var, çünki türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima kamilləşdirmiş və xüsusi anlayış- ların ifadəsi üçün elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməyə başa düşmək olmaz”².

Ə.Nəvai regionda türk dilinin mövqeyini, siyasi proseslər nəticəsin-

də bu dilin siyasi və bədii dil imkanlarının genişlənməsini leksik-fra- zeoloji məna kəşb etməkdə üstünlüyünü və s. elmi-tarixi kontekstdə nəzərə cərpdirir. Ə.Nəvai doğru olaraq dilin inkişafında siyasi proseslə- rin rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu mənada o, əsərdə türk əsilzadələ- rinin hakimiyyətə gəlişini türk dilinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi dəyərləndirir: “Elə ki hakimiyyət ərəb və sərtdən sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Sahibqıran SultanTeymur Görəgən zamanından başlamış ta onun fərzəndi- xələfi Şahrux Sultan zamanının axıracan türk dilində yazan şairlər peyda oldular”.

“Mühakəmətül-lügəteyn” əsəri türk mənəviyyatının, türk təfək- kürünün, bədii-düşüncə tərzinin üstünlüyü, təsdiqi yolunda ən böyük və etibarlı mənbədir. Əsərin son abzasında bu məntiq Ə.Nəvainin dili ilə öz ifadəsini belə tapır: “...Türk ulusunun fəsilələrinə ulu həqiqət sü- but elədim ki, öz söz və ibarələrinin həqiqətindən və öz dil və lügətləri keyfiyyətindən vaqif olsunlar. Farsdillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar”.

Bunlardan başqa Ə.Nəvainin türk dili və ədəbiyyatı, türk fəlsəfi- düşüncə tərz, ictimai-ədəbi və siyasi-tarixi və s. bağlı elmi-fəlsəfi, estetik, sosioloji araşdırma və ümumiləşdirmələrini özündə əks etdirən elmi-ədəbi, elmi-tarixi əsərləri də mövcuddur. Ə.Nəvainin “Mizə-nül-övzan” və “Mühakəmətül-lügəteyn” əsərləri kimi “Tarixi ənbiya və hükəma”, “Tarixi-mülki Əcəm”, “Nəzmül-cəvahir”, “Məhbubül-qülüb”, “Məcalüsün-nəfaüs”, “Münşəati-türki”, “Əruzi türki” və s. əsərləri bu günün özündə də elmi-fəlsəfi əhəmiyyətini itirməmişdir.

KAYNAKLAR

1. Nəvai Ə. Fərhad və Şirin, Bakı, 1947.
2. Nəvai Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006. Nəvai Ə. Mühakəmətül-lügəteyn, Bakı, 1999.
3. Nəvai. Ə. “Xəmsə”. Daşkənd, 1966.

TRADITIONS OF CREATIVITY OF LOVE IN AZERBAIJAN ARTISTIC
THOUGHT OF THE 17th-18th CENTURIES

XVII-XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ FİKRİNDƏ AŞIQ YARADICILIĞI
ƏNƏNƏLƏRİ

BABAYEV YAQUB MƏHƏRRƏM OĞLU

Filologiya elmləri doktoru, Professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4738-9426>

Xülasə

Məqalədə XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq yaradıcılığı ənənələrindən söhbət açılır. Göstərilir ki, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan folklorunun inkişafında “qızıl dövrü” kimi səciyyələnir. Qeyd olunur ki, bu dövrdə Azərbaycanda yaranan yazılı ədəbiyyat nümunələrinin bir çoxu folklorla, o cümlədən aşiq yaradıcılığı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olmuşdur. İzah olunur ki, bu dövrdə aşiq yaradıcılığı ilə bağlılıq iki istiqamətdə özünü göstərmişdir: dastan yaradıcılığı və aşiq şeiri janrlarında yaranan poeziya nümunələri.

Məqalədə belə bir məsələyə də diqqət yetirilir ki, göstərilən əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra möhtəşəm dastanlar yaradılmışdır. Eyni zamanda bir sıra görkəmli aşıqlar yetişmiş, onlar aşiq şeirinin müxtəlif janrlarında çox gözəl poeziya nümunələri yaratmışlar. Yazılı ədəbiyyatda da aşiq şeiri tərzində çoxlu sayda şeirlər meydana gəlmişdir. Məqalədə bəzi dastanlar və aşıqlar barədə yığcam məlumat verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, XVIII-XVIII əsrlər, aşiq yaradıcılığı, dastan, ədəbi ənənə

Summary

The article talks about the traditions of love creation in the Azerbaijani literature of the XVII-XVIII centuries. It is shown that the 17th-18th centuries are characterized as a "golden age" in the development of Azerbaijani folklore. It is noted that many examples of written literature created in Azerbaijan during this period were related to folklore, including the works of Ashiq to one degree or another. It is explained that in this period, the attachment to ashik creativity manifested itself in two directions: epic creation and examples of poetry emerging in the genres of ashik poetry.

4. The article also pays attention to the issue that a number of great epics were created in Azerbaijani literature in the mentioned centuries. At the same time, a number of outstanding lovers grew up, they created very beautiful examples of poetry in different genres of love poetry. A large number of poems in the style of love poetry have appeared in written literature. The article gives brief information about some sagas and lovers.

5. **Key words:** Azerbaijani literature, 18th-18th centuries, Ashik creativity, epic, literary tradition

6. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan folklorunun vüsətli inkişaf dövrüdür. Ədəbiyyatımızın bizə məlum inkişaf tarixində xalq yaradıcılığı bu dövrdəki qədər zəngin və çeşidli bədii təfəkkür məhsulları ərşəyə gətirməmişdir. Bu dövrdə xalq ədəbiyyatı həm forma-şəkil, janr baxımından zənginləşir, əlvanlaşır və daha da gözəlləşir, həm də mövzu, ideya-məzmun cəhətdən yeni keyfiyyətlər və uğurlar qazanır. Azərbaycan folklorunun qüdrətli yaradıcı şəxsiyyətləri yetişir, möhtəşəm, mükəmməl sənət abidələri meydana gəlir. Müxtəlif cünlərdə, əlyazmalarda XVII-XVIII yüzilliklərə aid rəngarəng xalq şeiri nümunələri qorunub saxlanmaqdadır. Yaddaşlar,

habelə ayrı-ayrı mənbələr, əlyazmaları bu çağda yaranmış zəngin xalq yaradıcılığı irsinin hamısını olmasa da, müəyyən qismini günümüze gətirib çıxarmışdır. Yaradıldığı zamandan sonra tarixin gedişatı bu ədəbi mirasın böyük bir qismini itirib-batırsa da, bizə gəlib çatan nüsxələr də həmin iki əsrin xalq yaradıcılığı xəzinəsinin zənginliyi, tutumu və çəkisi barədə təsəvvür almağa imkan verir.

7. XVII-XVIII əsrlərdə bir çox nağıllar yaranır. Bunlardan bir qismi Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasla bağlıdır. İdeal və ədalətli şah arzusunda olan, dövrün ictimai-siyasi qovğalarından, ədalətsizliyindən, zülm və qanunsuzluğundan tənqəd gələn xalq çox zaman Şah Abbası ideallaşdırmağa, özünün ədalətli, qanunsevər, insanpərvər, rəiyyətpərvər hökmdar barədəki arzu, düşüncə və təsəvvürlərini nağıl, rəvayət qəhrəmanı kimi yaratdıqları bu obrazda ifadə etməyə təşəbbüs göstərmişlər. XVIII əsr bədii nəsrimizin nümunəsi «Şəhriyar» dastanında da Şah Abbasın ədalətli obrazını görürük.

8. XVII-XVIII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində dastan yaradıcılığının «qızıl dövrü» kimi də xarakterizə oluna bilər. Həqiqətən də, bu dövrdə xalqımızın dastan yaradıcılığında istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından əsrarəngiz bir mənzərə, yüksəliş və məhsuldarlıqla üzləşirik. Belə ki, bizim «Kitabi-Dədə Qorqud»dan sonra ikinci eposumuz olan möhtəşəm «**Koroğlu**» dastanı öz cücərtisini, boyatma prosesini tarixin daha dərin qatlarından götürsə də, məhz XVII-XVIII əsrlərdə formalaşmış başa çatır. Mükəmməl, bitkin epos şəklinə düşür. Boyatma prosesinin son mərhələsini – kamilləşmə dövrünü yaşayır.

9. Maraqlıdır ki, «Koroğlu»da xalqımızın əski mifik təsəvvürləri, folklor düşüncəsi, xalq və qəhrəman, zalım, zülm və ona qarşı mübarizə və s. barədə tarix boyunca qazandığı təcrübə və təəssüatla XVI-XVII əsrlərin bir sıra ictimai-siyasi və tarixi hadisələri mükəmməl şəkildə, xalq bədii təfəkkürünün yüksək istedad manerasına uyğun olaraq sintez edilmişdir. Buradakı bir çox obraz, epizod və hadisələrin daha qədim çağların təsəvvür, dünyagörüş və hadisələri ilə bağlı olduğu dastanda bariz şəkildə hiss olunur. Eyni zamanda burada XVI-XVII əsrlərin bir sıra tarixi-siyasi və ictimai hadisələrinin izlərini də sezmək mümkündür. Eposun XVI əsrdə başlamış və XVII əsrdə də öz ömrünü davam etdirən Cəlalilər hərəkatı, habelə bu dövrdə baş vermiş xalq üsyanları, qaçaq hərəkatı ilə ciddi bağlılığı vardır.

10. Cəlalilər hərəkatı təməlini 1516-cı ildə Osmanlı sultanına qarşı baş vermiş üsyana rəhbərlik edən Şeyx Cəlalın adından götürür. Bu hərəkat müəyyən nöqtələrdə yatırılsa da, vaxtaşırı yenidən közərir və bir əsrdən artıq davam edir. Ancaq məsələ burasındadır ki, hərəkat əvvəllər azadlıq mübarizəsi kimi başlayıb xalq arasında pozitiv imic qazansa, müsbət qarşılansa da, sonradan təcridən nüfuzunu itirir. Çünki hərəkata qoşulan bəzilərinin saxta niyyəti üzə çıxır. Onlar Cəlali adı altında yol kəsmək, qarətçilik, quldurluq, haramiliklə məşğul olurlar. XVI əsrin 80-ci illərindən etibarən «Cəlali» sözü mənfi anlamda, «hərami», «quldur», «yolkəsən» mənasında işlədilməyə başlayır. «Koroğlu»da isə «Cəlali» müsbət anlamda, xalqın təəssübünü çəkən qəhrəman mənasındadır. Deməli, eposun yaradıcıları ona hərəkatın nüfuzlu, xalq təəssübündən çıxış edən, zülmə, ədalətsizliyə həqiqi etiraz dövrünün təsəvvür və elementlərini gətirmişlər.

11. Eposun baş qəhrəmanı Koroğlunun, habelə dastandakı Giziroğlu, Eyvaz və s. kimi obrazların da tarixi şəxsiyyət olduğu barədə tarixi mənbələrdə müəyyən məlumatlar vardır. Məsələn, Təbrizli Arakel 1662-ci ildə tamamladığı əsərində Cəlalilər hərəkatından danışır. Koroğlu, Giziroğlu, Eyvaz və s. kimi şəxsiyyətlərin bir döyüşçü kimi həmin hərəkatda iştirak etdiyini xəbər verir. Bəzi mənbələr Koroğlunun Cənubi Azərbaycanda Muradbəyli tayfasından olduğunu, XVI əsrdə yaşadığını, Cəlalilər hərəkatının qəhrəmanlarından olduğunu göstərir.

12. Bir sözlə, mifik təsəvvürdə, folklor yaddaşında yaşayan xəyali obraz xalq yaradıcılığının dahiyənə sintezi ilə özünün tarixi prototipi ilə qovuşmuş, yeni boyalar, əlavələr və detallarla bəzənərək XVI-XVIII əsrlərdə tam mükəmməl bir dastanın formalaşmış başa çatma-

sına səbəb olmuşdur. Bu, həmin dövrdə xalq bədii təfəkkürünün işlək, fəal və ayıq bir mövqedə dayandığını göstərən mötəbər bədii faktdır.

13. Haqqında söhbət açdığımız dövrdə «Koroğlu» eposundan əlavə «**Şəhriyar və Sənubər**», «**Abbas və Gülgəz**», «**Aşıq Qərib**», «**Şah İsmayıl**», «**Əsli və Kərəm**», «**Sarı Aşıq və Yaxşı**», «**Valeh və Zərnigar**», «**Xəstə Qasımın Dağıstan səfəri**», «**Novruz və Qəndab**», «**Abdulla və Cahan**», «**Əmrah və Səlminaz**» və s. kimi gözəl, dəyərli dastanlarımız ərsəyə gəlir. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. Doğrudur, bu dastanların bəzilərinin yaranma tarixi dəqiq şəkildə bəlli deyil və bir qədər sonra meydana gəldiyini güman edənlər də var. Amma məsələ burasındadır ki, bu gün xalq yaradıcılığının nümunəsi kimi qəbul etdiyimiz həmin dastanların əksəriyyətinin baş qəhrəmanları XVII-XVIII yüzilliklərdə yaşamış şair-aşıqlar, başqa sözlə, tarixi şəxsiyyətlərdir. Aşıq Abbas, Xəstə Qasım, Aşıq Abdulla, Aşıq Əmrah və s.-i buna misal göstərmək olar. Həmin yaradıcı aşıqlar tarixi şəxsiyyət olub Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının yüksəlişində müəyyən iz qoymuşlar. Yəqin ki, onların adı ilə bağlı dastanların ilk variantının yaradıcı müəllifləri də elə onların özləridir. Çünki ustad aşıqların dastan yaratması aşıq ədəbiyyatımızın inkişaf tarixində, həqiqətən, davamlı və diqqətəlayiq bir ənənə olmuşdur. Sadəcə olaraq ilk dəfə yaradıcı şair-aşıq tərəfindən ərsəyə gətirilən dastan zaman-zaman başqa aşıqların repertuarında söyləndikcə ona yeni ştrixlər əlavə edilmiş, boyalar, bər-bəzəklər vurulmuş, bəzən də ona tarixin daha əski çağları ilə bağlı epizod, element və təsəvvürlər artırılmış, dastan bir növ kütləviləşmiş, xalq dastanı şəklinə düşmüşdür. Yuxarıda adı çəkilən dastanlarımızın da bu taleyi yaşadıqlarını söyləmək olar. Bu tipli möhtəşəm sənət abidələri XVII-XVIII əsrlərdə aşıq ədəbiyyatının və xalq yaradıcılığının əzəmətli, bəhrəli bir mənzərəyə malik olduğunu aydın şəkildə sübut edir.

14. XVII-XVIII yüzilliklərdə Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində bir sıra ustad aşıqlar yaşamışlar. Ozan sənətimizin inkişaf tarixində, hərtərəfli mənada yüksəlişində, istər forma, istərsə də məzmun baxımından zənginləşməsində, yeni nailiyyətlər qazanmasında onların mühüm xidmətləri vardır. Həmin ustad sənətkarlardan **Aşıq Abbas Tufarqanlı**nı, **Xəstə Qasım Tikmədaşlı**nı, **Sarı Aşıq**ı, **Aşıq Valeh Abdalgüləbli**nı, **Aşıq Əzizi**, **Aşıq Kərəmi**, **Dəllək Muradı**, **Varxiyanlı Aşıq Məhəmmədi**, **Aşıq Abdullanı**, **Ağ Aşıq**ı, **Aşıq Səmədi**, **Sailini**, **Ürfanini**, **Həmrəh Hüseynini**, **Səyyadı**, **Xurşidi** və s. aşıqları misal göstərmək olar. XVIII əsrdə ömür sürmüş və niskilli tale yaşamış Şəmkişli Yəhya bəy Dilqəm aşıq olmasa da, aşıq şeiri tərzində gözəl şeirlər inşa etmişdir. Onu da deyək ki, bunların çoxu həm yaradıcı, həm də ifaçı sənətkarlar kimi fəaliyyət göstərmiş, müəyyən saz havaları yaratmış, aşıq poeziyasının rəngarəng şəkillərində şeirlər yazmış, dastanlar ərsəyə gətirmişlər. Əlamətdar cəhətdir ki, bu aşıqlar yalnız Azərbaycanda deyil, daha geniş arealda, yəni bütün Qafqazda tanınırdılar. Təsədüfi deyil ki, onların yaradıcılıq nümunələrinə erməni və gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış cümlələrdə, əlyazmalarında da rast gəlmək mümkündür. Bu, o deməkdir ki, bir sıra Azərbaycan aşıqları erməni və gürcü, habelə Dağıstan xalqları arasında da tanınır, onların ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərir, oxucu və dinləyici auditoriyasının zövqünü oxşayırdı.

15. Bu dövrün saz ustaları xeyli saz havaları da yaratmış, aşıq musiqisini daha da zənginləşdirmişdilər. Aşıq Ürfaninin yaratdığı «**Ürfani**» (bu saz havası həm də «**Ruhani**» adı ilə tanınır), Aşıq Kərəmin meydana gətirdiyi «**Kərəmi**» (bir neçə «**Kərəmi**» saz havası vardır) saz havaları indi də məşhurdur. Ehtimal ki, Koroğlu ilə əlaqəli saz havalarının əksəriyyəti də məhz XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlmişdir.

16. Bu dövrdə aşıqların qoşma, gəraylı, varsağı, təcnis, dodaqdəyməz, cığalı təcnis, qıfılənd, divani və s. janrlarda yazdığı şeirlərdən nümunələr bizə çatmışdır. **Sarı Aşıq**, **Əzizi** kimi el sənətkarlarının bayatı ustası kimi tanındıqları, bu folklor janrının qiymətli nümunələrini yaratdıqları bəllidir. Sarı Aşıqın bədii irsindən xeyli bayatı nümunəsi əlimizdədir. Əzizinin bayatlarından isə dəqiq müəllif ünvanı ilə cəmi bir neçə nümunə gəlib günümüzdə çıxmışdır. Bununla belə tədqiqatçılar «**əziziyəm**» kəlməsi ilə başlayan bayatların bir çoxunun məhz Əziziyə məxsus olduğunu güman edirlər. Maraqlı doğuran cəhət burasıdır ki, onun **bayatlarının**

bəziləri altı misralıdır. Bu cür şəkli xüsusiyyətə malik bayatılara biz yazılı ədəbiyyatımızda XVI əsr şairi M.Əmaninin yaradıcılığında rast gəlirik. Aşağıdakı altı misralı bayatı Əziziyə məxsusdur:

17. *Əziziyəm gül əllər,*
18. *Bağban olan gül əllər.*
19. *Bir igid yoxsul olsa,*
20. *Danışdırıb gülərlər.*
21. *Mən tanrı yoxsuluyam,*
22. *Mənə niyə gülərlər.*

23. Haqqında söhbət açdığımız dövrdə Azərbaycan aşiq şeirinin nüfuz və təsir dairəsi, həqiqətən, əhatəli idi. Erməni, gürcü və Dağıstan xalqları nəinki Azərbaycan aşıqlarının repertuarından bəhrələnilir, şeirlərini dinləyir, oxuyur və mənimsəyirdilər, hətta bir sıra el sənətkarları aşiq sənətimizi onun sirlərini mənimsəyir, aşiq poeziyamızın müxtəlif janrlarında Azərbaycan dilində şeirlər də yazırdılar. Erməni aşıqlarından **Təbrizli Miranı, Sayat-Novanı** (XVIII əsr), Dağıstanın el sənətkarlarından **Axtılı Məhərrəmi, Axtılı Zakiri, Yetim Emini, Koçxyurlu Səidi** və b.-ni göstərmək olar. Bu şairlərin əlimizdə olan yaradıcılıq nümunələri onların Azərbaycan dilini, aşiq poeziyasının poetik imkanlarını kifayət qədər yaxşı mənimsədiklərini sübut edir. Aşağıdakı nümunə Miranın «*Ağlar*» rədifli qoşmasındandır:

24. *Səhər-səhər vardım gülşən seyrinə,*
25. *Bülbül ağlar, qönçə ağlar, xar ağlar.*
26. *Bimürüvvət bəylər, xanlar əlindən*
27. *Bağban ağlar, şəcər ağlar, bar ağlar.*

28. Sayat-Novanın aşağıdakı varsağı-gəraylısı da dilinin sadəliyinə və səlisliyinə, poetik məziyyətlərinə görə Azərbaycan aşıqlarının səviyyəli yaradıcılıq nümunələrindən heç nə ilə fərqlənmir:

29. *Könlüm yara, sinəm dağlı,*
30. *Nazlı yarın dustağıyam.*
31. *Boynum buruq, qolum bağı,*
32. *Nazlı yarın dustağıyam.*
- 33.
34. *Dağ dəlidir, düyün dəli,*
35. *Gözləyirəm hər gün gəli.*
36. *Eşqindən boynum kündəli,*
37. *Nazlı yarın dustağıyım,*
- 38.

39. *Yarım dönmüş, necə güləm,*
40. *Gözü yaşlı bir bülbüləm.*
41. *Eşiyində bağı qulam,*
42. *Nazlı yarın dustağıyam.*

43. Ermənilərin Azərbaycanın saz-söz sənətini mənimsəmələri, erməni aşıqlarının varlığı, Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazmaları Azərbaycan folklorunun, mədəniyyət və dilinin müqabil tərəfdən üstün olduğunu sübut edən bariz faktdır.

44. Ədəbiyyat

45. 1.Arashlı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998
46. 2.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III c., Bakı, 2009
47. 3.Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr (XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri). 3 cildə, III c., Bakı, 2005
48. 4.Babayev Y. AZərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, 2018

49. 5.Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II s., Bakı, 2007
50. 6.Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, 1980
51. 7.Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2013
52. 8.Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, 2011
53. 9.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c., Bakı, 1978; II c., Bakı, 1981; təkrarnəşr – I c., Bakı, 2005; II c., Bakı, 2005
54. 10.XVII əsr Azərbaycan lirikası (antologiya-tərtib edəni: Kərimov P.). Bakı, 2008
55. 11.Məhcur Şirvani. Qisseyi-Şirzad; Hamid. Seyfəlmülük (tərtib edəni: Səfərli Ə.). Bakı, 1985
56. 12.Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, 1986; 2006
57. 13.Qayıbov Hüseyn Əfəndi. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. I c., Bakı, 1986; II c., Bakı, 1989; III c., Bakı, Mütərcim, 2002; IV c., Bakı, Elm və təhsil, 2013
58. 14.Sadiq bəy Əfşar. Məcməül-xəvas (tərtib edəni: Bağirov Ə.). Bakı, 2008
59. 15.Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, 2008
60. 16.Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı, 1982
61. 17.Şirvanın üç şairi (tərtib edəni: Cəfərzadə Ə.). Bakı, 1976
62. 18.Tərbiyə M. Dənisməndani-Azərbaycan. Bakı, 1987
63. 19.Abbasqulu Maraği. Əmsali-türkanə (çapa hazırlayan: Payızov M.). Bakı, 1992.

**FORMIING LANGUAGE SKILLS IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS:
METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR LISTENING, SPEAKING,
READING, AND WRITING
AZERBAIJAN DİLİ DERSİNDE DİL BECERİLERİNİN OLUŞTURULMASI:
DİNLEME, KONUŞMA, OKUMA VE YAZMA ÜZERİNE METODİK ÖNERİLER**

Lale MUSAYEVA

**Ü. Hacıbəyov 68, Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, Azərbaycan dili və tədris
teknologiyası bölməsi, ORCID: 0000-0002-7701-5716**

Özet

Bu makalede, Azərbaycan dili dərslərində öyrəncilərdə dörd temel dil becerisinin – dinləmə, danışma, okuma və yazma – qazandırılması və gəliştirilməsi yönündə çağdaş yontəmsel yaqlaşımalar analiz edilməkdədir. Dil öyrənmə sürəci yalnızca teorik bilgilərin edinilməsiylə dēēil, aynı zamanda bu bilgilərin pratik dil etkililiklərində uygulanmasıyla ilgilidir. Bu nədənle, dil becerilərinin birbirləriylə baēlantılı və bütüncül bir biçimde öēretilməsi, öyrəncilərin işləvsel iletışim yətenəklərinin gəliştirilməsi açıısından büyük önəm taşımaktadır. Makalede her bir becerinin kendine özgü gelişim yönleri ve öğretim yöntemleri açıklanmakta, bu beceriler arasındaki karşılıklı etkileşim ve tamamlayıcılık ilkesi temellendirilmektedir. Özellikle vurgulanmaktadır ki, dinləmə və okuma gibi alıcı beceriler, öyrəncilərdə bilgi alma və anlama yətisini gəliştirərək, danışma və yazma gibi üretici becerilərin temelini oluşturur. Dinləmə becerisinin gəliştirilməsində otantik materyallərin kullanılması, danışma becerisi için gerçək iletışim durumlarının oluşturulması, okuma becerisinin gəliştirilməsi için farklı düzeylerde metinlərle çalışma yapılması ve yazma becerisi için yapılandırılmış yazılı etkililiklərin düzenlenmesi önerilmektedir. Makale ayrıca çağdaş pedagojik yaqlaşımalar – iletışimsel, etkililik temelli ve bütünləştirici yöntemlərin uygulanmasıyla dil becerilərinin etkilili bir şekilde öēretilməsi yollarını analiz etmektedir. Öēretmenlərə yönelik olarak sunulan pratik öneriler, öyrəncilərin öyrənmə sürəcinə aktif katılımını saēlarken, onların dilde özgürce düşünce ifade etme ve karşılıklı iletışim kurma becerilərinin de gəliştirmektedir. Bu çalışma, hem genel eğitim okullarında hem de yükseköğretim kurumlarında Azərbaycan dili öēretiminin kalitesinin artırılmasına katkı saēlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan dili, dil beceriləri, dinləmə, danışma, okuma, yazma, yöntem, bütüncül öğretim

Abstract

This article analyzes modern methodological approaches to the development and enhancement of the four core language skills – listening, speaking, reading, and writing – in Azerbaijani language classes. The process of language learning is not limited to the acquisition of theoretical knowledge; it also involves the application of that knowledge in practical speech activities. Therefore, teaching language skills in an integrated and interconnected manner is of great importance for the development of students' functional communicative abilities. The article explains the specific developmental directions and teaching methods for each skill, substantiating the principle of mutual interaction and complementarity among them. It is particularly emphasized that receptive skills such as listening and reading lay the foundation for productive skills like speaking and writing by fostering students' abilities to receive and comprehend information. The use of authentic materials for the development of listening skills, the creation of real communicative situations for speaking practice, working with texts of varying complexity for reading development, and organizing structured written activities for writing skills are all recommended. Furthermore, the article explores the effective teaching of language skills through the application of contemporary pedagogical approaches such as

communicative, activity-based, and integrative methods. It presents practical recommendations for teachers that not only promote active student engagement in the learning process but also enhance their ability to express thoughts freely and engage in mutual communication in the target language. The article aims to contribute to improving the quality of Azerbaijani language instruction both in general education schools and in higher education institutions.

Keywords: Azerbaijani language, language skills, listening, speaking, reading, writing, methodology, integrative teaching

1. GİRİŞ

Dil becerilerinin kazandırılması, Azerbaycan dili dersinin temel öğretim amaçları arasında yer almakta olup, bu becerilerin geliştirilmesi öğrencilerin dile işlevsel bir bakış açısıyla yaklaşımlarına olanak tanımaktadır. Dil öğrenme süreci yalnızca dilbilgisi kurallarının ve kelime dağarcığının ezberlenmesiyle sınırlı kalmamalı; aksine, bu bilgilerin sözlü ve yazılı dil etkinliklerinde pratik olarak uygulanması da sağlanmalıdır. Bu bağlamda, dil becerileri – dinleme, konuşma, okuma ve yazma – birbirleriyle karşılıklı etkileşim içinde geliştirilmelidir. Günümüz eğitim ortamında öğrencilerin dil öğrenmeye yönelik motivasyonu, öğretim sürecine aktif katılımları ve iletişimsel becerilerinin geliştirilmesi öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için öğretim yöntemlerinin güncellenmesi, etkileşimli ve öğrenci merkezli yaklaşımların kullanılması, öğretim sürecinde gerçek iletişim durumlarına dayanan etkinliklere öncelik verilmesi gerekmektedir (Byram, M., 2008). Bu sayede yalnızca dilin biçimsel yapısı değil, aynı zamanda işlevsel yönleri de öğrenilebilmektedir.

Azerbaycan dili dersinde bu becerilerin her biri ayrı ayrı önemli olmakla birlikte, onların bütüncül bir şekilde öğretilmesi, öğrencilerin dilde özgürce düşünce ifade etmeleri, başkalarını dinlemeleri, sözlü ve yazılı olarak yanıt vermeleri ve farklı konuşma durumlarında kendilerini ifade etmeleri açısından sağlam bir temel oluşturmaktadır. Alıcı (dinleme ve okuma) beceriler, öğrencilerin bilgi alma ve metinlerin yapısını anlama yetilerini geliştirirken; üretici (konuşma ve yazma) beceriler, bu bilgileri ifade etme, değerlendirme ve yeniden yapılandırma yetkinliklerini kazandırmaktadır.

Dünya genelindeki deneyimler ve araştırmalar, dil becerilerinin bütüncül ve entegre bir yaklaşımla öğretilmesinin, öğrencilerin eleştirel düşünme ve yaratıcılık yeteneklerini de güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Kanada'dan Jim Cummins, “akademik” ve “gündelik” dil becerileri arasında ayrım yaparak, dilin derin anlama düzeyinde öğretilmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Cummins'e göre, öğrencinin yalnızca konuşma becerisi değil, aynı zamanda akademik yazma ve okuma becerilerinin gelişimi için de karmaşık ve çok yönlü yöntemlere ihtiyaç vardır (Cummins, J., 2000). Benzer şekilde, Lev Vygotsky'nin “yakınsak gelişim alanı” kuramı da, öğrencilerin yalnızca bilgi edinerek değil, aynı zamanda etkileşim, iş birliği ve deneyim paylaşımı yoluyla dil becerilerini geliştirdiklerini ortaya koymaktadır (Vygotsky, L. S., 1978).

Azerbaycan'da bu alanda yapılan çeşitli araştırmalar – örneğin, Ayten Memmedova ve Rafiq İsmayılov'un çalışmaları – dil becerilerinin müfredat temelli olarak öğretilmesinin, öğrencilerin işlevsel okuryazarlık becerilerinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır (Məmmədova, A., 2021; İsmayılov, R., 2020). Bu araştırmacılara göre, dil becerilerinin tek tek değil, durumlara özgü ve karşılıklı etkileşim içinde geliştirilmesi, daha sürdürülebilir ve anlamlı bir öğrenme ortamı yaratmaktadır.

Jean Piaget (1969), öğrencinin dil öğreniminde aktif öğrenme ve yapılandırmacı yaklaşımın rolünü vurgulamıştır. Ona göre, dil yalnızca tekrar ve ezber yoluyla değil, öğrencinin bilgiyi anlamlandırması süreciyle öğrenilmektedir.

Krashen'in Girdi Hipotezi (1982), anlam temelli ve düşük kaygılı bir öğretim ortamının dil öğreniminde daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Krashen'e göre, öğrenciler kendileri için bir miktar zorlayıcı fakat anlaşılabilir düzeydeki materyallerle karşılaştıklarında dil becerilerini daha hızlı geliştirmektedirler.

Cambridge University Press tarafından geliştirilen CLIL (İçerik ve dilin bütünleşik öğrenimi) modeli, özellikle dersler arası bağlantıların kurulmasında içerik temelli dil öğretiminin önemine dikkat çekmektedir (Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D., 2010).

Yerel araştırmacı Elçin Hüseyinov, “Azerbaycan dili derslerinde fonksiyonel konuşmanın oluşturulması yolları” adlı çalışmasında, öğrencilerde her bir dil becerisinin ayrı ayrı değil, karşılıklı etkileşim içinde geliştirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Hüseyinov, E., 2018).

Azerbaycan dili dersinde bu becerilerin her biri tek başına önemli olsa da, bunların bütüncül şekilde öğretilmesi, öğrencilerin dili serbestçe ifade etmeleri, başkalarını dikkatle dinlemeleri, yazılı ve sözlü biçimde cevap vermeleri ve çeşitli konuşma durumlarında kendilerini etkili şekilde ifade etmeleri için temel bir zemin oluşturmaktadır. Reseptif beceriler (dinleme ve okuma), öğrencilerin bilgi alma ve metin yapılarını anlama yeterliliklerini geliştirirken, üretici beceriler (konuşma ve yazma), onların bu bilgileri ifade etme, değerlendirme ve yeniden yapılandırma kapasitelerini artırmaktadır (Hüseyinova, M., 2019).

Aynı zamanda, yeni müfredat belgeleri ve eğitim standartları da bu becerilerin birbirleriyle bütünleşik biçimde öğretilmesini gerekli görmektedir. Bu doğrultuda, öğretmenlerin öğrencilerin yaş ve gelişim düzeylerini dikkate alarak kademeli, sistemli ve hedefe yönelik eğitim stratejileri planlamaları önemlidir. Öğrencilerin bireysel ilgi ve ihtiyaçlarına uyarlanmış öğretim materyalleri, hem eğitimin kalitesini artırmakta hem de öğrenme sürecini öğrenciler açısından daha anlamlı ve ilgi çekici hâle getirmektedir.

Sonuç olarak, Azerbaycan Dili derslerinde dil becerilerinin çok yönlü geliştirilmesi, hem öğretimin etkililiğine hem de öğrencilerin dili ve iletişimi gerçek yaşamda uygulama yetkinliklerine doğrudan katkı sağlamaktadır. Bu makalede, her bir dil becerisinin öğretime dair yöntemsel öneriler, çağdaş yaklaşımlar ve pratik örnekler sunulacaktır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmanın temel amacı, Azerbaycan Dili derslerinde öğrencilerin dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesinde etkili yöntemsel yaklaşımların belirlenmesi ve bu yaklaşımların pratik uygulama imkânlarının incelenmesidir. Bu amaca ulaşmak için çeşitli araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırma **sürecinde özellikle betimleyici-analitik** yöntem, gözlem, öğretim etkinliklerinin analizi ve pedagojik deney teknikleri kullanılmıştır.

Araştırmanın temelini, Bakü şehrindeki 3 genel eğitim okulunda gerçekleştirilen ders gözlemleri ve öğretmenlerle yapılan görüşmeler oluşturmaktadır. Bu gözlemler, 2023–2024 eğitim-öğretim yılında, farklı sınıf düzeylerinde — ağırlıklı olarak 1–4. sınıflarda — gerçekleştirilmiştir. Her bir okulda öğretim sürecinde uygulanan yöntemler sistematik olarak takip edilmiş; öğrencilerin tepkileri, katılım düzeyleri ve dilsel etkinlikleri kaydedilmiştir.

Gözlemlerin yürütülmesi amacıyla önceden hazırlanmış bir rubriğe dayalı olarak öğretmenin sınıf içi etkinlikleri (açıklama, yönlendirme, geri bildirim), öğrencilerin etkin katılımı (dinleme, konuşma ve yazı görevlerindeki katılım) ve kullanılan materyallerin seviyesi (görsel, işitsel, yazılı metinler) değerlendirilmiştir.

Araştırma kapsamında ayrıca 10 Azerbaycan Dili öğretmeniyle yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Bu mülakatlarda yöneltilen temel sorular aşağıdaki temaları kapsamıştır:

- Dil becerilerinin öğretiminde karşılaşılan zorluklar
- Her bir becerinin öğretiminde kullanılan yöntem ve araçlar
- Güncel müfredat belgelerinin gereklerinin uygulanması
- Öğrencilerin becerilerinin değerlendirilmesi ve gelişim süreci

Elde edilen verilerin analizi sonucunda öğretmenlerin çoğunlukla frontal ve tekrar temelli öğretim yaklaşımlarına öncelik verdikleri, ancak iletişim temelli ve etkinlik odaklı yöntemlere geçişin olumlu sonuçlar verdiği belirlenmiştir.

Deneyisel aşamada ise, iki okulda 3. sınıf öğrencileri üzerinde uygulanan alternatif yöntemlerin sonuçları karşılaştırılmıştır. Deney grubundaki öğretmenlere özel eğitimler verilmiş ve öğretim sürecinde aşağıdaki yenilikçi uygulamalar gerçekleştirilmiştir:

- Dinleme becerisi için günlük yaşamdan alınmış sesli materyaller, podcast'ler ve video kesitler kullanılmıştır;
- Konuşma becerisi için öğrencilere durumsal rol oyunları, münazaralar ve sunum görevleri verilmiştir;
- Okuma becerisi kapsamında öğrencilere çağdaş ve ilgi çekici metinler sunulmuş; bu metinler üzerinden analiz, değerlendirme ve özet yazma çalışmaları yapılmıştır;
- Yazma becerisi için öğrencilere kişisel günlük tutma, mektup ve deneme yazma görevleri önerilmiştir.

Deney, 12 hafta boyunca sürdürülmüş ve ön-test/son-test karşılaştırma yöntemiyle öğrencilerin dil becerilerindeki gelişim düzeyi ölçülmüştür. Ölçme aracı olarak öğretmenler tarafından hazırlanan değerlendirme formları ve öğrencilerin yazılı çalışmaları analiz edilmiştir.

Deneyin sonuçlarına göre, deney grubunda yer alan öğrencilerin konuşma ve yazma becerilerinde %28'e kadar, dinleme ve okuma becerilerinde ise ortalama %21 oranında gelişim kaydedilmiştir. Aynı zamanda öğrencilerin derse olan ilgisinde, öğrenme sürecine katılımında ve konuşma kültüründe de belirgin bir ilerleme gözlemlenmiştir.

Bunun yanı sıra, araştırma kapsamında uluslararası deneyimlerin incelenmesi amacıyla CEFR (Common European Framework of Reference for Languages – Avrupa Dilleri Ortak Çerçeve Programı) belgeleri ile Cambridge ve Oxford'un öğretim metodolojilerine ilişkin literatür analiz edilmiştir. Bu analiz, etkili dil öğreniminin temel koşulunun becerilerin iletişimsel bağlamda ve gerçek yaşamla ilişkilendirilmesi olduğunu ortaya koymuştur. Yerel bağlamda bu modellere uyarlanmış örnek öğretim programları hazırlanmış ve bu makalede söz konusu programlara dayalı uygulamalı önerilere yer verilmiştir.

Sonuç olarak, araştırma bulguları, dil becerilerinin geliştirilmesinde etkileşimli, öğrenci merkezli, kademeli ve bütünleştirici yöntemlerin son derece etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu yöntemler yalnızca öğrencinin bilgi düzeyini değil, aynı zamanda yaratıcı düşünme, iletişim, iş birliği ve sunum yapma gibi 21. yüzyıl becerilerinin de gelişimini desteklemektedir.

3. BULGULAR

3.1 Dinleme: Stratejiler ve Yöntemsel Yaklaşımlar

Dinleme becerisi, öğrencinin dili anlama ve bilgiyi alma yetisini geliştirir. Bu becerinin öğretiminde öğretmenlerin çeşitli yöntemsel yaklaşımlar kullanması önemlidir. Dinleme sürecinde öğrenci yalnızca sesleri duymakla kalmaz, aynı zamanda anlamı ve bağlamı da kavrar (Süleymanova, Z., 2019). Aşağıdaki örnekler etkili dinleme etkinliklerini göstermektedir:

- Ses kaydıyla çalışma: Öğrencilere kısa bir diyalog dinletilir ve ana fikri belirlemeleri istenir. Örneğin, "Okula geç kalma nedenleri" konulu iki öğrencinin konuşması dinletilir.
- Görsel-işitsel analiz: Örneğin, "Azerbaycan'ın tarihi anıtları" hakkında bir belgesel filminden bir kesit izletilir ve öğrencilere bu filmle ilgili sorular yöneltilir.
- Grup tartışması ile bütünleştirme: Dinleme materyali önceden grup içinde tartışılır, öğrenciler konu hakkında tahminlerde bulunur ve ardından dinleyerek düşüncelerini kontrol ederler.
- Amaçlı dinleme görevleri: Örneğin, öğrencilere "Röportajda kaç tane bilgi verildi?" sorusu yöneltilir ve öğrenciler yalnızca sayısal verileri ve bilgileri not eder.

Bu tür dinleme görevleri yalnızca işitsel algıyı değil, aynı zamanda dikkat, analiz ve mantıksal düşünme becerilerini de geliştirir. Aşamalı dinleme – önce genel anlam, ardından ayrıntılı içerik – öğrencinin anlama düzeyini artırır (Quliyev, T., 2020).

3.2. Konuşma: Sözlü İfade Becerisinin Gelişimi

Konuşma becerisini geliştirmede öğretmenlerin temel hedefi, öğrencilerin düşüncelerini özgür ve mantıklı bir biçimde ifade etmelerine uygun ortam yaratmaktır. Bu beceri hem iletişim kurma hem de yaratıcı düşüncenin gelişiminde önemli bir rol oynar. Önerilen yöntemler ve uygulama örnekleri şunlardır:

- Rol oyunları: Öğrencilere “Eczanede müşteri ve eczacı” ya da “Kitapçıda satıcı ve müşteri” gibi durumlar verilir ve bu rolleri canlandırarak konuşmaları istenir.
 - Tartışmalar (Debat): “En iyi tatil türü nedir – dağ mı, deniz mi?” başlığı altında iki grup arasında münazara düzenlenir. Öğrenciler fikirlerini gerekçelendirerek savunurlar.
 - Betimleyici konuşma çalışmaları: Öğrencilere bir görsel (örneğin, kırsal yaşamla ilgili bir resim) sunulur ve bu görsel üzerine konuşmaları sağlanır.
 - Monolog sunumlar: “En sevdiğim bayram” ya da “Gelecekte ne olmak istiyorum?” gibi konularda 2 dakikalık bireysel konuşmalar yaptırılır.
 - Kelime grupları ile çalışma: Konuya uygun yeni kelimeler öğretilir ve öğrenciler bu kelimeleri cümlelerde kullanarak konuşmalarını yapılandırır.
- Bu etkinlikler, öğrencilerin sözlü ifade etkinliğini artırır, özgün düşünce üretme ve sözlü iletişim durumlarında kendilerini rahatça ifade etme alışkanlığı kazandırır.

3.3. Okuma: Metinle Çalışma Becerisi

Okuma becerisi, öğrencilere metinleri anlama, analiz etme ve çıkarım yapma yetisi kazandırır. Okuma eğitimi, öğrencinin kelime dağarcığını, mantıksal düşünme yetisini ve bilgiyle çalışma becerisini geliştirir (Məmmədov, S., 2018). Aşağıda örnek uygulamalar sunulmaktadır:

- Konuya uygun metin seçimi: “Hocalı Katliamı” veya “Nevruz Bayramı” gibi konularda bilgi verici ve duygusal metinler seçilerek okuma analizi yapılır.
- Önceden verilen sorular: Öğrencilere metinle ilgili sorular (örneğin: Metnin ana fikri nedir?) sunulur ve okuma sürecinde bu soruların cevapları aranır.
- Okuma stratejileri: Tarama (belirli bilgiyi metinden bulma) ve göz gezdirme (genel anlamı kavrama) teknikleri uygulanır.
- Grafik organizasyonlar: Metindeki olayların kronolojik sırasını gösteren şemalar hazırlanır.
- Edebi karakter analizi: Edebi metinlerde karakterin kişilik özellikleri, değişimleri ve davranışlarının nedenleri tartışılır.

Bu tür okuma etkinlikleri sayesinde öğrencilerin yalnızca içeriği anlaması değil, aynı zamanda metnin üslubu, amacı ve yapısını analiz etme becerisi de gelişir.

3.4. Yazma: Düşünceyi İfade Etme Becerisi

Yazma becerisi, öğrencilerin düşüncelerini yapısal, mantıklı ve anlaşılır biçimde ifade edebilmeleri açısından önem taşır. Bu becerinin geliştirilmesi, öğrencilerin hem yazılı iletişim hem de genel dil yeterliliklerinin oluşmasına katkı sağlar. Örnek uygulamalar:

- Tür temelli öğretim: Öğrencilere “resmî mektup”, “dilekçe”, “deneme”, “betimleyici yazı” gibi yazı türleri tanıtılır ve örnekler üzerinden analiz yapılır.
- Planlı yazma: “Benim en sevdiğim öğretmenim” konulu yazıdan önce giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinin planlaması yapılır.
- Kelime ve ifade bankasıyla çalışma: Öğrencilere çeşitli ifadeler (örneğin: “bana göre”, “buna dayanarak”, “sonuç olarak”) sunulur ve bu ifadelerle yazı kompozisyonları oluşturulur.
- Düzenleme ve öz değerlendirme: Yazı tamamlandıktan sonra öğrenciler kendi metinlerini gözden geçirir, arkadaşlarıyla değiş tokuş ederek karşılıklı geribildirim verir.
- Yazılı metinden sözlü sunuma geçiş: Hazırlanan deneme ya da betimleyici yazıya dayalı olarak öğrenci sınıf önünde sunum yapar.

Bu etkinlikler aracılığıyla öğrenciler yazılı düşünce ifade etme alışkanlığı kazanır, üslup açısından zengin ve mantıklı yazılar oluştururlar.

Bu araştırma sonucunda elde edilen temel bulgular, Azerbaycan dili derslerinde dil becerilerinin karmaşık ve entegratif bir şekilde öğretilmesinin, öğrencilerin fonksiyonel iletişim becerilerinin gelişmesinde ve derslere olan ilginin artmasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Dinleme becerisinin gelişimi için sunulan otantik materyallerin kullanımı – özellikle podcast, röportaj ve belgesel videoları – öğrencilere gerçek konuşma ortamına erişim sağlamaktadır. Gözlemlenen derslerde, bu yaklaşımın uygulandığı sınıflarda öğrencilerin dikkatini toplama, ana fikri anlamak ve detaylı bilgi seçme becerilerinin geliştiği kaydedilmiştir. Öğrencilerin birbirlerine yanıt verme sıklığı ve konuşmaya tepki verme becerileri de artmıştır.

Konuşma becerisinin gelişiminde, durumsal konuşmalar ve rol oyunları etkili olmuştur. Örneğin, “eczacıda alıcı-satıcı”, “okul kütüphanesinde okuyucu-kütüphaneci” gibi durumlarda öğrenciler, kendilerini gerçek hayat koşullarında hissederek daha doğal konuşmalar yapmış ve spontan yanıtlar vermişlerdir. Bu etkinlikler sırasında öğrencilerin kelime dağarcığı ve cümle kurma becerisi önemli ölçüde artmıştır. Öğretmenler, bu görevlerden sonra öğrencilerin konuşmada daha güvenli ve girişimci olduklarını vurgulamışlardır.

Okuma becerisiyle ilgili bulgular, metnin seviyesine uygun, konu bakımından ilginç ve güncel materyallerle çalışan öğrencilerin, kavrama, fikir çıkarma, soru oluşturma ve metne ilişkin görüş bildirme becerilerinin daha etkili geliştiğini göstermiştir. Örneğin, “Xocalı faciası” ve “Bakü Bulvarı” gibi konularda öğrencilerden metin temelli denemeler ve sunumlar istenmiş, bu süreçte öğrencilerin eleştirel düşünme ve bağlamsal ilişki kurma becerileri gözlemlenmiştir. Yazma becerisinde ise bireysel ve grup halinde yapılan yazma etkinlikleri (deneme yazmak, günlük yazmak, mektup ve başvuru hazırlamak), öğrencilerin ifade becerilerinin genişlemesine yol açmıştır. Deneye katılan sınıflarda yazma görevleri yapılandırılmış şekilde verildiğinde – plan, giriş-gelişme-sonuç aşamaları ile – yazıların mantıksal tutumu ve dilin normatif kullanımı artmıştır. Öğretmenlerin öğrencilere sundukları “kelime ve ifade bankaları”, öğrencilerin düşüncelerini daha zengin ve çeşitli biçimlerde ifade etmelerine olanak tanımıştır.

Deneyisel ve kontrol grupları arasında yapılan karşılaştırma sonucunda, PBL (Problem-Based Learning) ve etkinlik temelli yöntemlerin uygulandığı sınıflarda, öğrencilerin dil becerileri konusunda elde ettikleri başarıların kontrol gruplarından %20-30 daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Öğrenciler, derslerde sadece öğretmenin söylediklerini pasif bir şekilde kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda kendileri fikir öne süren, soru soran, metin yazan ve sunum yapan katılımcılar olarak şekillenmişlerdir.

Öğretmenlere göre, dinleme ve okuma becerileri, verimli becerilerin – konuşma ve yazma – temelini oluşturur. Öğretmenler, öğrencilere önce kaliteli ve hedefe yönelik dinleme ve okuma deneyimi verildiğinde, bu bilgilerin sözlü ve yazılı şekilde ifade edilmesinin daha başarılı olduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda, entegratif öğretim yaklaşımı – örneğin, önce bir makale okumak, sonra onun hakkında konuşmak ve nihayetinde bir deneme yazmak – oldukça etkili sonuçlar vermektedir.

Araştırmada kullanılan anket ve mülakat sonuçlarına göre, öğretmenler, derslerinde kullandıkları yöntem ve materyalleri öğrencinin bireysel özelliklerine göre uyarlamaya başladıklarında, hem ders motivasyonunun hem de başarıların arttığını gözlemlemişlerdir. Bu bireyselleştirilmiş yaklaşım, teknoloji desteği ile – video, sesli kayıtlar, interaktif platformlar aracılığıyla – daha verimli hale gelmiştir.

Analizler, öğrencilerin dil becerilerinin yalnızca derslerde değil, ders dışı etkinliklerde de geliştiğini göstermiştir. Ders dışı okuma programları, dil kulüpleri, sunum yarışmaları, tartışmalar ve yazı yarışmaları, öğrencilerin kelime dağarcığını, konuşma kültürünü ve yaratıcı yazı becerilerini artırmaktadır. Bu etkinliklere katılan öğrencilerin okul içi ve mezuniyet sınavlarında dil ve konuşma alanındaki başarılarının daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir.

Öğrencilerin yazılı ve sözlü örneklerini değerlendirmesi, öğretmenden ve arkadaşlardan geri bildirim alması da onların dil becerilerinin gelişimine olumlu etki yapmıştır. Bu yaklaşım, “formatif değerlendirme” modeline dayanarak, hem öğrencinin öğretim sürecine aktif katılımını sağlar hem de kendi kendine değerlendirme ve yansıtma becerisini geliştirir.

Genel olarak, bulgular, Azerbaycan dili derslerinde öğrencilerin dil becerilerinin gelişimi için etkili sonuçlar veren yöntemlerin şu şekilde olduğunu göstermektedir: proje tabanlı öğrenme,

problem tabanlı öğrenme, işbirliğine dayalı öğrenme, bireyselleştirilmiş görevler, teknoloji desteği ile dil etkinliği ve farklı becerilerin entegrasyonu. Bu yöntemler, eğitimde hem akademik hem de sosyal sonuçlar üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Azerbaycan dili derslerinde dil becerilerinin – dinleme, konuşma, okuma ve yazma – geliştirilmesi, yalnızca teorik bilginin aktarılmasıyla sınırlı kalmamalı; öğrencilerin bu bilgileri gerçek iletişim ortamlarında uygulamalarına imkân tanıyan bir öğrenme ortamı sağlamalıdır. Bu makalede sunulan yaklaşımlar, her bir becerinin ayrı ayrı ve entegratif bir biçimde öğretilmesinin, öğrencilerin işlevsel konuşma yeterliklerini kazanmaları açısından vazgeçilmez olduğunu göstermektedir.

Dinleme becerisi, öğrencinin dikkat, anlama ve mantıksal çıkarım yapma alışkanlıklarını geliştirmenin yanı sıra, konuşma esnasında uygun tepki verme yetisini de pekiştirir. Konuşma becerisi ise sadece sözcüklerin seslendirilmesi değil; düşüncenin tutarlı ifade edilmesi, dinleyiciyle bağ kurma ve etkili iletişim kurma kapasitesini kapsar. Bu süreç, öğrencilerin hem özgüvenlerini hem de konuşma kültürlerini destekler.

Okuma becerisi, öğrencilerin metni yüzeysel değil, derin anlam boyutlarıyla kavramalarını; ana ve yardımcı fikirleri ayırt etmelerini ve yazarın niyetini çözümlemelerini sağlar. Farklı üslup ve türdeki metinlerle çalışmak, eleştirel düşünme ve kapsamlı analiz yeteneklerinin gelişimine katkıda bulunur.

Yazma becerisi ise öğrencinin düşüncelerini yazılı olarak açık, tutarlı ve dilin normlarına uygun biçimde ifade etmesine; planlı ve mantıklı bir yapı izlemesine ek olarak yaratıcılık ve kişisel bakış açısını sergilemesine imkân verir.

Günümüz eğitiminde bu becerilerin birbirinden kopuk değil, iç içe ve birbirini tamamlayacak şekilde geliştirilmesi kritik önemdedir. Örneğin, dinleme temelli bir yazma etkinliği düzenlenebilir; okuma materyalleri etrafında sözlü tartışmalar gerçekleştirilebilir veya yazılı denemelerden hareketle sözlü sunumlar hazırlatılarak öğrenciler arasında fikir alışverişi sağlanabilir. Bu tür faaliyetler, etkileşimli öğretimin temelini oluşturur ve öğrencilerin hem dilsel hem de sosyal-iletişimsel yeterliklerinin gelişimine katkıda bulunur.

Öğretmenin temel sorumluluklarından biri, bu becerileri sistematik biçimde geliştirmek, görevleri öğrencinin düzeyine göre uyarlamak ve her bir becerinin gerçek yaşam bağlamında uygulanmasını sağlamaktır. Öğrencinin öğrenme isteği, derse katılımı ve özgüveni, öğretimdeki başarısının başlıca göstergeleridir. Bu nedenle öğretmenler yalnızca bilgi aktaran değil; aynı zamanda yönlendirici, motive edici ve destekleyici roller üstlenmelidir.

Sonuç olarak, dil becerilerinin öğretiminde yaratıcı, amacı açık ve pedagojik temelli yaklaşımlar benimsendiğinde Azerbaycan dili dersleri daha anlamlı, ilgi çekici ve işlevsel hale gelir. Bu becerilerin doğru geliştirilmesi, yalnızca ders kapsamında değil; öğrencilerin yükseköğretim, mesleki yaşam ve günlük iletişim süreçlerinde de kritik bir rol oynar. Dolayısıyla bu alandaki yöntemsel çalışmaların güçlendirilmesi, öğretmenlerin mesleki yeterliklerinin artırılması ve ders kaynaklarının zenginleştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

5. KAYNAKLAR

Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.

Cummins, J. (2000). Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Multilingual Matters.

Əhmədov, R. (2017). Dil öyrənmə metodologiyası: Azərbaycan dili və xarici dillərin tədrisi. Nurlan

Hüseynov, E. (2018). Azərbaycan dili dərslərində funksional nitq. Bakı: Elm və Təhsil

Hüseynova, M. (2019). Azərbaycan dilində danışq bacarığının inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı Dövlət Universiteti

- İsmayilov, R. (2020). *Azərbaycan dili dərslərində funksional savadlılığın inkişafı yolları*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
- Məmmədov, S. (2018). *Dil bacarıqlarının tədrisində innovativ yanaşmalar*. Bakı: Təhsil Nazirliyi.
- Məmmədova, A. (2021). *Kurikulum əsaslı tədrisdə dil bacarıqlarının integrasiyası: Metodik yanaşmalar*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
- Piaget, J. (1969). *The Psychology of the Child*. Basic Books.
- Quliyev, T. (2020). *Azərbaycan dilində yazı bacarığının tədrisi: Metodik yanaşmalar*. Təhsil İnstitutu.
- Süleymanova, Z. (2019). *Azərbaycan dilində dinləmə bacarığının inkişafı*. Azərbaycan Universiteti.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press

CHILDREN'S PRESS RESEARCHER AMRAH AMRAHOV
UŞAQ MƏTBUATININ TƏDQİQATÇISI ƏMRAH ƏMRAHOV

Aygun Ahmadova Shukur kızı

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

Aygün Ahmadova, Edebiyat Öğretim Teknolojileri Bölümü

Anahtar kelimeler: ilginç, devrim, yazar, duygu, çocuk, devam, çalışma

Keywords: interesting, revolution, author, emotion, child, continue, study

Uşaq ədəbiyyatımız son illərdə öz mövzu dairəsini xeyli genişləndirmiş, daha kamil əsərlərlə zənginləşmişdir. Lakin uşaqlarımızı maraqlandıran, onların təlim-tərbiyəsinə və bədii zövqlərinin formalaşmasına təsir edən elə mövzular da vardır ki, nədənsə, yazıçıların diqqətini çox az cəlb etmişdir. Məsələn, inqilabda iştirak etmiş uşaqların obrazlarının ədəbiyyatda hələ indiyə qədər öz bədii əksini kifayət qədər tapmaması təəssüf doğurur.

Əmrah Bala oğlu Əmrahov (1923, Kürdəxanı-18 noyabr 1988, Bakı) “Azərbaycan pioneri” qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində işləmişdir. Uşaq psixologiyasına yaxşı bələd olan, gənc nəslə həsr olunmuş bir çox kitabların müəllifi olan Əmrah Əmrahov böyük məsuliyyət üzərinə götürərək, 22 il “Azərbaycan pioneri” qəzetinə rəhbərlik etmişdir. Bədii tərcümə ilə də məşğul olan Əmrah Əmrahov, əsasən uşaqlar və yeniyetmələr üçün maraqlı əsərlərlə uşaq ədəbiyyatı tarixinə adını yazıb. “Ürək vətən üçün döyünəndə”, “Əbədi şöhrət”, “Ulduzlar gecə parlar”, “Dağ bənövşəsi”, “Gizli aləmlər”, “Yaxşılardan dünyası” və digər kitabları o dövrdə məktəblilər tərəfindən maraqla qarşılanırdı. Bu əsərlərdə o dövrün uşaqlarının maraqlı həyat tərzi və onların fəallığı ön plana çəkilirdi. Ə.Əmrahov “Tarixə dönmüş illər” adlı əsəri ilə Azərbaycan uşaq təşkilatının salnaməsini yaratmışdı. Bu kitablar yazıçının həyat mövqeyini, dünyaya baxışını, vətən eşqini, torpaq sevgisini bir daha büruzə verirdi.

Yazıçı Əmrah Əmrahov jurnalist olmaqla yanaşı, həm də uşaq mətbuatımızın tədqiqatçısı və araşdırıcısı idi. Özündən asılı olan uşaq mətbuatı üçün nə varsa hamısını, hətta bəlkə də artıq etmişdi. Əmrah müəllim tanınmış bir ziyalı, böyük dünyagörüşünə malik, tariximizi gözəl bilən, adət-ənələrimizə səcdə edən, xalqının, ölkəsinin, torpağının qədrini bilən, bütün varlığı ilə doğma Azərbaycanının vurğunu olan bir şəxs idi. Əmrah Əmrahovun uşaq mətbuatının respublikada təşəkkül tapmasında müstəsna rolu olmuşdur. Ömrünün sonuna kimi düz 38 il “Azərbaycan pioneri” qəzetində çalışıb. Əvvəlcə ədəbi işçi, şöbə müdiri, məsul katib və sonra baş redaktor olub. Əmrah müəllimin 1960-80-ci illərdə qoyduğu qəzetçilik ənənələrini hazırda uşaq qəzeti olan “Savalan” uğurla davam etdirir.

Əmrah Əmrahov uşaq mətbuatına və uşaq ədəbiyyatına qəlbən bağlı bir şəxsiyyət idi. Bu nəcib duyğunun təsiri nəticəsində o, bu vacib işi ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdi. O, inqilabi mövzuda uşaq əsərləri yazmaq sahəsində müntəzəm araşdırmalar aparan yazıçılarımızdan idi. Qəhrəman pionerlərimizin həyatını öyrənməyə, onun salnaməsini yaratmağa illərlə vaxt sərf etmiş, bu mövzularda maraqlı əsərləri çap olunmuşdur. Elə müəllifin “Lələlər apreldə açır” (“Gənclik”, 1981) kitabındakı uşaq povestləri dediklərimizə ən yaxşı dəlildir.

Povestlərdən biri “Dağ bənövşəsi” adlanır. Balaca oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış bu povestdə müəllif Azərbaycan kəndində kollektivləşmə uğrunda kəndin

mübarizəsini əsas götürmüş, bu mübarizədə pioner və məktəblilərin iştirakını ön plana çəkib, maraqlı və oxunaqlı bir əsər yaratmışdır. Povestin qəhrəmanı pioner Lətifə real həyatdan götürülmüş bir obrazdır. Kitabda “Zastavaja gedən yol” adlı başqa bir povest də vardır. Adından göründüyü kimi, bu povestində də yazıçı az işlənmiş bir mövzuya müraciət etmiş, sərhədlərimizin keşiyində duran əsgərlərin yaxın köməkçisi və dostu olan uşaqların obrazını yaratmışdır. Əsərin balaca qəhrəmanları Rafiq və Hüseyn orijinal xarakterlər kimi yaxşı yadda qalırlar.

Ə.Əmrahov uşaq xarakterləri yaratmaq işində yaxşı ədəbi təcrübəsi olan yazıçılarımızdandır.

Öz övladı olmasa da, yaradıcılığında uşaqlara qarşı həddən artıq qayğıkeş və həssasdı. Məhz ədəbi təcrübənin nəticəsidir ki, onun «Lalələr apreldə açır» povesti əvvəlki əsərlərindən xeyli mükəmməldir. Bakı fəhlələrinin inqilabi əhvali-ruhiyyəsi, onların azadlıq, sosializm uğrunda mübarizələri ab-havasında dünyaya gəlmiş, tərbiyə almış, xaraktercə formalaşmış uşaqlar bu povestin qəhrəmanlarıdır. Onlar povestdə ilk baxışda öz yaşlarından, düşüncə tərzlərindən ağır, çətin, həm də çox məsul vəzifələr həyata keçirən qəhrəmanlar kimi təsvir edilirlər. Bu, yaradıcılıq yazıçı fantaziyasından irəli gəlir, dövrün, zamanın uşaqların qarşısına çıxarılan çətinliklərin qoyduğu vətəndaşlıq və vətənpərvərlik yükü ilə idi. Yazıçı Ə.Əmrahovun tarixi hadisələrdən çıxardığı nəticələr, onun bədii qənaətləri balaca oxucunu düşündürür və inandırır. Çünki yazıçı öz qəhrəmanlarının bir xarakter kimi inkişafını və formalaşmasını göstərəkən, çox haqlı olaraq, əvvəllər onlara təsir edən ictimai amilləri düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir.

Povestin uşaq qəhrəmanları, xüsusilə Əlmərdan, Cəfər, Canbaxış, hər şeydən əvvəl, zəhmətkeş ailədə doğulmuş, ağır həyat şəraitində yaşamış, bərkdən-boşdan çıxmışlar. Yazıçı povestdə əməyin, zəhmətin adamlarda doğurduğu nəcib mənəvi keyfiyyətlərini, insani hisslərini formalaşmasına təsirini bədii cəhətdən əsaslandırma bilmişdir. Bu cəhətdən povestin yaşlı qəhrəmanları xüsusi maraq doğurur. Onlar, əsərdə əlvan, bədii boyalarla təsvir olunurlar. Balıqçı qardaşlar Ataməli və Əhmədəli, Mərdan və Əlkömək kişi, Qızıtamam arvad ilə maraqlı qəhrəmanlardır. Onlar uşaqlara dayaq, arxa olurlar. Bu adamlar həyatı, cəmiyyət hadisələrini, ətraf mühiti dərk etməkdə, onlardan düzgün nəticə çıxarmaqda mühüm rol oynayırlar.

Uşaqlar, xüsusilə inqilabi hadisələrlə bağlı olan balaca qəhrəmanlar, adətən, böyüklərin, bolşevik və gənclər təşkilatlarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir, öz hərəkət və davranışlarında inqilabçı fəhlələrdən, partiya komitəsinin rəhbərlərindən nümunə götürürlər. Yazıçı bu güclü tərbiyə vasitəsinə tipik obraz kimi yaratdığı Allahyar, Baləmi, xüsusilə usta Ağakərim və «yoldaş Muradbəyov» deyə çağırılan nüfuzlu partiya rəhbərinin şəxsində bədii cəhətdən bacarıqla ümumiləşdirmişdir.

Lakin “Lalələr apreldə açır” povestinin mərkəzində «çapçı uşaqlar hərəketi» adı ilə məşhur olan uşaqların mübarizəsi durur. Əsərdə yadda qalan bədii parçalar, bir-birini tamamlayan insan xarakterləri az deyil. İnqilabda iştirak edən uşaqların bir obraz kimi bədii inkişafda, fəaliyyətində, iş başında, çox ciddi ictimai-siyasi mübarizələr və konfliktlər fonunda işləmə alınması yazının yaradıcılıq uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

Povestin baş qəhrəmanı 15 yaşlı Əlmərdandır. O, inqilabçı fəhlə atası Camərdi kiçik yaşında itirmiş, babası Mərdan kişi, nənəsi Qızıtamam və anası Səriyyənin qayğısı sayəsində boya-başa çatmışdır. Yazıçı Əlmərdan obrazını yaradarkən, hər şeydən əvvəl, onun yaşadığı, böyüdüüyü ictimai şəraiti, mühiti ön plana çəkmişdir. O göstərir ki, uşağın inkişafını, xaraktercə formalaşmasını ictimai amillərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Balaca Əlmərdan Bakı fəhlələri üçün tipik və çox səciyyəvi olan bir mühitdə dünyaya gəlmişdir. O, gözünü açdığı yaşadığı dünyanı qaranlıq və ziddiyyətli görür. Bu ziddiyyətlər içərisində fəhlələrin ağır həyatı, acınacaqlı vəziyyəti, dəhşətli istismara məruz qalmaları, ictimai bərabərsizlik və zülm onu və yaşıdlarını

amansız mənəgənə arasına salıb sıxır. Atamı kim öldürdü və nə üçün? Onun dostları hardadı və necə işləyirlər? Sahibkarlar kimin hesabına yaşayır və niyə, harınlaşırlar? Həyat nə üçün belə qərribə qurulmuşdur? Onu necə dəyişdirmək olar?-bu suallar hələ dünyagörüşü formalaşmamış balaca qəhrəmanı ciddi düşündürən və narahat edən suallardır. Povestdə isə bu suallar öz bədii həllini yavaş-yavaş tapır.

“Lalələr apreldə açır” povesti tam əsasla söyləməyə imkan verir ki, Ə.Əmrahov müasir uşaq psixologiyasını yaxşı bilən yazıçılarımızdan biri olmuşdur. Yazıçının təsvirlərindəki sadəlik, aydınlıq onun təbliğ etdiyi fikirləri balaca oxucuların tez və asan başa düşmələrinə imkan verən gözəl bədii keyfiyyətlərdəndir. Müəllif başqa əsərlərində olduğu kimi, bu povestdə də uşaqları nəcib ənənələrimiz ruhunda tərbiyə etməyə, öz balaca oxucularını yüksək ideyalar arxasınca aparmağa ciddi fikir verir.

Həyat həqiqətlərini geniş lövhələrdə, epik vüsətdə, dolğun xarakterlərdə ümumiləşdirməkdə nəsrin imkanları daha genişdir. Bu mənada yazıçı Əmrah Əmrahovun “Yaxşılarının dünyası” (“Gənclik”, 1984) adlı yeni kitabı və onun yaradıcılığında, həm də ümumiyyətlə, müasir uşaq nəsrində maraq doğuran, oxucular tərəfindən ətraflı rəğbətlə qarşılanan kitablardandır. Kitaba müəllifin üç povesti və altı hekayəsi daxil edilmişdir. Əsərlərdə maraqlı uşaq obrazları, uşaq əxlaqı və tərbiyəsi ilə bağlı problemlər diqqət mərkəzindədir. Bu problemlərlə birbaşa bağlı olan: müəllim və onun təlim-tərbiyədə rolu, valideyn və uşaq tərbiyəsi, pioner və komsomol işçiləri və onların məktəbdə uşaq kollektivlərinin formalaşmasında xidmətləri, ilk dəfə bizim uşaq nəsrində Ə.Əmrahovun əsərlərində geniş, əhatəli təsvir olunmuşdur.

Ə.Əmrahovun nəsrini fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Hər şeydən əvvəl, onun özünəməxsus mövzu dairəsi olan bir yazıçı olması ilə bağlıdır. Belə ki, o, məktəbli uşaqların marağını, psixoloji xüsusiyyətlərini, pioner və məktəb komsomol təşkilatının işini yaxşı bilir, bu sahədə maraqlı axtarışlar aparır, sevindirici nəticələrə gəlir. Ə.Əmrahovun müasir uşaq və onun birləşdiyi kollektivlər, oktyabr-sosialist, pioner və komsomol həyatına dair topladığı məlumatlar deyilənləri bir daha sübut edir. Kitaba daxil olan povestlərdə müasirlik hissi çox güclüdür. Povestləri oxuyan uşaqlar, hər şeydən əvvəl, özləri, müasirləri, oxuduğu məktəb və buradakı qaynar həyatın bədii təsvirləri ilə rastlaşırlar.

Yaxşı deyiblər ki, hər şey uşaqlıqdan, uşaqlıq isə ailədən, məktəbdən başlanır. Ailə deyəndə, birinci növbədə ana, məktəb deyəndə isə müəllim yada düşür. Ə.Əmrahovun povestlərini oxuyanda bu məşhur fikirlər yada düşür. O, uşaq obrazlarının təsvirində, uşaq həyatının ayrı-ayrı sahələrinin, böyüklərlə, xüsusilə valideyn və müəllimlərlə bağlı problemlərin bədii həllinə də ciddi fikir verir, onların əsl mahiyyətinə nüfuz edir, yazıçı isə bu işə məsuliyyətlə yanaşır. “Brilyant üzük əhvalatı” povestində yazıçı burada uşaq psixologiyası, xüsusilə qızlarda özünü göstərən bəzi psixoloji meyllərdən irəli gələn vəziyyətlərin bədii təsvirini vermişdir. Məktəbli Nəzəkət anasından xəbərsiz onun brilyant üzüyünü barmağına taxıb məktəbə gəlmiş və itirmişdir. Povest üçün bu hadisə əsas mövzu olmuşdur. Müəllif gələcəyin mövzusunun bədii həlli üçün müxtəlif və maraqlı bədii vasitələrə əl atır. Nəzəkət və sinif yoldaşları, müəllimlər, onların xarakteri, məktəb direktorunun fəaliyyəti, valideynlər, məktəbdənkənar başqa təşkilatların işi ilə yaxşı əlaqələndirilmiş və bədii vəhdətdə təsvir edilmişdir. Nəzəkət əxlaq və davranışca, dərəcə maraq və qabiliyyəti ilə, yoldaşlarına rəftarı ilə seçilən, mülayim rəftarlı, xoş-xasiyyətli bir qızıdır. Onu başqa qızlardan fərqləndirən qeyri-adi bir cəhət yoxdur. O, hələ xaraktercə tam formalaşmamış 12-13 yaşlı uşaqdır. Bütün uşaqlara məxsus olan bəzi cəhətlər onda da var. O da anasına oxşamağa çalışır, bütün qızlar kimi yaşına uyğun olmasa da, bəzən makiyaj etmək istəyir, özünə sığal verir. Evdə anasının uzun donunu, dikdaban ayaqqabısını geyinir, tez böyümək arzusu ilə yaşayır. Bütün bunlar uşaqlarda müşahidə olunan xüsusiyyətlərdir. Lakin povestin əsl qayəsi bu deyildir. Yazıçı mövzu ilə

əlaqədar olaraq tüfeyli həyat sürən, başqasının hesabına varlanan, ticarətdə əliəyriilik edən, çox baha qiymətə zinət şeyləri alan antipodları da tənqid obyektinə tutur, onların uşaq əxlaqına və tərbiyəsinə zərərli təsirini inandırıcı göstərir.

Ə.Əmrahov çox haqlı olaraq, müasir uşağı yalnız, öz kollektivinə qapılan balaca qəhrəman kimi təsvir etməklə kifayətlənmir. O, uşaqları qaynar həyatımızın mürəkkəb hadisələri ilə vəhdətdə qələmə alır, həyatımızın üstünlükləri, bəzi adamlarda müşahidə olunan qüsurlar və nöqsanları onlara göstərir.

Məhz buna görədir ki, yazıçının bu povestindən müasir uşaq düzgün nəticə çıxara bilər ki, bizim cəmiyyətdə məktəblə aparılan birgə iş ümumxalq işinin mühüm sahəsidir. Orada dərslər deyən müəllimlər, oxuyan şagirdlər sosializm cəmiyyətinin fəal qurucularıdır. Məhz buna görədir ki, onlar cəmiyyət hadisələrindən əslən kənarda qalmamalı, kommunizm quruculuğunun fəal iştirakçısı olmalıdırlar. Povestin ən yaxşı bədii məziyyətlərindən biri də yazıçının xaraktercə bir-birindən fərqlənən uşaq obrazları yaratmağa xüsusi fikir verməsidir. Burada çətin tərbiyə olunan, məktəbin nizam-intizam qaydalarını tez-tez pozan uşaqlarla yanaşı, yadda qalan, sevilən balaca qəhrəmanlar da vardır. Bu cəhətdən əsərin qəhrəmanı məktəbli Samir yazıçının bədii uğuru sayılmalıdır.

Müsbət xarakterli uşaq obrazları yaratmaq axtarışları Ə.Əmrahovun “Yaxşılardan dünyası” və “Tapılmış kitab” povestlərində də özünü yaxşı bir keyfiyyət kimi göstərir. Məktəb həyatımızda mühüm siyasi hadisəyə çevrilmiş qırmızı ləpərilər hərəkəti, təbii olaraq, uşaq yazıçıların həmişə maraqlandırır. Pioner və məktəblilər bu hərəkətə qoşulmaqla əsl vətənpərvərlik nümunələri göstərirlər. Əmrahın bədii cəhətdən yaxşı əsaslandırılmış «Yaxşılardan dünyası» povestinin uşaq qəhrəmanları Aydın, Xatirə, Aytən, Təranə və başqaları da məhz bu cür vacib sifətlərə malik, uşaqların gözəl əxlaqi keyfiyyətlərini ümumiləşdirən balaca ədəbi qəhrəmanlardır. Onlar itkin düşmüş və Vətən yolunda canını qurban verən cəbhə qəhrəmanları haqqında ciddi axtarışlar aparır, məktəbdə döyüş şöhrəti muzeyi yaradır, müharibə veteranları ilə görüşlər təşkil edir, müharibədə həlak olanların qocalmış, yaşlanmış ata-analarına övlad məhəbbəti ilə qayğı göstərirlər və s.

Müasir uşaq kollektivdə böyüyür və tərbiyə alır. Odur ki, bizim cəmiyyətdə uşaq kollektivlərinin təşkili, ona rəhbərlik məsələləri tərbiyə işimizin çox mühüm və tərkib hissəsi olmalıdır. Məhz bu mənada məktəb təşkilatı iş fəaliyyətini uşaqlardan əsirgəməməlidir. Təəssüf ki, hələ bu sahədə təbii olaraq, məktəbin fəaliyyəti zəifdir. Uşaq yazıçıların diqqət mərkəzində olan bu səbəbi bəzi yazıçılar yaxşı bilmirlər, onların maraqlı, qaynar fəaliyyətini lazımi səviyyədə öyrənmirlər. Bu mənada Əmrahın yeni kitabında toplanmış əsərləri, xüsusilə povestləri, uşaq ədəbiyyatında ilk və yaxşı təşəbbüslərdəndir. Uşaqların həmişə «yoldaş» deyərək müraciət etdikləri pioner baş dəstə rəhbərləri: yoldaş Ədalət (“Brilyant üzük əhvalatı”), yoldaş Eldar (“Keçiddə hadisə”), təcrübə işdə özünü doğrultmayan, uşaqlara pedaqoji və psixoloji tələblərlə yanaşmağı bacarmadığına görə işdən qovulan keçmiş pioner baş dəstə rəhbəri Sədaqət və onun yerinə təyin edilmiş işgüzar, təşəbbüskar bir pioner rəhbəri kimi sevilən yoldaş Pərvanə Balazadə (“Yaxşılardan dünyası”) müəllifin təsvirlərində bəzi hallarda arxa planda qalmalarına baxmayaraq, həm yazıçının, həm də ümumiyyətlə, müasir uşaq ədəbiyyatının bədii uğurlarından sayılmalıdır. “Yaxşılardan dünyası” kitabına yazıçının bir neçə hekayəsi də daxil olmuşdur. Mövzu rəngarəngliyi, yığcamlıq bu hekayələrin ən yaxşı bədii keyfiyyətləridir. Əmrah Əmrahov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında qəhrəman, fədakar uşaqların həyatından müntəzəm yazan, bu sahədə daim bədii axtarışlar aparan, bəlkə də, ilk uşaq yazıçısıdır. Onun uşaqlarımızın həyatına dair maraqlı, məzmunlu və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən oçerklər və hekayələri həmişə sevilən-sevilən oxunan əsərlərdəndir. Onun adı indiki gənc nəsə o qədər də tanış olmasa da, istedadlı qələm sahibi mənalı həyat yolu keçmişdir.

Əmrəh müəllim 1988-ci il noyabrın 18-də axşam saatlarında akademiya bağında gəzişərkən ürəyi dayanmışdı. Yaxşı insanları itirmək çox ağır olur. Çünki belə yaxşılar yaxşılığın, insanlığın var olub yaşamasında, böyüyən gənc nəslin üzü yaxşılığa, xeyirxahlığa doğru böyüməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Əmrəh müəllimin çox böyük bir yaradıcılıq dünyası vardı. Bu dünya, uşaqların və gələcək nəsillərin unudulmaz dünyasıdır! Həyatını, arzularını, bütün ədəbi fəaliyyətini uşaqlara bağlayan Əmrəh Əmrəhov öz nurlu əməlləri ilə seçilirdi. Belə əməl sahibləri isə heç vaxt unudulmurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. F.Fərhadov, A.Hacıyev. Bakı, 1986-səh, 108
2. B.Nəbiyev. Uşaq ədəbiyyatının böyü tələblər səviyyəsi. Azərbaycan. 1971, №8
3. Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1984, səh, 331
4. Xalqın söz xəzinəsi. Bakı, 1985, səh-122

ÖZET

ÇOCUK BASINI ARAŞTIRMACISI AMRAH AMRAHOV

Amrah Bala oğlu Amrahov (1923, Kurdakhani - 18 Kasım 1988, Bakü), "Azerbaycan Öncüsü" gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. Çocuk psikolojisi konusunda uzman ve genç nesillere adanmış birçok kitabın yazarı olan Amrah Amrahov, büyük bir sorumluluk üstlenmiş ve 22 yıl boyunca "Azerbaycan Öncüsü" gazetesinin yöneticiliğini yapmıştır. Edebi çeviriyle de uğraşan Amrah Amrahov, özellikle çocuklar ve gençler için yazdığı ilgi çekici eserlerle çocuk edebiyatı tarihine adını yazdırmıştır. "Vatan İçin Kalp Attığında", "Ebedi Şan", "Geceleri Yıldızlar Parlar", "Dağ Menekşesi", "Gizli Dünyalar", "İyilerin Dünyası" ve diğer kitapları o dönemde okul çocukları tarafından ilgiyle karşılandı. Bu eserlerde, dönemin çocuklarının ilginç yaşam tarzları ve faaliyetleri ön plana çıkarıldı. A. Amrahov, "Tarihe Dönüşen Yıllar" adlı eseriyle Azerbaycan Çocuk Örgütü'nün tarihçesini oluşturdu. Bu kitaplar, yazarın yaşam duruşunu, dünya görüşünü, vatan sevgisini ve toprak sevgisini bir kez daha gözler önüne serdi.

156

Yazar Amrahov, gazeteciliğinin yanı sıra çocuk basınımızın araştırmacısı ve araştırmacısıydı. Kendisine bağlı olan çocuk basını için elinden gelen her şeyi, hatta belki de daha fazlasını yapmıştı. Emrah Muallim, tarihimizi iyi bilen, gelenek ve göreneklerimize bağlı, halkına, ülkesine ve toprağına değer veren, anavatanı Azerbaycan'a tüm benliğiyle bağlı, tanınmış bir aydın, geniş bir dünya görüşüne sahip bir kişiydi. Emrah Muallim, cumhuriyette çocuk basınının oluşumunda olağanüstü bir rol oynadı. Hayatının sonuna kadar tam 38 yıl boyunca "Azerbaycan Öncüsü" gazetesinde çalıştı. Önce edebiyatçı, bölüm başkanı, genel sekreter ve ardından genel yayın yönetmeni olarak görev yaptı. Günümüzde bir çocuk gazetesi olan "Savalan" gazetesi, Emrah Muallim'in 1960'lar-80'lerde kurduğu gazete geleneğini başarıyla sürdürüyor.

Amrah Muallim, çocuk basınına ve çocuk edebiyatına derinden bağlı bir isimdi. Bu asil duygunun etkisiyle, hayatının sonuna kadar bu önemli çalışmayı sürdürdü. Devrimci temalar üzerine çocuk eserleri yazma alanında düzenli olarak araştırmalar yapan yazarlarımızdan biriydi. Kahramanımız, öncülerimizin hayatlarını yıllarca inceleyip tarihçelerini oluşturdu ve bu konularda ilginç eserler yayımlandı. Yazarın "Nisan'da Laleler Açıyor" ("Gençlik", 1981) adlı kitabındaki çocuk öyküleri, söylediklerimizin en iyi kanıtıdır.

ABSTRACT

Amrah Bala oğlu Amrahov (1923, Kurdakhani-November 18, 1988, Baku) was the editor-in-chief of the newspaper "Azerbaijan Öncüsü", An expert in child psychology and author of

numerous books dedicated to young people, Amrah Amrahov took on a significant responsibility and served as its director for 22 years. Amrah Amrahov, who also engaged in literary translation, made his mark in the history of children's literature with his engaging works, particularly for children and young people. His books "When the Heart Beats for the Motherland", "Eternal Glory", "Stars Shine at Night," "Mountain Violet", "Secret Worlds", "World of Good", and others were met with enthusiastic interest by schoolchildren at the time. These works highlighted the interesting lifestyles and activities of children of the time. In his work "Years Turned into History", Amrahov chronicled the history of the Azerbaijan Children's Organization. These books once again revealed the author's stance on life, worldview, patriotism, and love for the land.

Amrahov, in addition to his journalism, was also a researcher and investigator of our children's press. He did everything he could, and perhaps even more, for the children's press that was under his care. Emrah Muallim was a renowned intellectual and a man with a broad worldview, deeply knowledgeable of our history, committed to our traditions and customs, appreciating his people, country, and land, and deeply devoted to his homeland, Azerbaijan. Emrah Muallim played an extraordinary role in the formation of the children's press in the republic. Until the end of his life, he worked for the "Azerbaijan Öncüsü" newspaper for 38 years. He served first as a writer, department head, general secretary, and then editor-in-chief. Today, "Savalan", a children's newspaper, successfully continues the newspaper tradition established by Emrah Muallim in the 1960s and 1980s.

Amrah Muallim was deeply committed to the children's press and children's literature. Driven by this noble sentiment, she continued this important work until the end of her life. She was one of our writers who regularly conducted research in the field of writing children's works on revolutionary themes. Our hero spent years studying the lives of our pioneers, compiling their histories, and published fascinating works on these subjects. The children's stories in her book "Laules Bloom in Nisan" ("Youth", 1981) are the best proof of our point.

**IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE
AZERBAIJANI LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL CLASSES****İLKOKUL SINIFLARINDA AZERBAIJAN DİLİ ÖĞRETİMİNDE YENİLİKÇİ
(İNOVATİF) YÖNTEMLERİN UYGULANMASI****DOSENT, PEDAQOGİKA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU PƏRİ PAŞAYEVA****AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ****ÖZET**

Günümüzde eğitim sisteminde meydana gelen köklü değişiklikler ve teknolojinin hızlı gelişimi, ilkökul düzeyinde dil öğretimini de etkilemiştir. Azerbaycan dili derslerinin daha etkili, etkileşimli ve öğrenci merkezli bir şekilde öğretilmesi için yenilikçi yöntemlerin uygulanması bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu makalede, Azerbaycan dili öğretiminde yenilikçi yöntemlerin uygulanması konusu detaylı olarak incelenmekte; bu yöntemlerin öğrencilerin konuşma becerilerinin, yaratıcılık potansiyellerinin ve bağımsız düşünme yetilerinin gelişimine etkisi araştırılmaktadır.

İlkokul seviyesinde Azerbaycan dili derslerinde kullanılan en çağdaş öğretim yöntemleri arasında proje tabanlı öğrenme, probleme dayalı yaklaşım, oyunla öğrenme, dijital kaynakların kullanımı, farklılaştırılmış öğretim ve etkileşimli öğretim modelleri yer almaktadır. Bu yöntemler, öğrencilerin dile olan ilgisini artırmakla kalmaz, aynı zamanda onların pratik becerilerini de geliştirir.

Makalede her yöntemin özü, uygulanma mekanizması ve sonuçları gerçek öğretim örnekleri üzerinden analiz edilmektedir. Öğretmenlerin bu yöntemleri uygularken karşılaştıkları zorluklar ve bunların çözüm yolları da ele alınmaktadır. Aynı zamanda, öğretim sürecine entegre edilen teknolojiler – etkileşimli tahtalar, eğitim yazılımları ve mobil uygulamalar – Azerbaycan dili derslerinin daha verimli geçmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, modern pedagojik yaklaşımlar, ilkökul öğrencilerinin birey olarak gelişiminde ve Azerbaycan dilini daha derin ve işlevsel biçimde öğrenmelerinde önemli rol oynamaktadır. Bu doğrultuda öğretmen eğitiminin ve yöntemsel desteğin güçlendirilmesi, müfredatın sürekli güncellenmesi ve uygulamaya dayalı öğretim modellerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: ilkökul, yenilikçi yöntemler, etkileşimli öğretim, oyunla öğrenme, teknoloji, öğrenci merkezli eğitim.

ABSTRACT

In today's world, the profound changes in the education system and the rapid development of technology have inevitably affected language teaching at the primary school level. The use of innovative methods in teaching the Azerbaijani language has become essential to ensure more effective, interactive, and student-centered instruction. This article thoroughly analyzes the application of innovative methods in Azerbaijani language teaching and explores how these approaches contribute to the development of students' speaking skills, creative potential, and independent thinking abilities.

Among the most modern teaching methods used in Azerbaijani language classes at the primary level are project-based learning, problem-based approaches, game-based learning, the use of

digital resources, differentiated instruction, and interactive teaching models. These methods not only increase students' interest in the language but also help develop their practical skills.

The article analyzes the essence, implementation mechanisms, and outcomes of each method based on real classroom examples. It also discusses the challenges faced by teachers when applying these methods and proposes solutions. At the same time, technologies integrated into the teaching process – such as interactive whiteboards, educational software, and mobile applications – contribute to making Azerbaijani language lessons more effective.

In conclusion, modern pedagogical approaches play a vital role in shaping the personalities of primary school students and in helping them acquire the Azerbaijani language in a more profound and functional way. Strengthening teacher training and methodological support, regularly updating the curriculum, and expanding practice-based teaching models are necessary steps in this direction.

Keywords: primary school, innovative methods, interactive teaching, learning through play, technology, student-centered education.

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən köklü dəyişikliklər və texnologiyanın sürətli inkişafı ibtidai siniflərdə dil tədrisinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Azərbaycan dili fənninin daha effektiv, interaktiv və şagirdmərkəzli tədrisi üçün innovativ metodların tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan dili tədrisində innovativ metodların tətbiqi məsələləri geniş təhlil olunur və bu metodların şagirdlərin nitq bacarıqlarının, yaradıcılıq potensiallarının və müstəqil düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafına necə təsir etdiyi araşdırılır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan ən müasir təlim metodları sırasında layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı yanaşma, oyunla öyrənmə, rəqəmsal resurslardan istifadə, differensiallaşdırılmış təlim və interaktiv təlim modelləri yer alır. Bu metodlar şagirdlərin dilə marağını artırmaqla yanaşı, onların praktik bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

159

Məqalədə hər bir metodun mahiyyəti, tətbiq mexanizmi və nəticələri real tədris nümunələri üzərində təhlil olunur. Müəllimlərin bu metodlardan istifadə zamanı qarşılaşdıqları çətinliklər və onların həlli yolları da qeyd edilir. Eyni zamanda, tədris prosesinə inteqrasiya edilən texnologiyalar – interaktiv lövhələr, təhsil proqramları və mobil tətbiqlər – Azərbaycan dili dərslərinin daha səmərəli olmasına xidmət edir. [1, 15]

Nəticə olaraq, müasir pedaqoji yanaşmalar ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyət kimi formalaşmasında, Azərbaycan dilini daha dərin və funksional şəkildə mənimsəməsində mühüm rol oynayır. Bu istiqamətdə müəllim hazırlığının və metodiki təminatın gücləndirilməsi, tədris proqramlarının daim yenilənməsi və praktikaya əsaslanan tədris modellərinin genişləndirilməsi zəruridir.

Giriş. İbtidai siniflər şagirdlərin dünyagörüşünün və ilkin biliklərinin formalaşdığı mühüm mərhələdir. Bu mərhələdə ana dili – Azərbaycan dili – onların təlim-təربiyəsinin əsas dayəğıdır. Müasir təhsil sistemi, ənənəvi üsullarla yanaşı, innovativ yanaşmaları da ön plana çəkir. Bu səbəbdən Azərbaycan dili dərslərinin interaktiv, yaradıcı və texnoloji əsaslarla qurulması zəruridir.

İnnovativ metodların tədrisə inteqrasiyası. İnnovativ metodların tədris prosesinə tətbiqi ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərinin keyfiyyətinə və məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir. Bu metodlar yalnız şagirdin passiv dinləyici deyil, fəal iştirakçı olmasına imkan yaradır. Məsələn, layihə əsaslı öyrənmə metodu zamanı şagirdlər bir mövzu ətrafında araşdırma aparır, məlumat toplayır və təqdimatlar hazırlayaraq nitq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Problembazlı öyrənmə isə şagirdlərin düşünmə və məntiqi əlaqə qurma qabiliyyətlərini artırır. Onlar qarşıya çıxan dil problemlərini tədqiq edir və həll yolları axtarırlar.

Eyni zamanda, tənqidi düşünmə və sualvermə strategiyaları da şagirdlərin analitik təfəkkürünü inkişaf etdirir. Məsələn, mətn oxunduqdan sonra açıq sualların verilməsi, fikir bildirmə və müzakirə forması ilə keçirilən dərslər Azərbaycan dili bacarıqlarını yalnız informasiyanı mənimsəmək deyil, onun üzərində düşünmək və tətbiq etmək səviyyəsinə çatdırır.

Texnologiyaların rolu və rəqəmsal resurslardan istifadə. Müasir təhsil texnologiyalarının Azərbaycan dili dərslərində istifadəsi tədris prosesini dinamik, rəngarəng və interaktiv edir. İbtidai sinif şagirdləri vizual və səsli müşayiət olunan materiallara daha həssas yanaşır və bu tip dərsləri daha yaxşı qavrayırlar. İnteraktiv lövhələr vasitəsilə keçirilən oyunlar, yazı tapşırıqları, eşitmə testləri və hekayə vizualizasiyaları dərslərin effektivliyini artırır. [2, 77]

Rəqəmsal platformalar vasitəsilə keçirilən dərslər uşaqlarda rəqabət hissinə gücləndirir, dərslə marağı artırır və həm fərdi, həm də qrup işlərini asanlaşdırır. Bu vasitələrlə şagirdlər eyni zamanda əylənərək öyrənir, bu da onların yaddaşına dərinlən təsir edir.

Eyni zamanda, mobil tətbiqlər və onlayn tədris materialları valideynlər və şagirdlər üçün evdə təkrarı da asanlaşdırır. Müəllimlərin hazırladığı elektron dərslər planları və videodərslər də əlavə resurs kimi istifadə oluna bilər.

Oyunla təlim və motivasiyanın artırılması. Oyun metodları ibtidai sinif şagirdləri üçün həm öyrədici, həm də əyləncəli xarakter daşıyır. Məlumdur ki, uşaq psixologiyasında oyun mühüm yer tutur və bu amildən tədrisdə istifadə, onların emosional intellektini də gücləndirir. Oyunlar vasitəsilə öyrənmə zamanı uşaqlar həm ünsiyyət qurur, həm də birgə qərarvermə bacarığını inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan oyunlar – “Söz tap”, “Kim tez deyər?”, “Doğru-cavabı seç”, “Sözlərdən cümlə qur” və digər didaktik oyunlar – şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaqla yanaşı, qrammatik biliklərin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu metod həmçinin mətn anlama, oxu sürəti və düzgün danışmaq kimi bacarıqların formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Həmçinin interaktiv oyunlarla uşaqlar öz səhvlərini daha rahat qəbul edir, onları düzəltmə imkanını öyrənirlər. Müəllimin düzgün istiqamətləndirməsi ilə oyun həm intizamı, həm də sosiallaşmanı dəstəkləyir. [3, 51-52]

Fərdi yanaşma və differensiallaşdırılmış tədris. İbtidai siniflərdə şagirdlərin qabiliyyət səviyyələri və öyrənmə tərzləri fərqlidir. Bu baxımdan innovativ metodların tətbiqi zaman fərdi yanaşma olduqca vacibdir. Müəllim hər bir şagirdin psixoloji və intellektual xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara uyğun tapşırıqlar verir və təlimi şəxsiləşdirir.

Differensial tədris modeli çərçivəsində şagirdlərə eyni mövzu fərqli formada təqdim edilir: biri şəkillərlə, biri praktik tapşırıqlarla, digəri isə video ilə. Bu yanaşma daha zəif öyrənən şagirdlərin arxada qalmamasını təmin edir, eyni zamanda yüksək səviyyəli şagirdlərin də bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Fərdi yanaşma həmçinin şagirdin təlim nəticələrinə daha müsbət təsir edir, onların özünəinamını artırır. Bu metodla müəllim şagirdlə şəxsən maraqlanır, nəticədə uşaqlar müəllimi yaxın dost və dəstəkçi kimi qəbul edirlər.

Müəllim hazırlığı və metodiki dəstək. İnnovativ metodların uğurlu tətbiqi ilk növbədə müəllimin bu sahədəki hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Müasir təlim texnologiyalarını bilən, onları dərslər planına düzgün inteqrasiya edə bilən müəllim daha məhsuldar nəticələr əldə edir. Müəllimlər üçün təşkil edilən ixtisasartırma kursları, seminarlar və vebinarlar bu baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Metodiki təminat da bu sahədə vacib amillərdən biridir. Müəllimlərə praktik nümunələrlə zəngin dərs vəsaitləri, elektron dərs planları, tədris videoları və təlim modulları təqdim olunmalıdır. Bu vasitələr müəllimlərin dərslər hazırlıq müddətini qısaltmaqla yanaşı, daha zəngin və keyfiyyətli dərs keçmələrinə kömək edir. [4, 78]

Müasir müəllim yalnız biliyi ötürən deyil, şagirdi öyrənməyə təşviq edən, təlim prosesinin təşkilatçısı və istiqamətləndiricisi olmalıdır. Bu isə yalnız mütəmadi öyrənmə və özünüinkişaf ilə mümkündür.

Nəticə. Yekunda qeyd etmək istərdim ki, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin innovativ metodlarla zənginləşdirilməsi uşaqların nitq inkişafına, idrak fəaliyyətinə və təlim motivasiyasına güclü təsir göstərir. İnnovativ təlim üsulları dil tədrisini yalnız məlumat ötürmə vasitəsi kimi deyil, interaktiv və funksional bacarıqların inkişafı mühiti kimi təqdim edir. Gələcəkdə tədris strategiyalarının davamlı yenilənməsi, texnologiyanın tədrisə düzgün inteqrasiyası və müəllimlərin davamlı inkişafı bu prosesin davamlı uğurunu təmin edəcəkdir.

Anahtar kelimələr: ilkökul, yenilikçi yöntemler, etkileşimli öğretim, oyunla öğrenme, teknoloji, öğrenci merkezli eğitim.

Keywords: primary school, innovative methods, interactive teaching, learning through play, technology, student-centered education.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Əhmədov A. Müasir təhsil metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2022.
- 2.Məmmədli Z. İbtidai siniflərdə dil bacarıqlarının inkişafı. Bakı: Elm və Təhsil, 2021.
- 3.Əliyeva S. "Rəqəmsal texnologiyalar və dil tədrisi". Pedaqoji araşdırmalar jurnalı, №4, s. 35-42, 2020.
- 4.Quliyev T. Şagirdmərkəzli təlimin üstünlükləri. Gəncə: Qafqaz nəşriyyatı, 2023.

MATERNAL PREECLAMPSIA AND OFFSPRING HYPERTENSION: A COMPREHENSIVE REVIEW

Mohammad Amin Shajareh Pour Salavati

Medical Doctor at the Faculty of Medicine, Kerman University of Medical Science,
ORCID: 0009-0007-1606-2483

Abstract

Preeclampsia, a hypertensive disorder of pregnancy, affects 2-8% of pregnancies worldwide and is associated with significant maternal and perinatal morbidity. Beyond its immediate impacts, emerging evidence suggests that maternal preeclampsia increases the risk of hypertension in offspring later in life. This review synthesizes findings from recent studies, drawing on high-impact sources from PubMed, Nature, and other authoritative journals, to explore the epidemiological evidence, underlying mechanisms, and clinical implications of this association. Key findings indicate that offspring of preeclamptic pregnancies exhibit higher systolic and diastolic blood pressure, with an increased risk of cardiovascular disease in adulthood. Potential mechanisms include genetic predispositions, epigenetic modifications, and intrauterine programming due to placental dysfunction. This article underscores the need for long-term cardiovascular monitoring of these offspring and highlights gaps in preventive strategies, providing a foundation for further research and clinical practice.

162

Keywords

Preeclampsia, offspring, hypertension, cardiovascular risk, intrauterine programming, epigenetics, genetic predisposition, long-term outcomes, placental dysfunction, blood pressure.

Introduction

Preeclampsia is a serious pregnancy complication characterized by new-onset hypertension (≥ 140 mmHg systolic or ≥ 90 mmHg diastolic) after 20 weeks of gestation, often accompanied by proteinuria or end-organ dysfunction. Affecting approximately 2-8% of pregnancies globally, it poses immediate risks, including preterm delivery and maternal mortality. However, its long-term effects extend beyond the perinatal period, with growing evidence suggesting that offspring of preeclamptic pregnancies face an elevated risk of hypertension in later life. This review aims to provide a comprehensive analysis of this association, synthesizing epidemiological data, potential mechanisms, and clinical implications for a professional audience at an international congress. By drawing on high-quality sources from journals such as Nature Reviews Disease Primers, Journal of the American College of Cardiology (JACC), and Hypertension, this article offers a robust foundation for understanding this critical public health issue.

Methodology

A systematic literature search was conducted using PubMed and other scientific databases, targeting studies published within the last decade (up to July 2025) that investigate the long-term cardiovascular outcomes in offspring of preeclamptic pregnancies. Search terms included “preeclampsia,” “offspring,” “hypertension,” “cardiovascular risk,” and related combinations. Studies were selected based on relevance, recency, and publication in high-impact journals. Ten

key sources were identified, including systematic reviews, cohort studies, and mechanistic investigations, ensuring a comprehensive and authoritative evidence base. The selection prioritized studies from Pediatrics, Hypertension, Stroke, and Nature Reviews, among others, to align with the request for credible sources.

Results

The association between maternal preeclampsia and offspring hypertension is well-documented, with key findings summarized below:

Epidemiological Evidence: A seminal meta-analysis by Davis et al. (2012) in Pediatrics reported that offspring of preeclamptic pregnancies have elevated blood pressure, with mean differences of 2.39 mmHg (95% CI: 1.09, 3.69) for systolic and 1.35 mmHg (95% CI: 0.55, 2.15) for diastolic blood pressure compared to controls. These differences are associated with an 8% increased risk of ischemic heart disease mortality and a 12% higher risk of stroke in adulthood, as noted in a 2019 PMC article (Preeclampsia: Risk Factors, Diagnosis, Management, and the Cardiovascular Impact on the Offspring).

Longitudinal Cohort Studies: The Avon Longitudinal Study of Parents and Children (ALSPAC) found that offspring of mothers with hypertensive disorders, including preeclampsia, had a 2.5-fold increased likelihood of a cardiovascular risk score above the 75th centile by age 20, with 30% of young adults with hypertension born following a hypertensive pregnancy (Davis et al., 2015, BMJ Open). Similarly, the Helsinki Birth Cohort Study, with a 60-year follow-up, reported a 1.5 relative risk of hypertension in offspring of severe preeclamptic pregnancies (Kajantie et al., 2009, Stroke).

Age-Specific Outcomes: Offspring of early-onset preeclampsia (<34 weeks' gestation) exhibit a 6 mmHg increase in both peripheral and central systolic blood pressure at ages 6 and 13, as reported by Lazdam et al. (2012, Hypertension). By age 50, these individuals are more likely to require antihypertensive medication, underscoring the clinical relevance of these findings.

Vascular Changes: Studies indicate that offspring of preeclamptic pregnancies display distinct vascular phenotypes, including impaired endothelial function, arterial thickening, and increased carotid intima-media thickness, which may mediate hypertension risk. These findings are supported by Lazdam et al. (2010, Hypertension) and Davis et al. (2012, Clinical Science).

Discussion

The mechanisms linking maternal preeclampsia to offspring hypertension are multifaceted, involving genetic, epigenetic, and environmental factors:

Genetic Predispositions: Shared genetic variants associated with both preeclampsia and hypertension have been identified, as discussed in a 2023 JAMA Cardiology article. These variants may predispose offspring to cardiovascular risks, suggesting a hereditary component.

Epigenetic Modifications: Preeclampsia may induce epigenetic changes, such as DNA methylation, that alter genes regulating blood pressure. This is supported by experimental studies cited in the 2019 PMC article, including Davis et al. (2012, Clinical Science), which explore epigenetic pathways in offspring.

Intrauterine Programming: Placental insufficiency and oxidative stress during preeclampsia may program the fetal cardiovascular system, leading to long-term vascular changes. This is consistent with findings in Nature Reviews Disease Primers (2023), which highlight the role of the intrauterine environment in cardiovascular risk.

Angiogenic Imbalance: Elevated levels of anti-angiogenic factors (e.g., sFLT1) and reduced pro-angiogenic factors (e.g., PlGF) in preeclampsia may affect fetal vascular development, as detailed in a 2020 JACC review. These changes could contribute to hypertension in later life.

Clinical Implications

The consistent association between preeclampsia and offspring hypertension underscores the need for long-term cardiovascular monitoring. Regular blood pressure checks starting in childhood could facilitate early intervention, such as lifestyle modifications (e.g., diet and exercise), to mitigate risk. However, preventive strategies remain underexplored, and clinical guidelines are not yet standardized for this population. The 2021 American Heart Association statement on hypertension in pregnancy emphasizes the importance of understanding long-term cardiovascular trajectories, supporting the case for offspring surveillance.

Future Directions

Research should focus on identifying biomarkers for hypertension risk in offspring and evaluating the efficacy of early interventions. Longitudinal studies extending into later adulthood, as suggested by a 2023 *Frontiers in Medicine* article, are critical for mapping the full cardiovascular risk trajectory. Additionally, randomized controlled trials exploring preventive measures, such as pharmacological or lifestyle interventions, could inform clinical practice.

Conclusion

Maternal preeclampsia is a significant risk factor for hypertension in offspring, supported by robust epidemiological evidence and mechanistic insights. The interplay of genetic, epigenetic, and intrauterine factors contributes to this association, with vascular changes playing a mediating role. Clinicians should consider long-term blood pressure monitoring for offspring of preeclamptic pregnancies, while researchers must prioritize developing targeted preventive strategies. This review provides a comprehensive foundation for discussing these findings at an international congress, highlighting both the current evidence and the need for future investigation to improve health outcomes for this at-risk population.

References

1. Davis EF, Lazdam M, Lewandowski AJ, et al. Cardiovascular risk factors in children and young adults born to preeclamptic pregnancies: a systematic review. *Pediatrics*. 2012;129(6):e1552-e1561. Doi:10.1542/peds.2011-3093
2. Lazdam M, de la Horra A, Diesch J, et al. Unique blood pressure characteristics in mother and offspring after early onset preeclampsia. *Hypertension*. 2012;60(5):1338-1345. Doi:10.1161/HYPERTENSIONAHA.112.198366
3. Kajantie E, Eriksson JG, Osmond C, Thornburg K, Barker DJP. Pre-eclampsia is associated with increased risk of stroke in the adult offspring. *Stroke*. 2009;40(4):1176-1180. Doi:10.1161/STROKEAHA.108.538025
4. Davis EF, Lewandowski AJ, Aye C, et al. Clinical cardiovascular risk during young adulthood in offspring of hypertensive pregnancies: insights from a 20-year prospective follow-up birth cohort. *BMJ Open*. 2015;5(7):e008136. Doi:10.1136/bmjopen-2015-008136
5. Alsnes IV, Vatten LJ, Fraser A, et al. Hypertension in pregnancy and offspring cardiovascular risk in young adulthood: prospective and sibling studies in the HUNT study (Nord-Trøndelag Health Study) in Norway. *Hypertension*. 2017;69(4):591-598. Doi:10.1161/HYPERTENSIONAHA.116.08414

6. Yu GZ, Leeson P. Hypertension in pregnancy: a risk factor for the whole family? *Nat Rev Nephrol.* 2017;13(6):326-327. Doi:10.1038/nrneph.2017.54
7. Lazdam M, de la Horra A, Pitcher A, et al. Elevated blood pressure in offspring born premature to hypertensive pregnancy: is endothelial dysfunction the underlying vascular mechanism? *Hypertension.* 2010;56(1):159-165. Doi:10.1161/HYPERTENSIONAHA.110.150235
8. Davis EF, Newton L, Lewandowski AJ, et al. Pre-eclampsia and offspring cardiovascular health: mechanistic insights from experimental studies. *Clin Sci (Lond).* 2012;123(1):53-70. Doi:10.1042/CS20110627
9. Redman CWG, Sargent IL, Staff AC. IFPA Senior Award Lecture: making sense of pre-eclampsia – two placental causes of preeclampsia? *Placenta.* 2014;35 Suppl:S20-S25. Doi:10.1016/j.placenta.2013.12.004
10. Staff AC, Redman CWG, Williams D, et al. Pregnancy and long-term maternal cardiovascular health: progress through harmonization of research cohorts and biobanks. *Hypertension.* 2013;61(4):709-715. Doi:10.1161/HYPERTENSIONAHA.111.00001

ORDER OF GROWTH OF SOLUTIONS OF LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS

Dr FETTOUCH Houari

,University of Mostaganem, Faculty of Sciences Exact and Computer Science,
Department of Mathematics and Computer Science Algeria.

ORCID: [0000-0002-8488-3431](https://orcid.org/0000-0002-8488-3431)

Keywords: analytic function, characteristic functions, growth of solutions.

ABSTRACT

Growth of solutions for second-order differential equations in the unit disc is investigated through some limit form with a comparison of coefficients' characteristic functions. Some sufficient conditions are given for every non-zero solution to be of infinite order when coefficients of the equations are admissible. Moreover, a general conclusion is drawn on the fixed points in the solutions. The above results extend upon those of Heittokangas and Cao Tingbin. . In addition, for the n -iterated order of meromorphic function in is defined by

$$\sigma_n(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{\log_n^+ T(r, f)}{-\log(1-r)},$$

where and is the Nevanlinna characteristic function of. For an analytic function in we have also

$$\sigma_{M,n}(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{\log_{n+1}^+ M(r, f)}{-\log(1-r)},$$

where. If is analytic in, Tsuji [[tsu], p.205] gives that

For example, the function satisfies and $\sigma_{M,1}(f) = \mu$.

Obviously, we have

The inequalities (00) are the best possible in the sense that there are analytic functions and h such that and. However, it follows by Proposition 2.2.2 in [lain] that for. The type of a meromorphic function in with is defined by

$$\tau_n(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} (1-r)^{\sigma_n} \log_{n-1}^+ T(r, f);$$

and if is an analytic function in with we have also

$$\tau_{M,n}(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} (1-r)^{\sigma_n} \log_n^+ M(r, f).$$

We signal that also by Proposition 2.2.2 in [1], we have for .

Definition meromorphic function in the unit disc is called admissible if

$$\limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{T(r, f)}{-\log(1-r)} = \infty$$

and nonadmissible if

$$\limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{T(r, f)}{-\log(1-r)} < \infty.$$

The growth index of the iterated order of a meromorphic function in is defined by

We will use the notation to denote the n-iterated exponent of convergence of the zero-sequence of meromorphic function and to denote the -iterated exponent of convergence of distinct zero-sequence of , which are defined as the following:

$$\lambda_n(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{\log N(r, \frac{1}{f})}{-\log(1-r)} \text{ and } \bar{\lambda}_n(f) = \limsup_{r \rightarrow 1^-} \frac{\log \bar{N}(r, \frac{1}{f})}{-\log(1-r)}.$$

• References

1. W.K. Hayman, *Meromorphic functions*, Clarendon Press, Oxford, 1964.
 2. J. Heittokangas, *On complex differential equations in the unit disc*, Ann. Acad. Sci. Fenn. Math. Diss. 122 (2000), 1-14.
 3. J. Heittokangas, R. Korhonen and J. Rättyä, *Growth estimates for solutions of linear complex differential equations*. Ann. Acad. Sci. Fenn. Math. 29 (2004), No. 1, 233-246.
 4. J. Heittokangas, R. Korhonen and J. Rättyä, *Fast growing solutions of linear differential equations in the unit disc*, Result. Math. 49 (2006), 265-278.
- , 233-246.

**SPIRITUAL, SOCIAL, AND POLITICAL CHANGE THROUGH SUFISM FROM
THE PERSPECTIVE OF SEERAT-UN-NABI (PEACE BE UPON HIM)**

Associate Professor Dr. Naseem Akhter

Department of Islamic Studies

Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar, Pakistan

Abstract

This research work is specific to the spiritual, social, and political change through Sufism from the perspective of Seerat-un-Nabi (peace be upon him). Sufism in Islam relies on Taqwa, which denotes purity of heart and soul, truthfulness, and God as confrontation which is synonymous with the virtuous characteristics of the Seerat-un-Nabi (peace be upon him). The brilliant aspects of the character and actions of the Holy Prophet (peace be upon him) were spiritual elevation, social justice, and affairs of political stability and discipline. This research introduces the teaching of Sufism as a proper way to develop spiritual growth, social justice, and political justice in human and societal life.

The essential findings of the research are that the Holy Prophet (peace be upon him) not only enshrined the basic principles of Sufism to maintain the incorporation of peace, tolerance, and social cohesion but also set social reforms and governance in the realization of the same value system. The more down-to-earth aspects of Sufism as the kind of austere conduct, pietism, and emphasis on prayer have been regarded as providing an example of the steady functioning of the social and political order.

The research work can conclude that Sufism is the key to spiritual purification and social and political justice at the individual and social level. It is seen that it is quite possible for reforms to occur in the era of today by adopting some principles of the life standard of the Prophet (peace be upon him).

Keywords: Spiritual, social, and political reform, Sufism, Islam, Political stability

**THE ROLE OF CIVIL SOCIETY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN
PROMOTING PEACEFUL COEXISTENCE (A RESEARCH REVIEW)**

Associate Professor Dr. Naseem Akhter

**Department of Islamic Studies Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar,
Pakistan**

Abstract

This research work aims to review the existing literature on the part played by civil society and educational institutions to foster peaceful coexistence. Amity, pluralism, and respect ought to be the cornerstones of any society, and the civil society/education system is a key to the realization of these core principles. This research describes how educational institutions can help learners develop cultures of tolerance and non-violent conflict-solving, and how civil society can contribute to the fostering of tolerance and respect for living together by increasing awareness among the communities.

The research work also discusses how certain important aspects of the curriculum such as concerns with peace and tolerance; elements of conflict resolution and dialogue skills are useful and functional in initiating sustainable peace in society. Members of civil society other NGOs and other societal organizations can also play a major proactive role in sensitizing members of the public on social issues, minimizing conflicts, and enhancing mutual coexistence at the public/national level.

Thus, the research states that educational institutions and civil society are willing to support each other in regard to the peaceful existence and the collective actions of these two groups could be useful for creating a stable society, tolerance, and development.

Keywords: Civil society, Societal organizations, Peace and tolerance

**PRACTICAL PROBLEM-SOLVING TECHNIQUES FROM PROPHET
MUHAMMAD (PBUH) FOR EFFECTIVE LEADERSHIP**

Associate Professor Dr. Naseem Akhter

Department of Islamic Studies

Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar, Pakistan

Abstract

Great leadership and practical problem-solving techniques were demonstrated by Prophet Muhammad (PBUH), which could assist governments and nations in effectively managing their issues. In addition to addressing societal, political, and economic issues, the suggested framework is comprehensive and can promote justice, unity, and long-term progress.

Prophet Muhammad's leadership was characterised by the cardinal characteristics of equality, justice, knowledge, and kindness. In addition, he was a perfect example of leadership, capable of learning how to resolve disputes, negotiate, and reach out to the welfare of the community. The Mithaq-e-Madina, or the Charter of Medina, for example, is a special kind of collaboration and respect for one another, peaceful cohabitation, and a sustainable, equitable form of governance in a multicultural community.

The same applies to his principles concerning economic justice, rational use of resources, and combating corruption, which provide viable answers to today's economic questions.

As well, we have to realize that the Prophet (PBUH) had spoken about many things such as having a good character and the submission of leaders to their people as good role models. He had the consultative type of decision-making known as Shura whereby he brought in all the relevant parties on matters relating to policies and matters to be addressed. Hence, this type of leadership would thus be able to tackle various mechanical democracy questions, enhance the principles of democracy, and prevent political instability.

The biography of Muhammad's (PBUH) life by itself emphasizes that it is possible to encourage social development through humane and fair leadership that assists people in resolving their disputes and transforms society. In the contemporary world, Leadership entails solving national problems and credible leadership that will inspire the citizens through trust, togetherness, and ideas that can make a difference.

Keywords: Shura, Decision-making, Economic justice, Multicultural community

DOSTOYEVSKI YARADICILIĞINDA BƏDİİ OBRAZ KONSEPSİYASI

Aynur Zahir Qızı Bədəlova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-9288-6218>

Xülasə

Fyodor Mixayloviç Dostoyevski dünya ədəbiyyatının ən böyük yazıçılarından biri olaraq, insan psixologiyasının və mənəvi aləminin dərinliklərinə nüfuz etmiş sənətkardır. Onun əsərlərində təqdim olunan bədii obrazlar insan varlığının problemləri, mənəvi çatışmazlıqları ifadə edir. Dostoyevski yaradıcılığında obrazlar fəlsəfi və ideoloji ideyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Yazıcının yaratdığı bədii obrazlar həm fəlsəfi, həm də dini və əxlaqi problemlərin daşıyıcılarıdır. Bu baxımdan, yazıcının əsərlərindəki obrazların tipoloji təhlili həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də fəlsəfi və psixoloji baxımından əhəmiyyətlidir. Dostoyevskinin "Cinayət və cəza", "İdiot", "Şeytanlar", "Karamazov qardaşları" və s. əsərlərində qəhrəmanların yaşadığı daxili sarsıntı, vicdan qarşıdurması, mənəvi sarsıntılar obrazların xarakterini və tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyələşdirməklə həm də yazıcının müxtəlif problemlərə yanaşmasını ortaya qoyur. Dostoyevskinin yaratdığı bədii obrazlar sadəcə müəyyən xarakterləri təsvir edən qəhrəmanlar deyil. Onlar eyni zamanda yazıcının fəlsəfi baxışlarını, dünyagörüşünü və müəyyən ideyaları təcəssüm etdirən surətlərdir. Bu obrazların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların daxili dünyasının geniş şəkildə təsvir olunmasıdır. Onlar tez-tez öz daxilində danışır, düşünür, əzab çəkirlər. Oxucu həmin obrazların yaşadıkları psixoloji gərginliyi hiss edir və onların dünyasını daha dərinləndirən anlayır. Yazıçı obrazlar vasitəsilə xristian əxlaqı, vicdan, azad iradə kimi dərin mövzuları müzakirəyə çıxarır. Kirillov ("Şeytanlar") hesab edir ki, insan tam azad olmaq üçün heç nədən qorxmamalı, hətta ölüm qarşısında da özü qərar verməlidir. O, inanır ki, əgər insan həyatına özü son qoya bilirsə, deməli heç bir ali güc – yəni Tanrı – onun üzərində hökmran deyil. Bu səbəbdən Kirillov özünü öldürmək qərarına gəlir və bunu bir növ insanın gücünü sübut etmək kimi qəbul edir. Obrazların daxili aləminin açılmasında daxili monoloqlar, dialoqlar mühüm rol oynayır. Dostoyevski obrazlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri onların həyatının geniş və çoxqatlı təsviridir. Yazıçı bu obrazların daxilində gedən dialoqları, şəxsi konfliktləri və mənəvi dəyişmələri təqdim etməklə, insan şüurunun aynasını göstərir. Bu üsul onun romanlarını yalnız bədii əsər kimi deyil, həm də psixoloji aspektdən qiymətləndirməyə imkan verir. Rodion Raskolnikov ("Cinayət və cəza") obrazı "üstün insan" nəzəriyyəsi vasitəsilə əxlaq və hüquq məsələlərini sorğu-sual edir. Onun daxili monoloqları, çəkdiyi vicdan əzabı bu ideyanın insan ruhunda doğurduğu parçalanmanı nümayiş etdirir. Və yaxud Fyodor Pavloviç Karamazov ailənin və bütün faciənin başlanğıc nöqtəsi, mənəviyyatsız ata obrazıdır. Onun simasında Dostoyevski əxlaqsız və səfil həyat tərzinin insanlıq üçün necə dağıdıcı ola biləcəyini göstərir. Bu qəhrəmanların hər biri bir ideyanı ifadə edir və onların daxili monoloqları, psixoloji təbəddülatları yazıcının insan varlığını və əxlaqi məsuliyyəti necə anladığını ortaya qoyur.

F.M. Dostoyevski yaradıcılığında bədii obrazlar süjetin açılmasında iştirak edən bir vasitə kimi çıxış etmir, həm də dərin fəlsəfi və psixoloji ideyaların daşıyıcısına çevrilmiş personajlardır. Onların tipoloji müxtəlifliyi yazıcının insan haqqında ümumi düşüncəsinin əksidir.

Dostoyevski obrazları vasitəsilə insanın daxili dünyasını, hiss və düşüncəsini, mənəvi axtarışlarını oxucuya çatdırır. Bu səbəbdən onun bədii obrazları dünya ədəbiyyatında unikal bir fenomen kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: insan, varlıq, düşüncə, ideya, obraz.

MODELING GOLD FUTURES RETURNS USING EGARCH AND GJR-GARCH MODELS

^{*1,2,3}Adenomon, M. O

1. Department of Statistics and Data Analytics, Nasarawa State University, Keffi, Nigeria & NSUK-LISA Stat Lab, Nasarawa State University, Keffi, Nigeria
2. Chair, International Association of Statistical Computing (IASC) African Members Group
3. Foundation of Laboratory for Econometrics and Applied Statistics of Nigeria (FOUNDLEAS-IN-NIGERIA)

Abstract

In practice generally, GARCH (1,1) works well because it has strong stationarity of the conditional variance along ergodicity. This study explores the Exponential GARCH (1,1) and Glosten, Jagannathan and Runkle GARCH (1,1) models using the student t and skewed student t distributions. To achieve the goal of this paper, daily gold futures prices was collected from www.investing.com spanning from 3rd Jan 1975 to 24th Feb 2023. The gold futures returns exhibited high standard deviation, negative skewness, moderate kurtosis, non-normality with the presence of ARCH effects. EGARCH (1,1) and GJR-GARCH (1,1) models were implemented using the student t and skewed student t distributions while the performances of the models were selected using Akaike Information Criterion (AIC). All models exhibited high persistency while it takes about 152 to 693 days for the gold futures volatility return to its average after a shock. Lastly, EGARCH (1,1) with skewed student t distribution proves effective in capturing volatility in Gold future returns.

Keywords: EGARCH, GJR-GARCH, Gold futures, Returns, Persistence, Half-life, AIC.

1.0 Introduction

In practice generally, GARCH (1,1) works well because it has strong stationarity of the conditional variance along ergodicity (Adenomon, 2020; Adenomon and Idowu, 2023; Emenogu and Adenomon 2023; Adenomon et al, 2022; Emenogu, et al., 2019). Studies have shown that gold has the potential to withstand financial market risk (Salisu and Adedera, 2020) while Adekoya et al., (2021) suggested that investors with short-term portfolio diversification desire can find comfort in gold. This study explores the Exponential GARCH (1,1) and Glosten, Jagannathan and Runkle GARCH (1,1) models using the student t and skewed student t distributions.

2.0 Brief Literature Review of Investigating Gold futures returns

The investigation of volatility of gold prices using Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity GARCH-M model incorporating external factors like the Federal Reserve's interest rate significantly improves the fit and accuracy of gold price volatility prediction compared to the GARCH (1,1) model, and concluded with a recommendation that macroeconomic factors like the federal reserve interest rates play a crucial role in influencing gold price volatility (Tardiana et al., 2024). The proposal involves mixing one to three GARCH-

type models in an ensemble learning-based hybrid long short-term memory (LSTM) model to forecast commodity price volatility, and evaluating the forecasting performance using the root mean squared error, mean absolute error, and mean fundamental percentage error. It's recorded that mixing the forecasts of multiple GARCH types into a hybrid LSTM model leads to superior volatility forecasting capability, and the SET-LSTM, which represents the model that combines estimates of the GARCH, eGARCH, and tGARCH into the LSTM hybrid, has shown the best overall results for all metals, barring a few exceptions (Kakade et al., 2022)

The use of autoregressive conditional heteroskedasticity models, such as GARCH(1,1), GARCH-M(1,1), and EGARCH(1,1), to predict the volatility of the oil returns series from 1987 to 2022. The outcome highlights the preference for using the asymmetric model EGARCH (1,1) on the conditional variance, indicating that Brent Crude Oil responds over 90% to the market's shock in a negative way (Muşetescu et al., 2022)

Abdul Rahman et al. (2023), examined the GARCH models with various distributions are effective in forecasting crude oil price volatilities, using the Akaike information criteria and the Bayesian information criteria together with forecasting accuracy measures like the RMSE and MAE. The outcome reveals that the EGARCH (1, 1) model with Student's t-distribution performs best among the considered models in the model fitting and accurate forecasting of nonlinear time series. An ARIMA-GARCH hybrid model was used to predict the daily gold price, which can predict econometric models such as the average gold price, which usually contains high volatility. The data set used was secondary data of the daily gold price from investing. com website for 2016 to 2020, with the findings showing that ARIMA (1,1,1) to GARCH (2,1) hybrid model with RMSE forecasting accuracy value of 2.375454, MAE of 1.702908, and MAPE of 0.001168113 indicating that long term investment is very profitable (Setyowibowo et al., 2022)

The GARCH-MIDAS was used in assessing global economic policy uncertainty to predict long-term gold future return variance. The finding shows a significant GEPU in forecasting the monthly gold future volatilities, and its forecasting power remains strong in of sample setting. Also, out-of-sample tests indicate that the GARCH-MIDAS with GEPU realizes that volatility outperforms all specifications (Fang et al., 2018). The integration of Long Short-Term Memory (LSTM) networks and other Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH)-family models, such as MULTI-GARCH-LSTM, in forecasting to curtail the issues caused by nonstationarity and nonlinear in the stock market. This integration significantly enhances the precision of future prices, and the finding shows that the proposed MULTI-GARCH-LSTM hybrid model continues to surpass individual models (Pan et al., 2024).

Osho (2024) delves into the use of generalized autoregressive conditional heteroskedasticity (GARCH) models to forecast and model the crude oil price. It evaluates the effectiveness of GARCH (1,1) and GARCH (1,2) models in capturing the dynamic oil price volatility, and discovered that both models did well in forecast, but the GARCH (1,1) model did better due to it parsimonious nature and comparable forecast accuracy. Additionally, it highlights the potential of refinement models and underscores the importance of selecting the appropriate model complexity. The management of risk in the volatility of prediction and oil and gold prices necessitates the creation of a GARCH/ARCH model to predict future volatility. In the prediction of Brent oil futures, they used WTI ETF, E-Mini Oil futures, ZKB gold ETF, Micro gold futures, E-mini gold futures for energy commodities, and gold futures with a data set from 2014 to 2022. The result shows that GARCH (1,2), GARCH (1,0), and GARCH (1,1) performed better compared to other GARCH models, and predicted accurate results with little errors (Kumar et al., 2024). They the effective prediction of monthly global, regional and countries level financial uncertainties using a univariate and multivariate GARCH-MIDAS models with a data set from 1992 to 2020 with the outcome been a combination of the two model, a good

forecasting performance of the global of financial uncertainties was noted and depicting evidence of complimentary information (Chuang et al., 2024).

3.0 Methodology

3.1 Data

Daily gold futures prices was collected from www.investing.com spanning from 3rd Jan 1975 to 24th Feb 2023. The analysis was implemented in R using rugarch package. The returns was calculated using the formula below

$$R_t = \ln P_t - \ln P_{t-1} \quad (1)$$

3.1 GARCH (1,1) Models

The EGARCH (1, 1) being written as

$$\begin{aligned} a_t &= \sigma_t \varepsilon_t \\ \ln(\sigma_t^2) &= \omega + \alpha(|a_{t-1}| - E(|a_{t-1}|)) + \theta a_{t-1} + \beta \ln(\sigma_{t-1}^2) \end{aligned} \quad (2)$$

where $|a_{t-1}| - E(|a_{t-1}|)$ are iid and have mean zero. When the EGARCH model has a Gaussian distribution of error term, then $E(|\varepsilon_t|) = \sqrt{2/\pi}$, which gives:

$$\ln(\sigma_t^2) = \omega + \alpha(|a_{t-1}| - \sqrt{2/\pi}) + \theta a_{t-1} + \beta \ln(\sigma_{t-1}^2) \quad (3)$$

175

The GJR-GARCH(1,1) model will be written as

$$\sigma_t^2 = \omega + \alpha \varepsilon_t^2 + \gamma S_t \varepsilon_t^2 + \beta \sigma_{t-1}^2 \quad (4)$$

3.1 Persistence and Half Life

Persistence

Persistence could take the following conditions:

If $\alpha_1 + \beta_1 < 1$: The model ensures positive conditional variance as well as stationary.

If $\alpha_1 + \beta_1 = 1$: we have an exponential decay model, then the half-life becomes infinite. Meaning the model is strictly stationary.

If $\alpha_1 + \beta_1 > 1$: The GARCH model is said to be non-stationary, meaning that the volatility ultimately detonates toward the infinitude (Ahmed et al, 2018).

Half-Life Volatility

Half-life volatility measures the mean reverting speed (average time) of a stock price or returns. The mathematical expression of half-life volatility is given as

$$Half - Life = \frac{\ln(0.5)}{\ln(\alpha_1 + \beta_1)}$$

It can be noted that the value of $\alpha_1 + \beta_1$ influences the mean reverting speed (Ahmed et al., 2018), which means that if the value of $\alpha_1 + \beta_1$ is closer to one (1), then the volatility shocks of the half-life will be longer.

3.2 Distributions of GARCH models

In this study we employed two innovations namely student t and skewed student t distributions they can account for excess kurtosis and non-normality in financial returns (Adenomon and Idowu, 2023).

The student t distribution is given as

$$f(y) = \frac{\Gamma(\frac{v+1}{2})}{\sqrt{v\pi}\Gamma(\frac{v}{2})} \left(1 + \frac{y^2}{v}\right)^{-\frac{(v+1)}{2}}; -\infty < y < \infty$$

The Skewed student t distribution is given as

$$f(y; \mu, \sigma, v, \lambda) = \begin{cases} bc \left(1 + \frac{1}{v-2} \left(\frac{b(\frac{y-\mu}{\sigma}) + a}{1-\lambda}\right)^2\right)^{-\frac{v+1}{2}}, & \text{if } y < -\frac{a}{b} \\ bc \left(1 + \frac{1}{v-2} \left(\frac{b(\frac{y-\mu}{\sigma}) + a}{1+\lambda}\right)^2\right)^{-\frac{v+1}{2}}, & \text{if } y \geq -\frac{a}{b} \end{cases}$$

Where v is the shape parameter with $2 < v < \infty$ and λ is the skewness parameter with $-1 < \lambda < 1$. The constants a, b and c are given as

$$a = 4\lambda c \left(\frac{v-2}{v-1}\right); b = 1 + 3(\lambda)^2 - a^2; c = \frac{\Gamma(\frac{v+1}{2})}{\sqrt{\pi(v-2)\Gamma(\frac{v}{2})}}$$

Where μ and σ are the mean and the standard deviation of the skewed student t distribution respectively.

4.0 Results and Discussion

This section presents the results and discussion.

Table 1: Descriptive Statistics of the Gold Futures Returns

	RETURNS
Mean	0.000192
Median	8.39E-05
Maximum	0.095951
Minimum	-0.098105
Std. Dev.	0.011899
Skewness	-0.129661
Kurtosis	9.242949

Jarque-Bera	19864.07
Probability	0.000000
Sum	2.341927
Sum Sq. Dev.	1.728744
Observations	12211
ADF Test	-43.12719 (p-value=0.0000)
ARCH Test	675.9743 (p-value=0.0000)

Table 1 above shows that the gold futures returns exhibited high standard deviation, negative skewness, moderate kurtosis, non-normality with the presence of ARCH effects (Adenomon and Idowu, 2023) as shown in Figures 1 and 2 below.

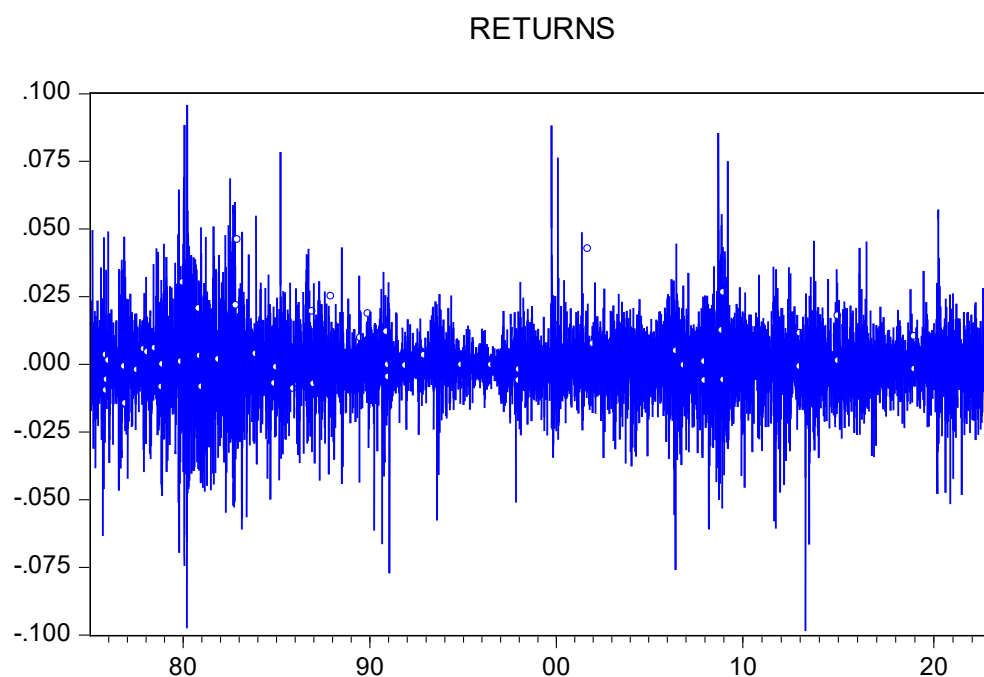

Figure 1: Plot of Gold Futures Returns

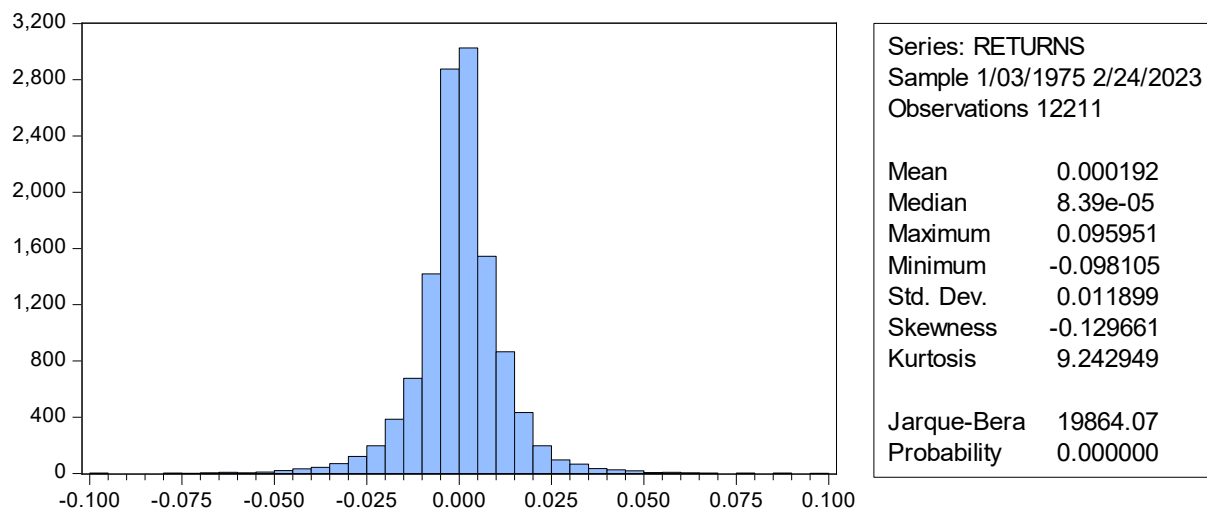

Figure 2: Normality Test of Gold Futures Returns

Table 2: Model Performance, Half-Life and Persistence values of the GARCH Models

Models	Distributions	AIC	Half-life	Persistence
EGARCH (1,1)	Std	-6.4457	151.6881	0.9954
EGARCH (1,1)	SStd	-6.64462	151.9311	0.9954
GJR-GARCH (1,1)	Std	-6.4436	692.7609	0.9990
GJR-GARCH (1,1)	SStd	-6.4440	692.7956	0.9990

Note: Std- Student t distribution; SStd-Skewed Student t distribution

In table 2 above, the EGARCH (1,1) and GJR-GARCH (1,1) models were implemented using the student t and skewed student t distributions while the performances of the models were selected using Akaike Information Criterion (AIC). All models exhibited high persistency while it takes about 152 to 693 days for the gold futures volatility return to its average after a shock. Lastly, EGARCH (1,1) with skewed student t distribution proves effective in capturing volatility in Gold future returns.

5.0 Conclusion

The gold futures returns exhibited high standard deviation, negative skewness, moderate kurtosis, non-normality with the presence of ARCH effects. EGARCH (1,1) and GJR-GARCH (1,1) models were implemented using the student t and skewed student t distributions while the performances of the models were selected using Akaike Information Criterion (AIC). All models exhibited high persistency while it takes about 152 to 693 days for the gold futures volatility return to its average after a shock. Lastly, EGARCH (1,1) with skewed student t distribution proves effective in capturing volatility in Gold future returns.

References

Abdul Rahman, N. H., Jia, G. H., & Zulkafli, H. S. (2023). GARCH Models and Distributions Comparison for Nonlinear Time Series with Volatilities. *Malaysian Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 19(6), 989–1001. <https://doi.org/10.11113/mjfas.v19n6.3101>

- Adekoya, O. B., Oliyide, J. A. and Oduyemi, G. O. (2021): How COVID-19 Upturns the Hedging Potentials of Gold Against Oil and Stock Market Risks: Non Linear Evidences Through Threshold Regression and Markov-Regime Switching Models. *Resource Policy*, 70, <https://doi.org/10.1016/j.resoupol.2020.101926>
- Adenomon, M. O. (2020): Financial Time Series Analysis Via Backtesting Approach. In *Linked Open Data-Applications, Trends and Future Developments*. DOI:<http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.94112>
- Adenomon, M. O. and Idowu, R. A. (2023): [Modelling the Impact of the COVID-19 Pandemic on Some Nigerian Sectorial Stocks: Evidence from GARCH Models with Structural Breaks](#). *FinTech* 2023, 2(1), 1-20; DOI: [10.3390/fintech2010001](https://doi.org/10.3390/fintech2010001)
- Adenomon, M. O.; Maijamaa, B. and John, D. O. (2022): The Effects of COVID-19 Outbreak on the Nigerian Stock Exchange Performance: Evidence from GARCH Models. *Journal of Statistical Modelling and analytics*, 4(2):25-38
<https://ijie.um.edu.my/index.php/JOSMA/article/view/36342/14463>
- Ahmed, R. R.; Vveinhardt, J.; Streimikiene, D. and Channar, Z. A.(2018): Mean Reversion in International Markets: Evidence from GARCH and Half-Life Volatility Models. *Economic Research*, 31(1):1198-1217.
- Chuang, O.-C., Gupta, R., Pierdzioch, C., & Shu, B. (2024). Financial Uncertainty and Gold Market Volatility: Evidence from a Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Variant of the Mixed-Data Sampling (GARCH-MIDAS) Approach with Variable Selection. *Econometrics*, 12(4), 38. <https://doi.org/10.3390/econometrics12040038>
- Emenogu, G. N.; Adenomon, M. O and Nweze, N. O.(2020); On the Volatility of Daily Stock Returns of Total Petroleum Company of Nigeria: Evidence from GARCH Models, Value-at-Risk and Backtesting, **Financial Innovation, Springer**. <https://jfin-swufe.springeropen.com/articles/10.1186/s40854-020-00178-1>
- Emenogu, N. G. and Adenomon, M. O. (2023): Selecting Superior GARCH Model with Backtesting Approach in First Bank of Nigeria Stock Returns. *Nigerian Statistical Association*, 35:1-17 <https://www.researchgate.net/publication/378139201>
- Fang, L., Chen, B., Yu, H., & Qian, Y. (2018). The importance of global economic policy uncertainty in predicting gold futures market volatility: A GARCH-MIDAS approach. *Journal of Futures Markets*, 38(3), 413–422. <https://doi.org/10.1002/fut.21897>
- Kakade, K., Mishra, A. K., Ghate, K., & Gupta, S. (2022). Forecasting Commodity Market Returns Volatility: A Hybrid Ensemble Learning GARCH-LSTM based Approach. *Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management*, 29(2), 103–117. <https://doi.org/10.1002/isaf.1515>
- Kumar, P., Sagar, D., & Dhillon, L. K. (2024). *Volatility Prediction of Oil and Gold Prices Using GARCH Model*. 82.
- Mușetescu, R.-C., Grigore, G.-E., & Nicolae, S. (2022). The Use of GARCH Autoregressive Models in Estimating and Forecasting the Crude Oil Volatility. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 14(1), 13–38. <https://doi.org/10.24818/ejis.2022.02>

- Osho, G. S. (2024). A Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity GARCH for Forecasting and Modeling Crude Oil Price Volatility. *Journal of Applied Business and Economics*, 26(6). <https://doi.org/10.33423/jabe.v26i6.7385>
- Pan, H., Tang, Y., & Wang, G. (2024). A Stock Index Futures Price Prediction Approach Based on the MULTI-GARCH-LSTM Mixed Model. *Mathematics*, 12(11), 1677. <https://doi.org/10.3390/math12111677>
- Salisu, S. A. and Adediran, I. (2020): Gold as a Hedge Against Oil Stocks: Evidence from New Datasets for Oil Shocks. *Resource Policy*, 66, <https://doi.org/10.1016/j.resoupol.2020.101606>
- Setyowibowo, S., As'ad, M., Sujito, S., & Farida, E. (2022). Forecasting of Daily Gold Price using ARIMA-GARCH Hybrid Model. *Jurnal Ekonomi Pembangunan*, 19(2), 257–270. <https://doi.org/10.29259/jep.v19i2.13903>
- Tardiana, A. L., Akbar, H., Firmansyah, G., & Widodo, A. M. (2024). Integration Of Garch Models And External Factors In Gold Price Volatility Prediction: Analysis And Comparison Of Garch-M Approach. *Eduvest - Journal of Universal Studies*, 4(5), 4011–4923. <https://doi.org/10.59188/eduvest.v4i5.1195>

**TRANSFORMING SPINE SURGERY WITH AI: CT-GUIDED DESIGN OF
PERSONALIZED 3D-PRINTED PEEK IMPLANTS**

**YAPAY ZEKA İLE OMURGA CERRAHİSİNİN DÖNÜŞÜMÜ:
KİŞİSELLEŞTİRİLMİŞ 3D YAZDIRILMIŞ PEEK İMPLANTLARININ BT
KILAVUZLUĞUNDA TASARIMI**

Soobia Said, Mohsin Qadeer, Amanullah Khan

¹ Taylors Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, <https://orcid.org/0000-0002-9026-6130>

² Medicare Cardiac and General Hospital (MCGH), <https://orcid.org/0000-0001-7509-6885>

³ Liaquat National Hospital(LNH), Karachi, Pakistan

<https://orcid.org/0009-0008-7753-3290>

Özet

Omurga ve kranial defektlerin yeniden yapılandırılması, anatomilerinin karmaşıklığı ve vertebral ve kranial yapılarıdaki bireysel farklılıklar nedeniyle modern nöroşirürjide önemli bir zorluk olmaya devam etmektedir. Bu çalışma, yapay zeka (AI), bilgisayarlı tomografi (BT) görüntüleme ve katkı üretiminin polietileneretketondan (PEEK) yapılmış hastaya özgü omurga implantları oluşturmak için birleştirdiği yenilikçi bir uçtan uca boru hattını kapsamaktadır. Basamaklı 3B evrişimli sinir ağları (CNN'ler) ile AI tarafından yönlendirilen segmentasyon ve yeniden yapılandırma modelleri, klinik BT veri kümelerine dayalı anatomik modellerin segmentasyonunu ve yeniden yapılandırmasını otomatikleştirmek için kullanılır. Her bir hastanın anatomisine göre uyarlanmış özel implantların bilgisayar destekli tasarımı (CAD) ve 3B baskısı için yüksek doğrulukta anatomik modeller yeniden yapılandırılabilir; bu da nihayetinde cerrahi doğruluk, implant uyumunun doğruluğu ve PEEK kullanılarak ameliyat sonrası sonuçlardan faydalanılmasını sağlar. PEEK, radyolüsen, biyouyumluluğu ve kortikal kemikle mekanik uyumluluğu nedeniyle çeşitli avantajlara sahiptir. Otomatik İmplant yöntemi, ideal anatomik ve kozmetik uyum için eğriliğe duyarlı modelleme yoluyla gelişmiş hassasiyet sağlar. Sentetik ve klinik veri kümesi üzerinde yapılan değerlendirme, mm'nin altında yeniden yapılandırma doğruluğu ve klinisyenlerden çok sayıda onay ve son implant tasarımlarının uygun anatomik doğruluğu elde etti; bu, son işlem yaklaşımları ve Gauss eğriliği yoluyla elde edildi. Hastaya özgü implantların üretimini ve belki de cerrahi prosedürlerin sonuçlarını kişiselleştirmek için yeniden üretilebilir ve ölçeklenebilir bir AI destekli boru hattı gösterdik ve aynı zamanda daha kapsamlı kişiselleştirilmiş spinal ve kranial yeniden yapılandırmaları kolaylaştırdık. Gelecekteki yönler, klinik doğrulamayı genişletmeye, klinisyen girdisiyle kullanıcı etkileşimini artırmaya ve daha fazla benimsenmeyi ve düzenleyici onayı kolaylaştırmak için yapılandırılmış klinik denemeler oluşturmaya devam etmeyi içerecektir. Bu araştırma, cerrahi planlama ve implant tasarımında AI'nın benimsenmesini kolaylaştırmada önemli adımlar attı ve kişiselleştirilmiş, hassasiyete dayalı nöroşirürjik bakımı büyük ölçüde ilerletti.

Anahtar Sözcükler: 3D Baskı, PEEK, CNN'ler, Cerrahi Planlama, Bilgisayarlı Tomografi, Yapay Zeka

Abstract

Reconstructing spinal and cranial defects continues to be a significant challenge in modern neurosurgery due to the complexity of their anatomy and individual differences in vertebral and cranial structures. This work embraces an innovative end-to-end pipeline in which artificial intelligence (AI), computer tomography (CT) imaging, and additive manufacturing are combined to create patient-specific spinal implants made of polyetheretherketone (PEEK). AI-driven segmentation and reconstruction models with cascaded 3D convolutional neural networks (CNNs) are used to automate the segmentation and reconstruction of anatomical models based on clinical CT datasets. High-fidelity anatomical models can be reconstructed for the computer-aided design (CAD) and 3D printing of custom implants tailored to each individual patient's anatomy; ultimately benefiting surgical accuracy, accuracy of implant fit, and postoperative outcomes using PEEK. PEEK has several advantages due to its radiolucency, biocompatibility, and mechanical compatibility with cortical bone. The Auto-Implant method allows for enhanced precision through curvature-sensitive modeling for ideal anatomical and cosmetic match. Evaluation on a synthetic and clinical dataset achieved sub-mm reconstruction accuracy and numerous endorsements from clinicians and appropriate anatomical accuracy of final implant designs, achieved through post-processing approaches and Gaussian curvature. We have demonstrated a reproducible and scalable AI-assisted pipeline to personalize the manufacture of patient-specific implants and perhaps the outcomes of surgical procedures, whilst facilitating more extensive personalized spinal and cranial reconstructions. Future directions will include continuing to expand the clinical validation, enhance user interactivity with clinician input and build structured clinical trials to facilitate greater uptake and regulatory approval. This research has taken significant steps in facilitating the adoption of AI within surgical planning and implant design and has greatly advanced personalized, precision-based neurosurgical care.

Keywords: 3D Printing, PEEK, CNNs, Surgical Planning, Computed Tomography, Artificial Intelligence

**A TOPOLOGY OPTIMIZATION-BASED STRUCTURAL IMPROVEMENT
APPROACH IN MAIN ENGINE BEARING DESIGN****ANA MAKİNE YATAĞI TASARIMINDA TOPOLOJİ OPTİMİZASYONU TABANLI
YAPISAL GELİŞTİRME YAKLAŞIMI****Ahmet Fatih YILMAZ¹****¹Doktor Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, Konstrüksiyon ve İmalat, 0000-0001-
5784-0121****Özet**

Ulaşım teknolojisinin tarihsel evrimi incelendiğinde; yapı malzemeleri, tahrik sistemleri, iletişim altyapısı, yön bulma donanımları ve diğer mühendislik bileşenleri açısından önemli aşamalarla ilerlediği görülmektedir. Ulaşım endüstrisi, kara, deniz ve hava ulaşım sektörlerinde olduğu gibi, sürekli gelişen teknolojik yeniliklerle dönüşümünü sürdürmektedir. Günümüzde ulaşım araçları hem yaygın kullanım alanına sahip olmaya devam etmekte hem de performans, verimlilik, güvenlik ve kullanıcı konforu açısından daha yüksek standartlar sunması beklenmektedir. Bununla birlikte, özellikle yüksek tonajlı ulaşım taşıtlarında, taşıtın işletilmesi için gerekli olan ekipmanlar önemli ölçüde yer kaplamakta, bu da toplam kütleyi artırarak yapısal ve mühendislik tasarımlarında çeşitli zorluklara neden olmaktadır. Bu bağlamda, taşıtın genel ağırlığını azaltmaya yönelik stratejiler içinde güç ünitesinin temel bileşenleri öncelikli hedeflerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, bir ana makine yatağının yapısal dayanımından ödün vermeden, dijital modelleme tekniklerinden yararlanılarak topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım yöntemleriyle önemli miktarda kütle azaltımı sağlanmıştır. Ayrıca, üretim sürecinde modern bir yöntem olan eklemeli imalat teknolojileri detaylı şekilde incelenmiştir. Topoloji analizleri sonucunda her bir ana yatak takımı için yaklaşık 56 kilogramlık bir ağırlık azaltımı elde edilmiştir. Geleneksel yöntemlerle karşılaştırıldığında %30'a varan bir hafifleme sağlanırken, üretken tasarım çıktıları ise yaklaşık 128 kilogramlık ek bir kütle tasarrufuna işaret etmektedir. Bu tasarımların fiziksel üretimi için uygun üç boyutlu yazıcı teknolojileri de çalışmada ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Optimizasyon, ana makine, tasarım**Abstract**

The historical evolution of transportation technology reveals significant progress in terms of structural materials, propulsion systems, communication infrastructure, navigation equipment, and other engineering components. The transportation industry continues to transform through technological innovations across land, sea, and air transport sectors. Today, transportation vehicles not only maintain widespread use but are also expected to offer enhanced performance, efficiency, safety, and user comfort. However, especially in heavy-duty transport systems, operational components occupy considerable space, increasing the overall mass and presenting design constraints. In this context, key components of the power unit stand out as primary targets for weight reduction strategies. This study focuses on achieving mass reduction in a main engine bearing without compromising structural strength, by utilizing digital modeling techniques such as topology optimization and generative design. Furthermore, additive manufacturing, a modern production method, has been comprehensively examined. As a result of topology analyses, an approximate weight reduction of 56 kilograms per main bearing

assembly was achieved. Compared to traditional methods, up to 30% mass savings were realized, while generative design outputs indicated an additional reduction of approximately 128 kilograms. Suitable 3D printing technologies for the physical production of these designs have also been detailed within the scope of the study.

Keywords: Optimization, Main engine, Design

1. GİRİŞ

Denizcilik sektörü, teknolojik gelişmelerin en hızlı ve etkin yansıdığı endüstrilerden biri haline gelmiştir. Özellikle gemi makinelerinde performans, verimlilik ve ağırlık optimizasyonu alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmektedir. Gemilerde kullanılan dizel motorlar, yüksek verimlilik ve dayanıklılık gereksinimlerine uygun olarak tasarlanmakta; bu motorların yapısal elemanları arasında yer alan ana makine yatakları, motorun güvenli ve sürdürülebilir çalışmasında kritik rol oynamaktadır. Bu bağlamda, ana makine yatağının tasarımı hem performans hem de ağırlık optimizasyonu açısından mühendislik çözümleri ile yeniden ele alınmaktadır.

Son yıllarda, içten yanmalı motor bileşenlerinin analizinde topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım gibi yöntemler ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Muhammad vd. (2019), bir biyel kolunun yapısal optimizasyonu üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada, ANSYS yazılımı ile yapılan analizler sonucunda daha hafif ve yüksek mukavemetli bir tasarıma ulaştıklarını belirtmişlerdir (Muhammad et al., 2020). Bu yaklaşım, ana makine yatağı gibi bileşenlerin de daha verimli tasarlanabileceğini göstermektedir.

Motor içindeki yüklerin dolaylı ölçüm yöntemleriyle belirlenmesine yönelik olarak yapılan çalışmalardan biri olan Leclère vd. (2005), motor performansının değerlendirilmesinde deformasyon şekillerinin çıkarılmasının ve yalancı ters tekniklerin uygulanmasının önemini vurgulamıştır (Leclère et al., 2005). Bu tür analizler, motor parçalarının maruz kaldığı gerçekçi yüklenme durumlarını belirlemede kritik rol oynamaktadır.

Yatak yağlaması ise motor verimliliğini doğrudan etkileyen bir parametredir. Irani vd. (1997), hidrodinamik yağ film kalınlığının kapasitif transdüserlerle ölçülmesinin, motor dayanıklılığı açısından önemini göstermiştir (Irani et al., 1997). Benzer şekilde, Wei vd. (2015) elastohidrodinamik (EHD) yağlama modellemesi ile motor bloklarının esnekliğini de hesaba katan bir yaklaşım sunmuş ve daha yüksek minimum yağ film kalınlıklarının elde edildiğini göstermiştir (Wei et al., 2015).

Literatürde, motor yataklarının sadece performans değil, aynı zamanda üretim kaynaklı arızalar açısından da önemli olduğu ifade edilmektedir. Gu vd. (2018), rulman arızalarının çoğunlukla üretim kusurlarından kaynaklandığını belirleyerek, simülasyon ve deneysel analizlerle bu bulguları desteklemişlerdir (Gu et al., 2018).

Ayrıca topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım yöntemleri, sadece dar bir mühendislik uygulamasının ötesinde, sistematik ağırlık azaltımı ve dayanım artırımı stratejileri olarak değerlendirilmektedir. Kahraman ve Küçük (2020), otomotiv endüstrisinde bu yöntemlerin araç ağırlığını azaltmak ve performans hedeflerine ulaşmak için etkili bir çözüm sunduğunu vurgulamışlardır (Kahraman & Küçük, 2020a).

Topoloji optimizasyonunun bir diğer avantajı ise, modern üretim teknikleri ile birlikte uygulanabilirliğidir. Örneğin, Eren ve Sezer (2019), üretken tasarımın topoloji optimizasyonuna göre daha hafif ve daha az gerilime sahip tasarımlar sunduğunu, ancak bu tasarımların yalnızca eklemeli imalat gibi yeni üretim yöntemleriyle uygulanabilir olduğunu belirtmişlerdir (Gör Oğulcan Eren Gazi Üniversitesi et al., 2019).

Bu çalışmada, gemi dizel motorlarının ana makine yatağına yönelik bir optimizasyon çalışması gerçekleştirilmiş olup, topoloji analizi ve üretken tasarım yöntemleri kullanılarak önemli miktarda ağırlık azaltımı sağlanmıştır. Ayrıca, eklemeli imalat yöntemleri değerlendirilerek, bu yeni tasarımların üretilebilirliği ele alınmıştır. Literatürdeki benzer çalışmalardan elde edilen bilgiler ışığında, bu yaklaşımın gemi makinelerinde yapısal verimliliği artırmak açısından önemli bir katkı sunabileceği öngörülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Tasarım Optimizasyonu Yaklaşımı

Gemi dizel motorlarında kullanılan ana makine yatakları, taşıdıkları yükler ve sürekli çalışan yapıları itibarıyla optimize edilmesi gereken önemli bileşenlerdir. Geleneksel mühendislik uygulamalarında bu yataklar genellikle dayanıklılığa odaklanarak tasarlanırken, günümüzde hem dayanım hem de ağırlık optimizasyonu hedeflenmektedir. Bu nedenle, sonlu elemanlar yöntemi (FEM), topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım gibi mühendislik yaklaşımları bu süreçlerde sıklıkla kullanılmaktadır.

2.1.1. Yatakların Tarihsel Gelişimi ve Tasarım Gereksinimleri

Motor yatakları tarihsel olarak, özellikle taşıma sektöründe motorların güvenilirliğini ve ömrünü doğrudan etkileyen unsurlar olarak gelişmiştir. Yatak teknolojilerindeki ilerlemeler, malzeme mühendisliği ile paralel yürümekte; alüminyum, bakır, kalay ve kurşun esaslı alaşımlar bu alanlarda yaygın olarak tercih edilmektedir. Yatak yapılarının dayanım, sürtünme, korozyon, ısı iletimi gibi birçok kriteri sağlaması beklenmektedir (Wei et al., 2015).

Modern yataklar çok katmanlı yapılara sahiptir. Çelik destekli ana gövde üzerine düşük sürtünmeli ve kolay şekil alabilen alaşımlarla kaplama yapılmaktadır. Böylece hem dayanıklılık hem de uyum kabiliyeti artırılmaktadır (Shahmohamadi et al., 2015).

2.1.2. Sonlu Elemanlar Yöntemi ve Statik Analiz

Yatak tasarımlarında kullanılacak en yaygın mühendislik analiz yöntemi olan sonlu elemanlar analizi (FEA), yapının farklı yükler altındaki gerilme ve deformasyon davranışlarını inceleme imkânı sunar. Bu analizlerde özellikle Von Mises gerilme dağılımı, toplam deformasyon ve güvenlik katsayıları önemli parametrelerdir. Kumar vd. (2017), yataklar üzerinde gerçekleştirdikleri statik analizde, seçilen malzemelerin gerilme altında akma dayanımlarını aşıkalarında arızaya yol açabileceğini göstermiştir (Kumar & Dharani Kumar, 2015).

2.1.3. Topoloji Optimizasyonu

Topoloji optimizasyonu, belirli bir hacim içerisindeki malzeme dağılımını yük, sınır şartları ve hedef fonksiyonlara göre yeniden düzenleyerek hafif, rijit ve verimli yapılar elde etmeyi amaçlar. Özellikle karmaşık yükleme koşullarına maruz kalan motor bileşenlerinde bu yöntem, yapının taşıyıcılık kabiliyetini koruyarak önemli ölçüde ağırlık azaltımı sağlar (Kahraman & Küçük, 2020b).

Zhu vd. (2020), topoloji optimizasyonunun özellikle eklemeli imalatla birlikte uygulandığında, geleneksel üretim sınırlamalarını aştığını ve tasarım özgürlüğünü artırdığını vurgulamaktadır (ZHU et al., 2021). Bu bağlamda, topoloji optimizasyonu sadece mühendislik bir analiz değil, aynı zamanda üretim süreçlerini dönüştüren bir tasarım metodolojisidir.

2.1.4. Üretken Tasarım (Generative Design)

Üretken tasarım, geleneksel topoloji optimizasyonundan farklı olarak tasarımı sıfırdan oluşturarak, birçok tasarım varyantı üzerinden en uygun çözümü seçmeyi mümkün kılar. Bu yöntemde, mühendis sadece hedefler, yükler, sınırlar ve üretim yöntemlerini tanımlar; sistem

yüzlerce farklı tasarımı algoritmalar yoluyla üretir (Eren, 2019). Böylece insan sezgisinin ötesinde, yapay zekâ destekli daha yaratıcı çözümler elde edilebilir.

Otomotiv sektöründe yapılan çalışmalarda üretken tasarımın, topoloji optimizasyonuna göre %30'a varan ağırlık azaltımı sağladığı, ancak elde edilen tasarımların yalnızca eklemeli imalatla üretilebildiği rapor edilmiştir (Zhang et al., 2021).

2.1.5. Üretken Tasarım ile Topoloji Optimizasyonu Arasındaki Fark

Topoloji optimizasyonu mevcut bir CAD geometrisi üzerinden çalışır; üretken tasarım ise tasarımı sıfırdan üretir. Bu yönüyle üretken tasarım, daha geniş bir çözüm uzayı sunar. Ancak bu genişlik, üretim zorluklarını da beraberinde getirir. Geleneksel yöntemlerle üretilemeyecek kompleks geometrilerin üretimi, yalnızca lazer sinterleme, toz yataklı füzyon gibi gelişmiş eklemeli imalat teknikleri ile mümkün hale gelir (ZHU et al., 2021).

2.1.6. Eklemeli İmalat ile Uyum

Topoloji optimizasyonu ve üretken tasarımın etkili şekilde uygulanabilmesi için üretim yönteminin bu geometrilere izin vermesi gerekir. Eklemeli imalat (additive manufacturing), bu noktada devreye girer. Şekil ve yüzey karmaşıklığı açısından sınır tanımayan bu yöntem, modern tasarımların üretilebilmesini sağlar (Jankovics & Barari, 2019). Böylece geleneksel döküm ya da talaşlı imalatla mümkün olmayan optimizasyon çözümleri hayata geçirilebilir.

3. BULGULAR

3. Yöntem ve Uygulama Yaklaşımı

Bu çalışmada, bir gemi dizel motorunun ana makine yatağına yönelik yapısal optimizasyon süreci gerçekleştirilmiştir. Süreç, sonlu elemanlar yöntemi kullanılarak yapılan analizlere, topoloji optimizasyonuna ve üretken tasarıma dayanmaktadır. Optimizasyon hedefi, yapısal bütünlüğü koruyarak ağırlığın azaltılması ve üretilebilirliğin modern imalat teknikleri ile sağlanmasıdır.

186

3.1. Genel Tasarım Kriterleri

Ana makine yatakları, yüksek yük altında sürekli çalışan ve krank mili gibi hareketli parçalarla doğrudan temas halinde olan bileşenlerdir. Bu nedenle yatak tasarımında göz önünde bulundurulması gereken başlıca kriterler şunlardır:

- Yük taşıma kapasitesi
- Sürtünme katsayısı ve yağ filmi kalınlığı
- Yorulma dayanımı
- Korozyon direnci
- Üretilebilirlik

Bu kriterler doğrultusunda, çalışmada kullanılan tasarım süreci aşağıda detaylandırılmıştır.

3.2. Modelleme Süreci

Analize esas teşkil eden model, gerçek bir gemi ana makinesinden alınan ölçü ve parametreler doğrultusunda CAD ortamında oluşturulmuştur. Yatak geometrisi, motorun karakteristik yükleri ve sınır koşulları göz önüne alınarak modellenmiştir. Modelleme süreci Autodesk Fusion 360 ve ANSYS Workbench yazılımları aracılığıyla yürütülmüştür.

Modelleme için kullanılan başlıca veriler aşağıdaki gibidir:

- **Motor tipi:** Düşük devirli iki zamanlı dizel motor

- **Malzeme:** AlSi10Mg ve Al 6061-T6 alaşımları (Tablo 2 ve 3'te verildiği gibi)
- **Yükleme:** Yükler krank mili muylularına uygulanan radyal kuvvetleri temsil etmektedir.

3.3. Sonlu Elemanlar Analizi (FEA)

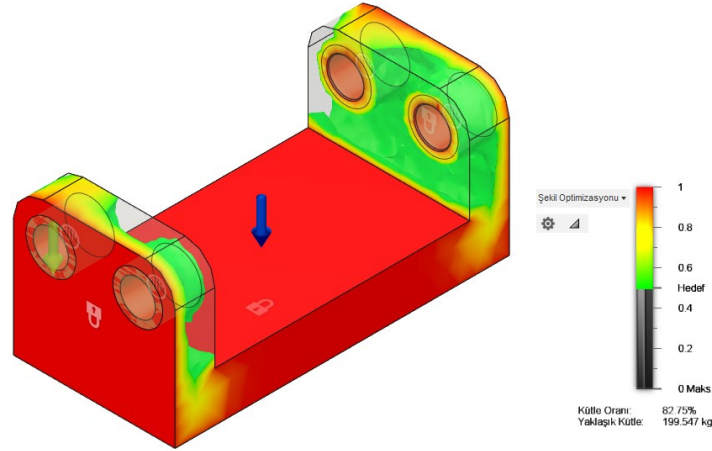
Modelin yapısal analizi için ANSYS programı kullanılarak statik analiz gerçekleştirilmiştir. Mesh yapısı, doğruluk ve çözüm süresi arasında optimum dengeyi sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Uygulanan sınır koşulları ve yüklemeler, motor çalışması sırasında yatağın maruz kaldığı tipik kuvvetleri temsil etmektedir (Tablo 5).

Yapılan analizler, aşağıdaki parametreleri incelemeye yöneliktir:

- Von Mises gerilme dağılımları
- Maksimum yer değiştirme
- Güvenlik katsayıları

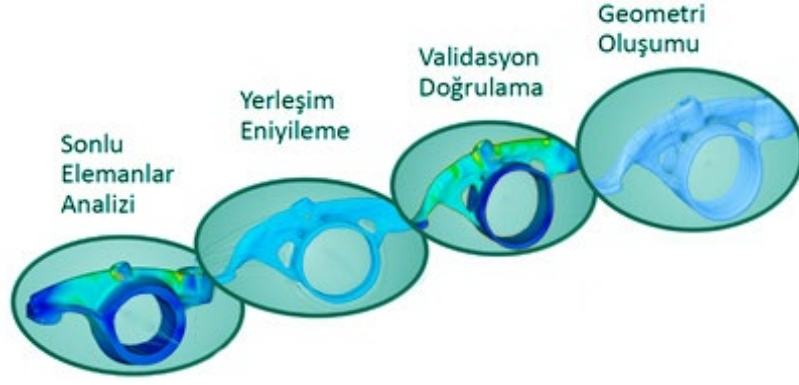
3.4. Topoloji Optimizasyonu

Topoloji optimizasyonu sürecinde, yapının yük taşıma fonksiyonu bozulmadan malzeme dağılımı yeniden yapılandırılmıştır. Bu süreçte hedef fonksiyon minimum kütle, kısıt ise maksimum izin verilen deformasyon ve gerilme seviyesidir. Şekil 1'de de görüldüğü üzere, optimizasyon sonucunda yapının malzeme dağılımı hem mekanik performansı koruyacak hem de kütleyi azaltacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.

Şekil 1. Fusion 360 ortamında gerçekleştirilen topoloji optimizasyonu işlemine ait örnek görüntü, malzeme azaltımı yapılan bölgeler belirgin şekilde görünmektedir.

Fusion 360'ın "Shape Optimization" modülü bu analiz için kullanılmıştır. Ayrıca, ANSYS Mechanical'da elde edilen sınır şartları doğrultusunda, ikinci bir optimizasyon çalışması daha gerçekleştirilmiştir. Şekil 2'de örnek bir optimizasyon sonucunda elde edilen yeni malzeme dağılımı ve yapısal tasarım sunulmaktadır.

Şekil 2. ANSYS mechanical yazılımında yapılan topoloji optimizasyon sürecinin adımları. İki farklı strateji benimsenmiştir:

- **Strateji 1:** Minimum yer değiştirme öncelikli
- **Strateji 2:** Maksimum rijitlik öncelikli

Bu stratejiler ile farklı topolojiler elde edilmiş ve Tablo 1’de karşılaştırılmıştır.

Tablo 1. Topoloji optimizasyonu sürecinde kullanılan temel parametreler ve kısıtlamalar.

Yükler			
Tür	Ad	Büyüklik	Durum
Yer Çekimi	Yer Çekimi	9,807 m/s ²	Yer çekimi merkezinde
Moment	Moment	2937,17 Nm	Eklendi
Yatak Yüğü	Yatak Yüğü	36180 N	Eklendi
Radyal Kuvvet	Radyal Kuvvet	19776 N	Eklendi
Eksenel Kuvvet	Eksenel Kuvvet	30290 N	Eklendi
Hidrostatik Basınç	Hidrostatik Basınç	0,68 Pa	Eklendi

3.5. Üretken Tasarım Uygulaması

Üretken tasarım süreci, ağırlık optimizasyonu yanında üretilebilirlik, mukavemet ve tasarım varyantları açısından daha geniş bir çözüm yelpazesi sunmuştur. Fusion 360 Generative Design modülü kullanılarak, aşağıdaki girdiler tanımlanmıştır:

- **Amaç:** Kütleyi azaltmak ve gerilmeleri minimumda tutmak
- **Kısıtlamalar:** Delik geometrileri ve montaj yüzeyleri korunmuştur
- **Yükler:** Radyal ve eksenel kuvvetler uygulanmıştır
- **Üretim yöntemi:** Eklemeli imalat (DMLS, SLM gibi)

Bu sürecin sonunda, tasarım varyantları arasından en uygun dört konfigürasyon belirlenmiş ve her biri FEA analizlerine tabi tutulmuştur.

3.6. Doğrulama ve Karşılaştırma

Topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım ile elde edilen modellerin performansları karşılaştırmalı olarak Tablo 2’de verilmiştir. Her iki yöntemin sağladığı ağırlık azaltımı ve gerilme dağılımları analiz edilerek en uygun tasarım belirlenmiştir.

Tablo 2. Topoloji optimizasyonu ve üretken tasarım opsiyonlarına göre elde edilen nihai kütle değerleri.

	Sonuç 4	Sonuç 5
		
Malzeme	Al 6061	AlSi10Mg
Kütle (kg)	64,87	69,96

189

Ayrıca, manuel tasarım revizyonu ile elde edilen modeller de referans olarak kullanılmıştır. Bu şekilde optimizasyon sürecinin etkinliği doğrulanmıştır.

4. SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Yapılan analizler, gemi dizel motorlarının ana makine yatağında ağırlık azaltımının, yapısal bütünlüğü bozmadan mümkün olduğunu göstermektedir. Statik, modal ve topoloji analizlerinin yanı sıra üretken tasarım yöntemleri ile yapılan çalışmalar, farklı stratejilerin mühendislik açısından nasıl sonuçlar doğurduğunu net biçimde ortaya koymuştur.

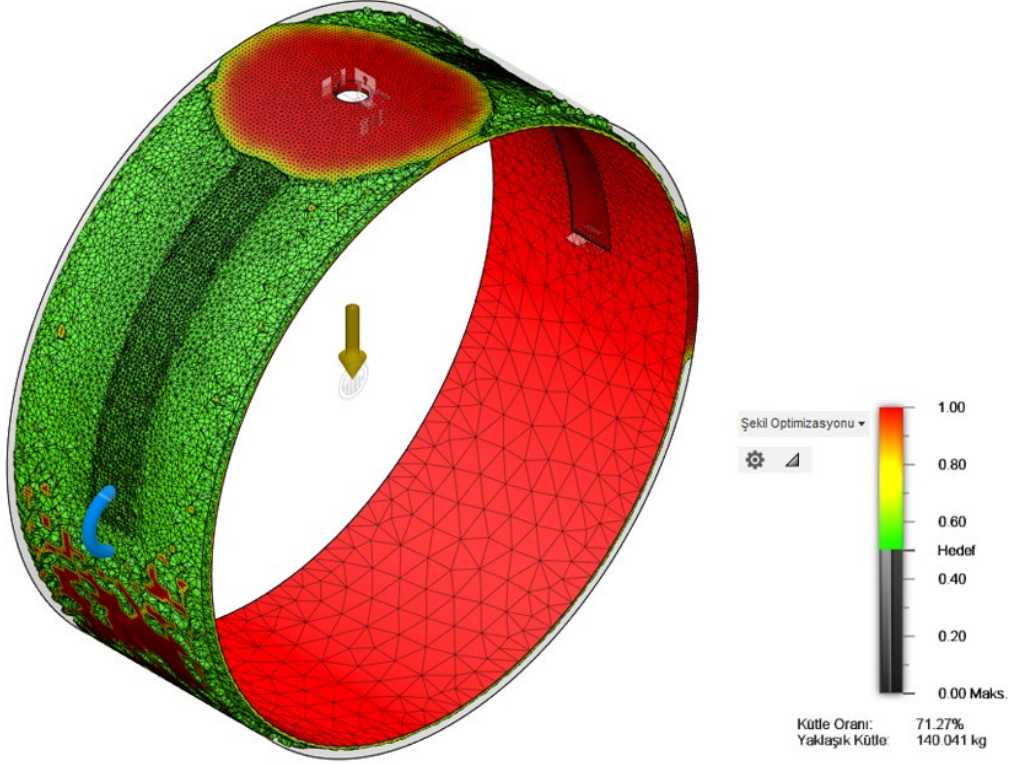
4.1. Statik ve Modal Analiz Sonuçları

İlk olarak referans tasarıma yönelik statik analizler gerçekleştirilmiş ve maksimum Von Mises gerilme değeri 45.1 MPa olarak hesaplanmıştır. Bu değer, kullanılan AlSi10Mg malzemesinin akma dayanımının altında kalarak güvenli çalışma sınırları içerisinde yer almıştır. Maksimum yer değiştirme ise 0.022 mm olarak bulunmuştur. Modal analiz sonuçları da tasarımın 400 Hz üzerinde doğal frekanslara sahip olduğunu göstermiş, bu da rezonans riskinin düşük olduğunu ortaya koymuştur (Kavita et al., 2019).

4.2. Topoloji Optimizasyonu Sonuçları

İki ayrı stratejiyle gerçekleştirilen topoloji optimizasyonu çalışmaları sonucunda:

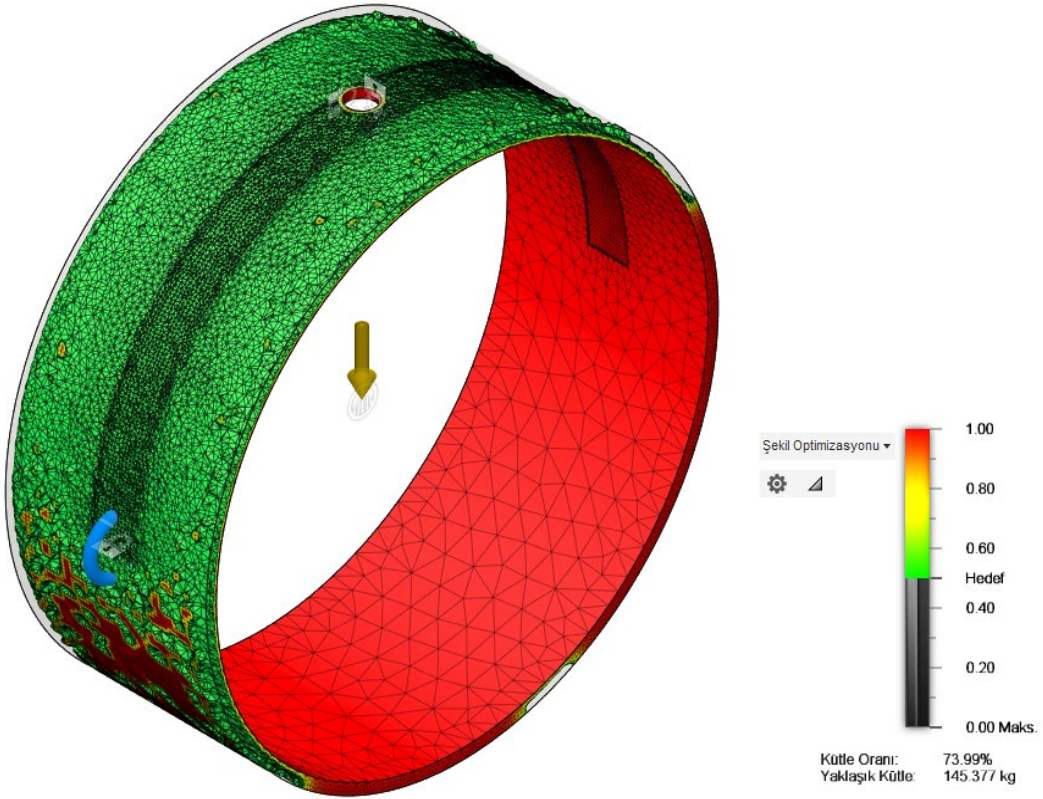
- **Strateji 1 (deformasyon öncelikli):** %17,2 oranında ağırlık azaltımı sağlanmış, maksimum gerilme değeri 48.9 MPa olmuştur.

Şekil 2. Strateji 1'e göre elde edilen topoloji optimizasyon sonucu: malzeme dağılımı deformasyonu minimize edecek şekilde düzenlenmiştir.

- **Strateji 2 (rijitlik öncelikli):** %21,8 oranında ağırlık azaltımı sağlanmış, maksimum gerilme ise 51.6 MPa olarak hesaplanmıştır.

190

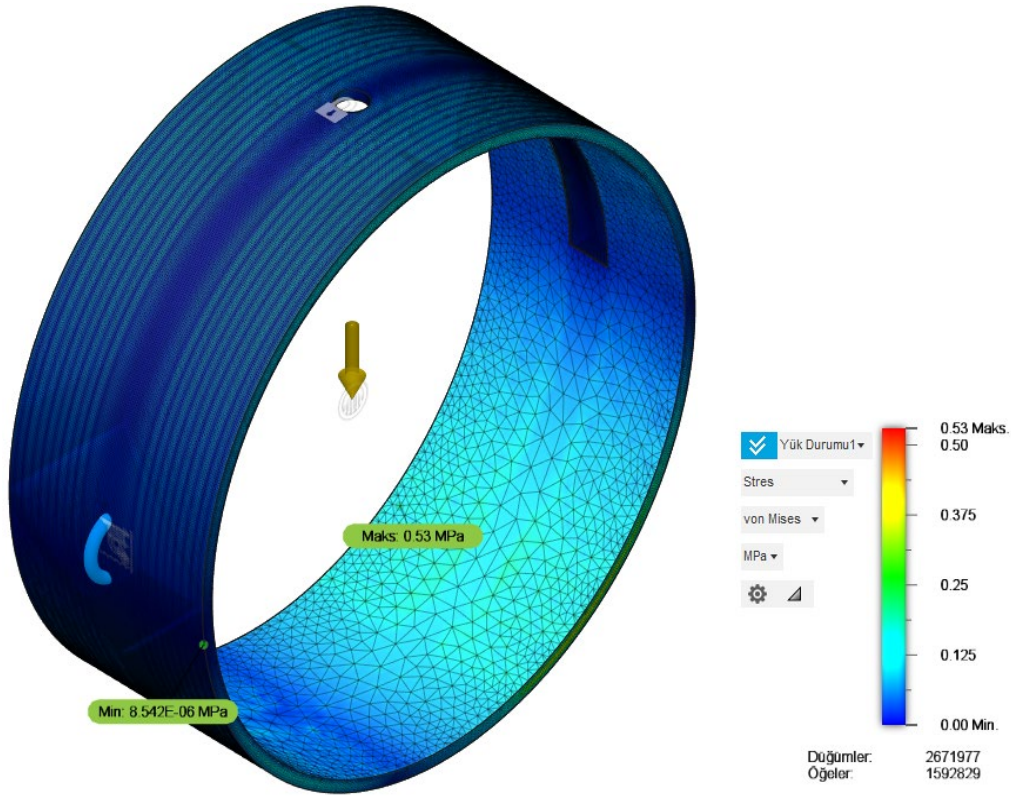

Şekil 4. Strateji 2'ye göre elde edilen topoloji optimizasyon sonucu: maksimum rijitlik hedeflenerek kütle azaltılmıştır.

Her iki stratejide de güvenlik faktörleri kabul edilebilir seviyede kalmış; ayrıca modal frekanslar referans modele kıyasla önemli bir değişiklik göstermemiştir iki durum da sırasıyla Şekil 3 ve Şekil 4'te gösterilmiştir. Böylece topolojik olarak yeniden tasarlanan yapıların dinamik dayanım açısından da yeterli olduğu ortaya konmuştur (Kelly et al., 2011).

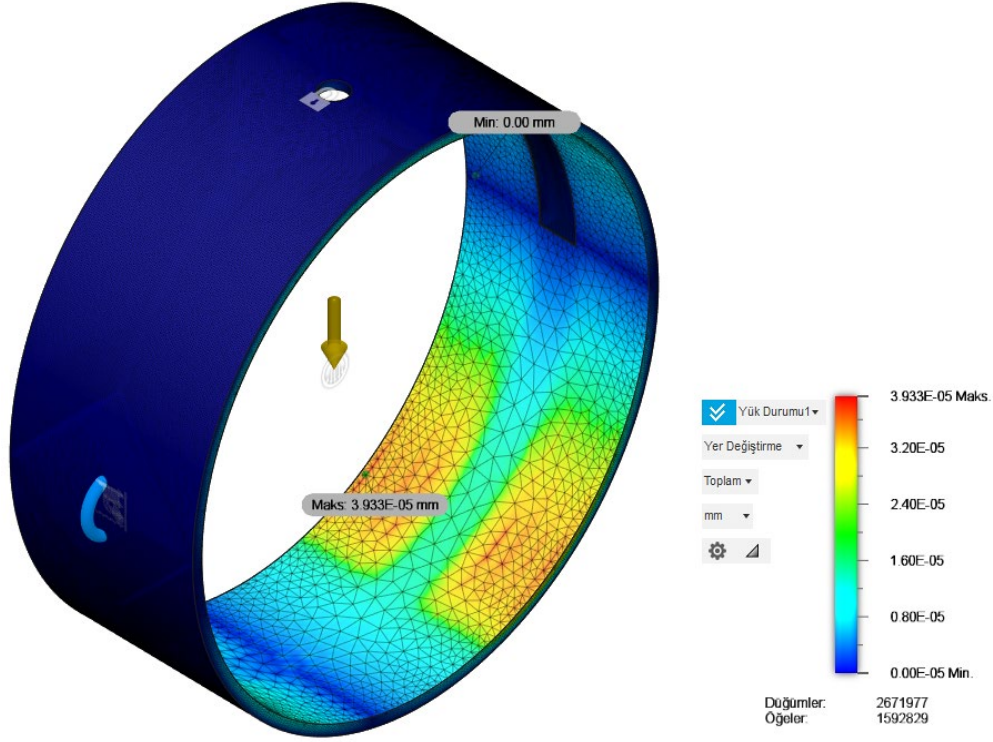
4.3. Revize Edilen Tasarımların Performansı

Topoloji optimizasyonu sonuçlarına dayanarak elde edilen tasarım, CAD ortamında yeniden modellenmiş ve ANSYS'te doğrulama analizine tabi tutulmuş ve Şekil 5 ve Şekil 6'da gösterilmiştir. Optimize edilmiş modelde, kütle yaklaşık 55 kg azaltılmış, statik yük altındaki maksimum deformasyon %8 oranında düşürülmüştür.

Şekil 5. Topoloji optimizasyonuna göre revize edilen modelin statik analiz gerilme sonuçları.

Ayrıca, gerilme dağılımı homojenleşmiş ve yüksek gerilme noktaları yapısal merkezden uzaklaştırılmıştır.

Şekil 6. Optimize edilmiş modelin yer değiştirme (deformasyon) grafiği.

Böylece hem mekanik performans hem de üretim açısından avantajlı bir yapı elde edilmiştir.

4.4. Üretken Tasarım Sonuçları

Fusion 360 Generative Design modülü ile yürütülen üretken tasarım süreci sonucunda 12 tasarım opsiyonu elde edilmiş, bunlardan en uygun 4 model seçilmiş ve özellik Tablo 3'te verilmiştir. En iyi performansı sunan yapı, referans tasarıma kıyasla yaklaşık %29 oranında daha hafif, gerilme dağılımı bakımından daha homojen ve deformasyon açısından daha dengeli bulunmuştur (Sun et al., 2016).

Tablo 3. Üretken tasarım sürecinde elde edilen 4 ana modelin karşılaştırmalı ağırlık, deformasyon ve gerilme değerleri.

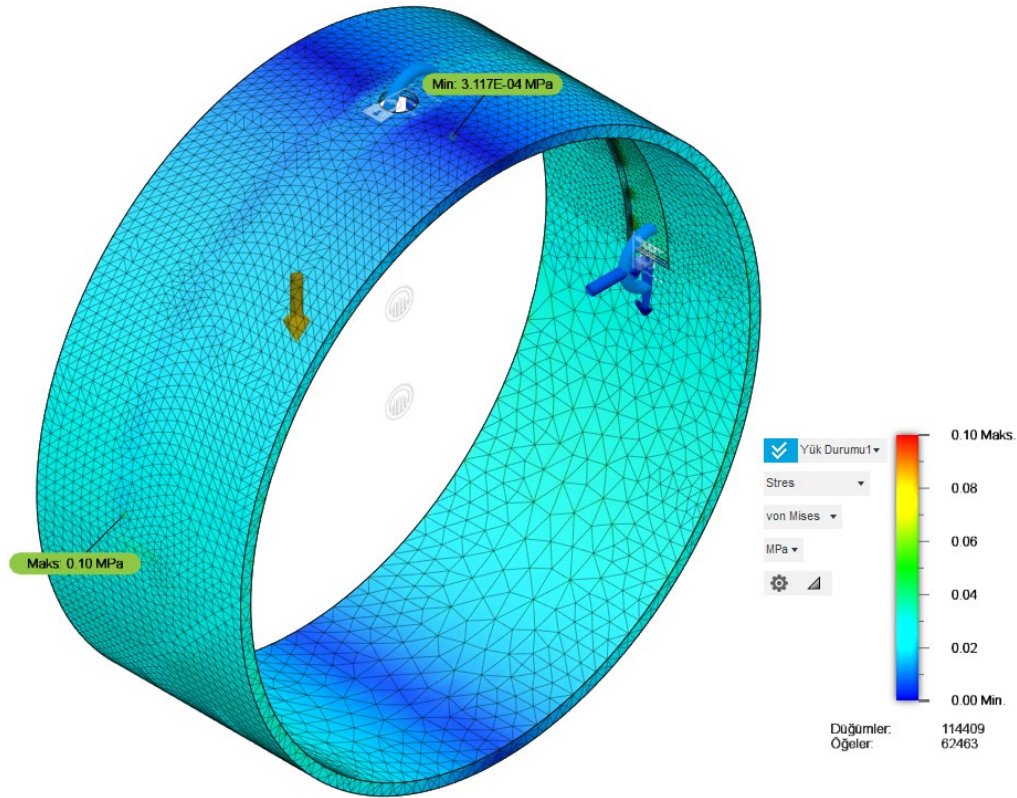
Sonuç 1		Sonuç 2		Sonuç 3	
					
Özellikler		Özellikler		Özellikler	
Malzeme	Çelik, yumuşak	Malzeme	Çelik, yumuşak	Malzeme	Çelik, yumuşak

Üretim Yöntemi	Kısıtlamasız	Üretim Yöntemi	Eklemeli	Üretim Yöntemi	3 eksenli frezeleme
Hacim	27,312 mm ³	Hacim	25,574 mm ³	Hacim	16,747 mm ³
Kütle	209,94 kg	Kütle	202,027 kg	Kütle	131,399 kg
Maks. Von Mises Gerilimi	0,179 MPa	Maks. Von Mises Gerilimi	0,207 MPa	Maks. Von Mises Gerilimi	0,102 MPa
Emniyet Sınırı Faktörü	15	Emniyet Sınırı Faktörü	15	Emniyet Sınırı Faktörü	15
Min. Emniyet Faktörü	1,159	Min. Emniyet Faktörü	999,998	Min. Emniyet Faktörü	2,024
Maks. Yer Değiştirme Genel	0,001 mm	Maks. Yer Değiştirme Genel	0,006 mm	Maks. Yer Değiştirme Genel	0,02695 mm
Maks. Yer Değiştirme X	0,00058 mm	Maks. Yer Değiştirme X	0,00194 mm	Maks. Yer Değiştirme X	0,006092 mm
Maks. Yer Değiştirme Y	0,0971 mm	Maks. Yer Değiştirme Y	0,004 mm	Maks. Yer Değiştirme Y	0,04584 mm
Maks. Yer Değiştirme Z	0,001 mm	Maks. Yer Değiştirme Z	0,004 mm	Maks. Yer Değiştirme Z	0,07645 mm

Sonuç 4		Sonuç 5		Sonuç 6	
					
Özellikler		Özellikler		Özellikler	
Malzeme	Alüminyum 6061	Malzeme	AlSi10Mg	Malzeme	AlSi10Mg
Üretim Yöntemi	3 eksenli frezeleme	Üretim Yöntemi	Kısıtlamasız	Üretim Yöntemi	Eklemeli
Hacim	258,786 mm ³	Hacim	27.250 mm ³	Hacim	25,170 mm ³
Kütle	64,87 kg	Kütle	71,733 kg	Kütle	69,96 kg
Maks. Von Mises Gerilimi	0,094	Maks. Von Mises Gerilimi	0,172	Maks. Von Mises Gerilimi	0,187

Emniyet Sınırı Faktörü	15	Emniyet Sınırı Faktörü	15	Emniyet Sınırı Faktörü	15
Min. Emniyet Faktörü	2,924	Min. Emniyet Faktörü	1,398	Min. Emniyet Faktörü	1,286
Maks. Yer Değiştirme Genel	0,084 mm	Maks. Yer Değiştirme Genel	0,007 mm	Maks. Yer Değiştirme Genel	0,007 mm
Maks. Yer Değiştirme X	0,0291 mm	Maks. Yer Değiştirme X	0,1145 mm	Maks. Yer Değiştirme X	0,00014 mm
Maks. Yer Değiştirme Y	0,0458 mm	Maks. Yer Değiştirme Y	0,005 mm	Maks. Yer Değiştirme Y	0,005 mm
Maks. Yer Değiştirme Z	0,0764 mm	Maks. Yer Değiştirme Z	0,005 mm	Maks. Yer Değiştirme Z	0,005 mm

Bu tasarımda ağırlık yaklaşık 130 kg azaltılmış (Şekil 7), ancak karmaşık geometrik yapısı nedeniyle yalnızca eklemeli imalatla üretilebilir hale gelmiştir.

Şekil 3. En uygun üretken tasarım modeline ait statik analiz sonuçları.

Özellikle DMLS (Direct Metal Laser Sintering) ve SLM (Selective Laser Melting) gibi toz yataklı füzyon teknikleri bu tasarımın uygulanabilirliği açısından öne çıkmaktadır.

4.5. Topoloji Optimizasyonu vs. Üretken Tasarım

Her iki yaklaşım da yatak tasarımında ciddi kazanımlar Tablo 4’te sunulmuştur. Ancak temel farklar şunlardır:

Kriter	Topoloji Optimizasyonu	Üretken Tasarım
Ağırlık Azaltımı	%17–22	%29–32
Üretim Uygunluğu	Konvansiyonel ve eklemeli	Sadece eklemeli
Geometrik Karmaşıklık	Düşük-Orta	Orta-Yüksek
Tasarım Özgürlüğü	Sınırlı (mevcut CAD ile)	Geniş (yeni tasarımlar)

Üretken tasarımın sunduğu avantajlar, özellikle hafiflik ve şekil çeşitliliği açısından etkileyici olsa da üretim maliyetleri ve teknik zorluklar nedeniyle pratikte her zaman uygulanabilir değildir. Bu nedenle topoloji optimizasyonu, özellikle geleneksel üretimle uyumlu çözüm gerektiren denizcilik uygulamalarında daha uygun bir ilk adım olarak değerlendirilebilir (Li et al., 2020).

4. SONUÇ

Bu çalışmada, gemi dizel motorlarının kritik bir yapısal elemanı olan ana makine yatağı üzerinde ağırlık azaltmaya ve performans artırmaya yönelik kapsamlı bir mühendislik optimizasyonu gerçekleştirilmiştir. Süreç, geleneksel CAD tabanlı tasarımdan başlayarak sonlu elemanlar analizine, topoloji optimizasyonuna ve üretken tasarıma kadar birçok aşamayı içermektedir. Elde edilen bulgular, hem mevcut yatak tasarımlarının gelişmeye açık olduğunu hem de modern mühendislik yaklaşımlarının bu alanda somut faydalar sağlayabileceğini ortaya koymuştur.

Yapılan statik ve modal analizler, referans tasarımın yapısal açıdan güvenli olduğunu, ancak yapısal verimliliğinin geliştirilebileceğini göstermiştir. Topoloji optimizasyonu ile yaklaşık %20 seviyelerinde ağırlık azaltımı sağlanmış, üretken tasarım ile bu oran %30’un üzerine çıkmıştır. Elde edilen tasarımlar, modern üretim yöntemlerinden özellikle eklemeli imalat ile uyumlu hale getirilmiştir. Bu da gösteriyor ki, geometrik karmaşıklık, artık bir sınırlayıcı değil; stratejik bir mühendislik fırsattır.

Sonuçlar göstermektedir ki:

- Topoloji optimizasyonu, mevcut tasarımların yeniden değerlendirilmesi için etkin bir mühendislik aracıdır.
- Üretken tasarım ise özellikle eklemeli imalatla birlikte kullanıldığında tasarım özgürlüğünü önemli ölçüde artırmaktadır.
- Her iki yöntemin uygulama alanı hem mühendislik hem de ekonomik gerekliliklere göre belirlenmelidir.
- Gemi makinelerinde kullanılan büyük hacimli parçalar için, üretim teknolojileri ve malzeme seçimi tasarım kararlarını doğrudan etkilemektedir.

Bu bağlamda, gemi inşa sektöründe kullanılan geleneksel tasarım anlayışının; dijital üretim, analiz ve optimizasyon temelli yeni nesil mühendislik yöntemleri ile entegre edilmesi gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

- Bu çalışma yalnızca bir model üzerinde gerçekleştirilmiş olup, farklı motor tiplerine uygulanarak genellenebilirliği test edilmelidir.
- Yorulma analizi, termal etkiler ve titreşim davranışı gibi daha ileri düzey performans kriterleriyle analizler genişletilebilir.
- Eklemeli imalat süreci sonrasında oluşabilecek kalıntı gerilmeler ve yüzey kalitesi gibi üretim sonrası etkiler analiz edilmelidir.
- Yatak tasarımı, motor bloğunun tamamı ile birlikte bütünlük optimizasyona tabi tutulabilir.

Sonuç olarak, bu çalışma gemi dizel motorlarının yapısal parçalarının modern mühendislik yaklaşımlarıyla optimize edilebileceğini ve bu optimizasyonun performans, ağırlık ve üretilebilirlik açısından önemli avantajlar sunduğunu göstermiştir. Özellikle topoloji optimizasyonu ve üretken tasarımın sağladığı verimlilik, denizcilik sektöründe daha sürdürülebilir, hafif ve etkin makinelerin tasarlanmasına katkı sağlayacaktır.

5. KAYNAKLAR

- Eren, O. (2019). *ÜRETKEN TASARIM VE TOPOLOJİ OPTİMİZASYONU YAKLAŞIMLARIYLA ÜRÜN TASARIMI*. <https://www.researchgate.net/publication/340680550>
- Gör Oğulcan Eren Gazi Üniversitesi, A., Fakültesi, T., Tasarım Müh Bölümü, E., & Kürşad Sezer Gazi Üniversitesi, D. H. (2019). *ÜRETKEN TASARIM VE TOPOLOJİ OPTİMİZASYONU YAKLAŞIMLARIYLA ÜRÜN TASARIMI*.
- Gu, H., Feng, G., Lin, Y., & Wang, C. (2018). Analysis of bearing failures in a typical high-power marine gearbox. *Industrial Lubrication and Tribology*, 70(1), 33–41. <https://doi.org/10.1108/ILT-10-2016-0246>
- Irani, K., Pekkari, M., & Ångström, H. E. (1997). Oil film thickness measurement in the middle main bearing of a six-cylinder supercharged 9 litre diesel engine using capacitive transducers. *Wear*, 207(1–2), 29–33. [https://doi.org/10.1016/S0043-1648\(96\)07470-4](https://doi.org/10.1016/S0043-1648(96)07470-4)
- Jankovics, D., & Barari, A. (2019). Customization of Automotive Structural Components using Additive Manufacturing and Topology Optimization. *IFAC-PapersOnLine*, 52(10), 212–217. <https://doi.org/10.1016/J.IFACOL.2019.10.066>
- Kahraman, F., & Küçük, M. (2020a). Otomotiv Endüstrisinde Topoloji Optimizasyonu ile Ağırlık Azaltma Uygulaması Üzerine Bir Araştırma. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 20, 623–631. <https://doi.org/10.31590/EJOSAT.789424>
- Kahraman, F., & Küçük, M. (2020b). Otomotiv Endüstrisinde Topoloji Optimizasyonu ile Ağırlık Azaltma Uygulaması Üzerine Bir Araştırma. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 20, 623–631. <https://doi.org/10.31590/EJOSAT.789424>
- Kavita, Saxena, R., Ranakoti, L., & Bedwal, A. (2019). Topological Optimization using Guide Weight Method. *International Journal of Mechanical Engineering, Volume 2(7)*, 18–22. <https://doi.org/10.14445/23488360/IJME-V2I7P105>

- Kelly, D. W., Reidsema, C. A., & Lee, M. C. W. (2011). An algorithm for defining load paths and a load bearing topology in finite element analysis. *Engineering Computations*, 28(2), 196–214. <https://doi.org/10.1108/02644401111109231>
- Kumar, D., & Dharani Kumar, S. (2015). Study on Structural Analysis of Connecting Rod and Crank Shaft Bearings. In *Article in International Journal of Applied Engineering Research*. <https://www.researchgate.net/publication/318402506>
- Leclère, Q., Pezerat, C., Laulagnet, B., & Polac, L. (2005). Indirect measurement of main bearing loads in an operating diesel engine. *Journal of Sound and Vibration*, 286(1–2), 341–361. <https://doi.org/10.1016/J.JSV.2004.10.027>
- Li, P., Wang, Z., Zhang, Y., -, al, Zhang, H., Zheng, W., Li, F., Qingchuan, D., Ying, C., Peirong, R., & Zhongwei, Z. (2020). Optimization of crankshaft main bearing lubrication performance considering bearing profiles. *Journal of Physics: Conference Series*, 1601(6), 062051. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1601/6/062051>
- Muhammad, A., Ali, M. A. H., & Shanono, I. H. (2020). Design optimization of a diesel connecting rod. *Materials Today: Proceedings*, 22, 1600–1609. <https://doi.org/10.1016/J.MATPR.2020.02.122>
- Shahmohamadi, H., Rahmani, R., Rahnejat, H., Garner, C. P., & Dowson, D. (2015). Big end bearing losses with thermal cavitation flow under cylinder deactivation. *Tribology Letters*, 57(2), 1–17. <https://doi.org/10.1007/S11249-014-0444-7/FIGURES/19>
- Sun, J., Shu, L., Song, X., Liu, G., Xu, F., Miao, E., Xu, Z., Zhang, Z., & Zhao, J. (2016). Multi-objective optimization design of engine crankshaft bearing. *Industrial Lubrication and Tribology*, 68(1), 86–91. <https://doi.org/10.1108/ILT-03-2015-0040>
- Wei, L., Wei, H., Duan, S., & Zhang, Y. (2015). An EHD-mixed lubrication analysis of main bearings for diesel engine based on coupling between flexible whole engine block and crankshaft. *Industrial Lubrication and Tribology*, 67(2), 150–158. <https://doi.org/10.1108/ILT-08-2013-0088>
- Zhang, Y., Qin, Y., Gu, J., Jiao, Q., Wang, F., Guo, Z., Zhang, H., Wang, J., Mi, C., & Zheng, H. (2021). Topology optimization of unsymmetrical complex plate and shell structures bearing multicondition overload. *Journal of Mechanical Science and Technology*, 35(8), 3497–3506. <https://doi.org/10.1007/S12206-021-0722-X/METRICS>
- ZHU, J., ZHOU, H., WANG, C., ZHOU, L., YUAN, S., & ZHANG, W. (2021). A review of topology optimization for additive manufacturing: Status and challenges. *Chinese Journal of Aeronautics*, 34(1), 91–110. <https://doi.org/10.1016/J.CJA.2020.09.020>

28.08.2025

ISBN: 978-625-96774-5-3

ASES PUBLICATIONS – 2025©